

ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ В АГРАРНІЙ
СФЕРІ ЕКОНОМІКИ

ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ В АГРАРНІЙ СФЕРІ ЕКОНОМІКИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР
ІНСТИТУТ АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ

**НАЦІОНАЛЬНИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР
«ІНСТИТУТ АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ»**

**ПІДПРИЄМНИЦЬКА
ДІЯЛЬНІСТЬ В АГРАРНІЙ СФЕРІ
ЕКОНОМІКИ**

МОНОГРАФІЯ

Київ – 2023

УДК 338.436.(477)

Р 64

Авторський колектив: Ю. О. Лупенко, М. Й. Малік, О. Г. Шпикуляк, В. М. Заяць, Л. В. Забуранна, В. А. Мамчур, С. А. Кравченко, Д.І. Шеленко, Р. Я. Корінець, Л. М. Малік, І. М. Беженар, В. С. Півторак, О.М. Саковська, О. Ю. Лузан, К. Ю. Ксенофонтова, А. М. Морозова, О. В. Алексеєва, А. Ю. Лупенко, В.А. Южикова, М.О. Баленко, І.С. Ірклієнко, В.І. Гаєнко, В.В. Хміль, Г.О. Трутенко

*Рекомендовано до друку і поширення
через мережу інтернет рішенням вченої ради
Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки»
(протокол № 6 від 26 квітня 2023 р.)*

Рецензенти: **Кропивко М. М.**, доктор економічних наук, старший науковий співробітник, Національна академія аграрних наук України;

Могильний О.М., доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу організації наукових досліджень та інноваційного розвитку, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»

Р 64 Підприємницька діяльність в аграрній сфері економіки: монографія / [Ю. О. Лупенко, М. Й. Малік, О. Г. Шпикуляк та ін.]; за ред. М. Й. Маліка. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2023. 208 с.

ISBN 978-966-669-575-1

Результати аналітичної оцінки формування та функціонування підприємницьких структур на селі отримані в рамках досліджень відділу підприємництва, кооперації та агропромислової інтеграції Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» при виконанні науково-дослідних робіт за напрямками: *«Теоретико-методологічні засади інституціоналізації підприємництва для забезпечення сталого розвитку сільських територій» (номер державної реєстрації 0121U108392).*

Розраховано на науковців, працівників органів державного управління, місцевого самоврядування, громадських організацій і практиків агропромислового виробництва.

УДК 338.436.(477)

ISBN 978-966-669-575-1

© Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»,
2023

ПЕРЕДМОВА

Підприємницька діяльність визначається одним з орієнтирів реалізації Україною Цілей сталого розвитку. Розвиток аграрного підприємництва є важливим детермінантом формування продовольчої безпеки країни. Відповідно є необхідність у державній підтримці створення умов для розвитку підприємницької діяльності, особливо малого підприємництва та особистих селянських господарств.

Зважаючи на деструктивний вплив чинника воєнних дій, процеси інтеграції підприємницьких структур мають особливе значення для організаційно-економічного забезпечення стабільності продовольчої безпеки та раціонального використання ресурсів сільського господарства. Розгортання воєнних дій внаслідок вторгнення російських загарбників на територію України завдало значних збитків вітчизняній аграрній економіці. Внаслідок бойових дій і окупації сільські території зазнали руйнування. Зменшились обсяги виробництва основних видів продукції, знищується транспортно-логістична, соціальна та маркетингова інфраструктура; відбувається відтік кадрів за межі України; 20% орних земель виявилися недоступними для проведення посівної кампанії, що знижує виробництво продукції; ускладнюється функціонування великотоварного виробництва та ін.

Зважаючи на те, що Україна – потужна аграрна держава, розвиток підприємництва гарантуватиме продовольчу безпеку і сприятиме розвитку сільських територій. Сільська громада постає основою побудови громадянського суспільства і відродження національних традицій. Українське село і селянство були і залишаються носіями моралі, національної культури і забезпечення здорового способу життя.

Підприємницький рух на селі повинен сприяти розвитку інфраструктури аграрного ринку, позитивно впливати на цінові коливання та створити прозору, без посередників, мережу заготівлі та збуту сільськогоспо-

дарської продукції. Підприємництво у післявоєнний час – це реальний шлях до підвищення добробуту кожного особистого селянського, фермерського господарства, урізноманітнення та стабілізації джерел їхніх доходів, збереження наявних і створення нових робочих місць, поповнення місцевого бюджету, підтримання в належному стані життєзабезпечуючої інфраструктури сільських територій.

Мета публікації полягає в узагальненні теоретичних і методологічних підходів до розвитку підприємницьких структур, визначенні проблем та розробки економічних, організаційних, інституційно-правових напрямів їх реалізації на практиці. Поширення підприємницьких структур в аграрному секторі дасть можливість розкрити нові шляхи підвищення ефективності галузі, залучення до активної організованої господарської діяльності тисяч особистих селянських та сімейних фермерських господарств.

Дослідженнями охоплено широке коло питань, які в сукупності характеризують теоретичні та методологічні засади інституціонального забезпечення розвитку підприємницьких формувань, мікро- і макроекономічне регулювання підприємницької діяльності й кооперативних відносин, політико-економічні важелі формування продовольчої безпеки та поглиблення спеціалізації підприємницької діяльності.

У роботі наведено оцінку сучасного стану і динаміки розвитку підприємницьких структур в умовах довоєнного та воєнного стану, викладено пропозиції щодо підтримки розвитку підприємництва у післявоєнний період відновлення.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В АГРАРНІЙ СФЕРІ ЕКОНОМІКИ

1.1. Поняття сутності підприємницької діяльності

Підприємництво є рушійною силою економічного зростання та суспільного розвитку. Завдяки підприємництву створюються нові робочі місця та впроваджуються інновації, розвиваються нові ринки та види підприємницької діяльності [86, с. 57]. Зародження підприємництва пов'язують із інтенсифікацією діяльності ремісників та купців епохи середньовіччя. Сучасні представники інституціоналізму, зокрема Д. Норт, О. Вільямсон, розглядають підприємця як суб'єкта, що здійснює оптимальний вибір між контрактними відносинами вільного ринку та організацією підприємства для економії трансакційних витрат [51].

Підприємництво є мистецтвом ділової активності, передусім, розумовим процесом, який реалізується у формі ділового проєктування через уміння організувати бізнес і достатньо успішно здійснювати функції, пов'язані з веденням власної справи [34].

У загальному ракурсі «теоретико-методологічних уподобань» підприємництво – це вільне економічне господарювання в різних сферах діяльності (крім заборонених законодавчими актами), здійснюване суб'єктами ринкових відносин з метою задоволення потреб конкретних споживачів і суспільства в товарах (роботах, послугах) та одержання прибутку (доходу), необхідних для розвитку власної справи (підприємства) і виконання фінансових обов'язків перед бюджетами й іншими господарюючими суб'єктами підприємництва [86, с. 57].

Підприємництво – це ініціативна самотійна інтелектуальна діяльність енергійної й ініціативної людини, яка, користуючись матеріальними цінностями, здійснює на

свій ризик і під свою майнову відповідальність, спрямовану на отримання прибутку, та перетворює в реальність корисні й цікаві ідеї та рішення. Регулювання підприємницької діяльності відбувається у певних, сформованих суспільством та його інститутами умовах, які визначають господарський порядок.

Першорядним аспектом формування господарської системи аграрного підприємництва є інститути самоуправління, самовизначення, самовідтворення. Проте господарські структури підприємницької діяльності формуються еволюційним шляхом, їх типологія та структуризація залежать від траєкторії розвитку суспільства, адже минуле визначає майбутнє. Разом із тим функціональна модель підприємництва ґрунтується на фундаментальних принципах, головними з яких є бажання отримати прибуток. Реалізація підприємницької діяльності відбувається під впливом формальних і неформальних інституційних норм, які становлять основу інституційного механізму регулювання.

Підприємництво здійснюється в будь-яких організаційних формах (господарські товариства, приватні підприємства і підприємці, колективні, державні та інші юридичні особи), що ведуть господарську діяльність на основі права власності, права господарського відання, права оперативного управління. Саме підприємництво розвиває ділову активність; його розглядають як економічну категорію, як метод господарювання, як тип економічного мислення [72]; як тип господарської поведінки підприємців з організації розробок виробництва і реалізації благ з метою отримання прибутку і соціального ефекту [35]; як господарську діяльність суб'єктів, яка є цілеспрямованою, ініціативною і такою, що ставить за мету одержати прибуток в межах закону на основі поєднання особистої вигоди із суспільною корисністю [37]. Відповідно до статті 42 Господарського кодексу України, підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємця-

ми) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку [44]. Підприємництво в Україні здійснюється у будь-яких організаційних формах, передбачених законом, на вибір підприємця.

Враховуючи законодавче визначення підприємництва як самостійної ініціативної діяльності, спрямованої на одержання прибутку, важливе соціально-економічне значення підприємницької діяльності базується на необхідності всебічного задоволення потреб суспільства як діяльність щодо пошуку і створення нових можливостей, творчої руйнації стереотипів; підприємництво є сукупністю економічних, історичних, соціальних та юридичних відносин, особливим методом господарської діяльності, визначається підприємницьким середовищем, особистістю підприємця, стилем і типом його мислення та поведінки, історичними і психологічними аспектами [101].

У визначеннях чітко простежуються два підходи до з'ясування суті даного поняття: підприємництво як вид господарської діяльності, яка відрізняється від власне господарської двома ознаками – самостійності та ініціативності (ризик притаманний будь-якій економічній системі); розкриття підприємництва не просто як виду економічної діяльності, а особливих, притаманних окремим особам – підприємцям особистісних характеристик, які й перетворюють їхню господарську діяльність на підприємницьку. Підприємництво пов'язане з поняттям «підприємець». Воно застосовується до особи, котра задля певної вигоди, одержання доходу прагне реалізувати свої здібності, мобілізуючи різноманітні ресурси та ризикуючи при цьому своїм майном і становищем.

В умовах, що склалися в глобальному конкурентному світі, забезпечення сталого розвитку економіки є першочерговим завданням як у стратегічному, так і в тактичному плані, вирішення якого в повному обсязі можливе лише за умови, з одного боку, комплексного, а з іншого – вибірково-спеціалізованого підходу до формування конкурентоспроможності галузей та секторів еко-

номіки держави. Одним з аспектів забезпечення сталості й конкурентної динаміки функціонування національної економіки нині є забезпечення сталого розвитку аграрного сектору економіки, що досягається за рахунок дієвого інституційного регуляторного механізму. Регуляторний механізм у розвитку підприємництва полягає у взаємозалежності структурних складових господарського процесу.

Суть аграрного підприємництва розкривається через основні функції: ресурсно-мобілізаційну, організаційно-виробничу і творчо-новаторську. Ресурсно-мобілізаційна функція підприємництва виявляється в найефективнішому залученні ресурсного потенціалу (землі, капіталу, людських ресурсів). Організаційно-виробнича його функція зводиться до оптимального поєднання стратегії зростання доходів. Творчо-новаторська функція підприємства передбачає забезпечення реалізації нових ідей, здійснення науково-технічних розробок і проєктів, впровадження нових технологій, використання нових маркетингових прийомів для завоювання ринків [86].

Досліджуючи аграрне підприємство як інституційну систему господарських взаємодій, слід виділити низку особливостей, які роблять його відмінним від інших сфер підприємницької діяльності: вплив природних чинників; особливість виробничої структури; сезонний характер виробництва; особливості відтворення й використання робочої сили; обмеженість землі та залежність виробництва від неї; попит на сільськогосподарську продукцію та забезпечення продуктами харчування; особливості бухгалтерського обліку в підприємствах аграрної сфери.

Головною рушійною силою розвитку аграрного підприємства в Україні в усі часи, як і тепер, є підприємець-селянин. Його успіхи залежать від дії багатьох чинників, найголовніші з них: статус власності; поміркованість та розважливість, схильність до ризику; вік і статус спадкоємців; знання; традиції. Вплив перелічених та інших чинників дає змогу досягти мети, а визна-

чальна мета аграрного підприємства – це довгострокова максимізація прибутку. Проте аграрні підприємства в Україні, як засвідчують історичні матеріали, виконували паралельно і соціальні функції – допомагали у розвитку соціальної інфраструктури села.

Реалії формування підприємницького ресурсу на сільських територіях свідчать про необхідність розробки ефективної стратегії інноваційно-інвестиційної діяльності підприємницьких структур та стабільній підтримці підприємництва на селі [61, 167].

У сучасних умовах сектор аграрного підприємництва постає перед багатьма проблемами, які створюють відчутні перешкоди для його ефективного функціонування й розвитку. На перший план серед них виходять воєнні дії, вилучення землі, забруднення; проблеми залучення позикових коштів, нестача яких може відчутно знизити результативність діяльності підприємців. Ключове місце в цьому процесі, окрім самої підтримки, відводиться існуючим формальним і неформальним інституціям. Проблемними в Україні залишаються аспекти ведення легкості бізнесу.

Для створення сприятливого інституціонального середовища розвитку сільського підприємництва необхідно провести першочергові заходи, спрямовані, по-перше, на удосконалення цінового механізму щодо забезпечення справедливого перерозподілу доходів між учасниками продуктового ланцюга; по-друге, на забезпечення функціональності ринкової інфраструктури й подолання асиметрії у поширенні інформації на виробників сільськогосподарської продукції; по-третє, на підвищення соціальних стандартів сільського розвитку і формування соціального капіталу [175].

Створенню інституційних умов ефективності функціонування аграрного підприємництва мають сприяти важелі державної політики стимулюючого характеру (розумні дотації, пільгові режими оподаткування, кредитування, інвестування, страхування та ін.). Разом із тим держава має посилити контроль за ефективністю госпо-

дарювання, зокрема платіжною дисципліною, процесами ціноутворення, ступенем відкритості ринку.

Роль держави як регулятора підприємницького процесу може бути різною залежно від суспільних умов, ситуації, що складається, і тих цілей, які ставить перед собою держава. Залежно від конкретної ситуації державу можна розглядати як: прискорювача підприємницького процесу, коли вона веде постійний активний пошук заходів для залучення в підприємницький процес нових економічних агентів (часто така цілеспрямована діяльність держави викликає «вибух» підприємницької активності й приводить до «буму» підприємництва); стороннього спостерігача, коли вона прямо не протидіє розвитку підприємництва, але водночас і не сприяє йому; стримувача розвитку підприємництва, коли вона створює вкрай несприятливу ситуацію для розвитку підприємства або навіть забороняє його.

При цьому сутність державного регулювання аграрного підприємництва полягає й також у виконанні державою певних функцій для досягнення конкретних цілей, спрямованих на забезпечення ефективності підприємницької діяльності. Розвиваючи господарську ініціативу сільського населення, підвищуючи його зайнятість з темпами її зростання, аграрне підприємництво формує клас підприємців, що пом'якшує соціальну напругу в суспільстві.

Інституціональна концепція підприємництва не обмежується суто економічною проблематикою. В основі економічної сутності підприємницької діяльності не тільки організаційна структура, але і соціокультурна сфера, традиції, звичаї, мораль. Підприємець розглядається з формальної і неформальної сторін, передбачаючи еволюцію його як суб'єкта діяльності. Підприємець несе особисту відповідальність, забезпечує свою діяльність власними коштами з усіма можливими наслідками.

1.2. Організаційно-правові форми підприємництва

Форма підприємства – це закріплений нормами права механізм здійснення господарської діяльності з визначеним характером відносин між засновниками, власниками, учасниками та контрагентами; стандарт, що визначає порядок створення й організації підприємства, джерела його фінансування, повноваження і механізми управління майном, розподілу прибутків тощо [87, с. 13].

Вагомим фактором вибору організаційно-правової форми є обрана стратегія захисту активів. Активи підприємства, що знаходиться в одноосібній та/або сімейній власності, зазвичай «незручні» для недружніх поглинань через їх специфічність та високі трансакційні витрати переходу власності [2].

Одним із факторів вибору організаційно-правової форми підприємництва є система прийняття рішень з питань, віднесених до компетенції власників (вищих органів управління). Вона фіксує як повноваження власників, так і порядок прийняття ними рішень і виключає вплив на цей процес підприємства.

Крім того, на вибір форми підприємницької діяльності істотно впливають доступні й прийнятні для учасників підприємства моделі фінансування та податкових відрахувань. Податковий режим, пов'язаний із формою господарювання, особливо важливий для новостворюваних малих підприємств.

Враховуючи викладене, найбільш вагомими критеріями вибору організаційно-правової форми підприємства його учасниками (власниками) є:

- порядок розподілу залишкового доходу між партнерами;
- вплив кожного з партнерів на управління підприємством (прийняття суттєвих рішень з питань його діяльності);
- можливості залучення нових, а також виходу та виключення із бізнесу діючих партнерів;

- обсяг необхідного та наявного початкового капіталу;
- можливості залучення кредитних коштів;
- відповідальність за результати діяльності;
- система оподаткування;
- простота створення, реєстрації та ліквідації підприємства (входження та виходу із бізнесу) [87, с. 14].

З огляду на фактори, що зумовлюють динаміку структури власності, організаційно-правова форма підприємства не обирається раз і назавжди. Власники змінюють її залежно від трансформації їхніх поглядів та можливостей впливу на подальші шляхи розвитку фірми.

Головними соціально-економічними й інституційними передумовами виникнення і поширення форм підприємництва як запоруки життєстійкості та конкурентоспроможності багатуукладної ринкової економіки є [87, с. 15]:

- пов'язаний із зростанням попиту на виробництво товарів і послуг розвиток ринків. Різноманітний попит на товари і послуги (як з боку сімейних господарств, так і самих підприємств) не може бути задоволений однотипними фірмами;
- обмеженість ресурсів, що зумовлює цінність *різних ідей* щодо їх використання. Ефективність використання є наслідком суб'єктивних оцінок, що й породжують розмаїття організаційних форм підприємництва;
- гарантії захисту підприємницької діяльності, яка ґрунтується на особистих уявленнях про зміст і географію діяльності, цін на власну продукцію і ресурси її виробництва, ринкових очікувань споживачів тощо;
- рівноправність форм підприємництва, забезпечена державним захистом усіх учасників ринку та умов їх чесної конкуренції;
- інституціональна підтримка підприємництва, що може включати пільговий податковий режим, стимулювання інновацій, забезпечення прозорості ринків через розвиток систем інформування;
- позитивне суспільне сприйняття підприємництва як гідної та почесної справи, що забезпечує необхідну

впевненість підприємців-організаторів усіх форм та галузей у майбутньому, їх економічну активність [155].

За результатами проведеного дослідження найбільш доцільно розглядати аграрне підприємництво за схемою [86, с. 61], наведеною на рис. 1.1.

Рис. 1.1. Класифікація форм аграрного підприємництва

Джерело: сформовано з використанням [86, с. 61].

Для цього доцільно виділити індивідуальну, партнерську та корпоративну форми підприємництва, а також розподілити між ними наявні в аграрному секторі організаційно-правові типи підприємницьких формувань. Така класифікація ідентифікує існуючі форми підприємницької діяльності та логічно розмежує їх [86, с. 61].

Найпоширенішими формами підприємств на селі є: приватні підприємства; фермерські господарства; господарські товариства; сільськогосподарські кооперати-

ви; інші суб'єкти господарювання, засновані на приватній власності, та державні підприємства [102].

Розмаїття типів економічної організації у сучасній ринковій економіці частково пояснюється ще й тим, що суспільство (через державу) свідомо диференціює підприємства, галузі та сектори економіки за певними критеріями (доступ до ресурсів, режим власності й оподаткування, отримання субсидій та ін.).

У процесі вибору організаційної форми мають враховуватися як особисті інтереси власників підприємства, так і досяжна прибутковість комплексу майна і майнових прав, технологічної комбінації виробничих ресурсів, системи господарських і трудових договорів.

На практиці власники аграрних підприємств використовують уже обрані організаційно-правові форми, максимально наближаючи їхні характеристики до унітарних підприємств, які вважаються вигідними за існуючих умов. Це дає змогу мінімізувати дії щодо зміни форми підприємства та відповідні трансакційні витрати.

Разом із тим це може свідчити про недостатній рівень володіння власниками-керівниками підприємств правовими і фінансовими інструментами управління. Водночас використання залучених ресурсів потребує ефективного управління, оскільки надмірна їх частка може зумовити зростання обсягу використання фінансів і привести до банкрутства підприємства. Таким чином, структура фінансового забезпечення сільськогосподарських підприємств безпосередньо впливає на фінансові результати господарювання та їх фінансовий стан.

Спроможність аграрних підприємств до формування й оптимізації фінансових джерел інвестиційної діяльності безпосередньо впливає на структуру інвестицій. Вона визначає здатність діючих і потенційних інвесторів-власників (співвласників) підприємств до їх здійснення, а також обумовлює співвідношення власних і залучених коштів на реалізацію інвестиційних проєктів, готовність позичальників кредитувати їх реалізацію.

Структура власності підприємств та структура їхніх повноважень і зобов'язань, своєю чергою, є наслідком і мотивом формування певних співвідношень у структурі активів і пасивів, формах і видах інвестицій, споживання і нагромадження.

Здатність сегментів конкурувати між собою – результат розвитку окремих ринків, досягнення граничних рівнів технологій забезпечення їх попиту, що визначає дієвість як «ефекту масштабу», так і інституцій, які підтримують міжсегментарний розподіл ринків та суспільного багатства.

Тобто дієвість ефекту масштабу є результатом та індикатором вичерпаності додаткової дохідності домінуючої комбінації виробничих факторів. Це зумовлює економію витрат через концентрацію факторів виробництва, супроводжувану зменшенням кількості конкуруючих учасників *даного ринку*, що не завжди означає обмеження конкуренції як такої.

Можна стверджувати, що дещо критичне ставлення до «великого капіталу» виправдане тільки за умови використання його представниками політичних (підкріплених силою держави) преференцій. Такі преференції цілком можливі й стосовно груп малих підприємців, професійних та лобістських об'єднань тощо. Аргументувати їх соціальне значення чисельністю означало б приписувати їм економічну ефективність незалежно від граничної дохідності фактора, який вони представляють. Якщо його дохідність низька, всіх фінансових вигід все ж набуде нечисленна «ініціативна група» від «малих підприємців».

Невірними є також протилежні безапеляційні заяви про неефективність малого бізнесу. Позірним їх обґрунтуванням вважається відоме положення Й. Шумпетера, що велика фірма – рушій інноваційного розвитку. У даному випадку ототожнюються відкриття, створення нового продукту та можливості його впровадження. Проте, хоча на розвинутому ринку з порівняно низькою (наближеною до нормальної) прибутковістю виробництва

велика фірма має переваги в частині фінансового забезпечення інноваційного розвитку, найбільші переваги підприємництва (як-то відкриття нових можливостей і створення нових ринків) найчастіше демонструють саме малі підприємства.

Викладене свідчить, що ефективними (з погляду зростання суспільного багатства) інституціями є ті, що забезпечують економічну свободу всіх підприємців конкурувати на рівні пропонованих ними цін, а обмеженнями цієї свободи мають виступати виключно договірні положення, укладені в рамках законодавства, що забезпечує рівноправність усіх форм господарювання.

Розвиток підприємництва позиціонується як важливий об'єкт регулювання, що у своєму функціонуванні залежить від низки механізмів, які формують мотивації підприємця до соціально-економічних дій. У такому аспекті розгляду питання підприємство або підприємницька діяльність так чи інакше виступає об'єктом регуляторної політики держави і зазнає дії саморегулювання ринку. Це теоретична конструкція суджень щодо рольових характеристик регулювання в розвитку підприємства й побудові регуляторної системи упорядкування економіко-господарських процесів [176, с. 65].

Концепція сутності, значимості та регулювання विकристалізувалася з науки «економіка», а практичні схеми його здійснення виходять із природи економіко-господарських взаємодій. Тому, розглядаючи еволюцію даного поняття, авторська позиція передбачає долучення до моделі ідентифікації його змісту, окрім суто економічних, ще й філософських аспектів.

Практичне втілення регламентацій розвитку господарських відносин, найдавніших форм підприємництва започатковано з давніх-давен, з усвідомленням людьми необхідності ведення господарства за певними правилами. Це було зроблено для вироблення законів політики і політики регулювання, спершу в Стародавній Греції, Стародавній Іудеї, Древньому Римі, Стародавньому Єги-

пті, Візантійській державі, у Київській Русі, тобто сформувалася держава й об'єктивно виникло регулювання.

Регулювання, як і економіка загалом, спрямоване (в інструментальному аспекті різнорідних упорядкувань) на забезпечення ефективної організації діяльності економічних агентів у системі «виробництво-обмін-розподіл-споживання», що наслідуватиме ефекти соціального, економічного, політичного, інституційного характеру. Тому, поки економіка залишалась у «лоні» філософії, становлення теорії регулювання відбувалося відповідно до загальних концептів розуміння економічних процесів. Спираючись на задану конструкцію наших суджень про еволюцію регулювання, авторська позиція базується на нетрадиційному підході, отже, є потреба розглянути дане питання більш системно і багатовимірно [176, с. 66].

Щодо згаданого процесу, то становлення регулювання відбувалося разом із визнанням ролі й місця держави в розвитку людства, наукове осмислення якого розпочато ще у працях таких філософів, як Аристотель, Ксенофонт та ін. Вони визнавали економіку середовищем організації-здійснення господарської діяльності задля забезпечення життя держави, яка наслідує владні інституції (правила, закони, норми, традиції), а значить – здатна здійснювати упорядкування суспільно-господарських процесів, тобто інституціоналізувати регулювання. Зазначене дає нам підстави впевнено стверджувати, що регулювання як інститут виникло із формуванням економічних відносин і появою держави. У подальшому наука сформувала ряд концептуальних положень, оформивши об'єктивні закони й суб'єктивно-державні норми у певну модель регулювання, зокрема державного. Регулювання вважається державним тому, що держава володіє монополією владного примусу, запроваджує закони й норми господарського порядку. Тому надалі, зважаючи на об'єкт регулювання нашого дослідження – підприємництво, розглядатимемо концепції саме державного регулювання.

Наука й систематизовані історичні віхи її розвитку в галузі досліджуваного об'єкта засвідчують, що регулювання, державне зокрема, виникло з утвердженням держави як сталої форми організації суспільства, всеохоплюючого інституту влади [176, с. 66].

Історично доведено той факт, що регулювання, у тому числі й державне, виникло з появою підприємницьких методів господарювання та більш-менш організованої системи товарно-грошових відносин, що стало можливим в умовах посилення впливу держави на розвиток суспільства. Перше відоме інституційне закріплення засад державного регулювання – ремісничий регламент Людовіка IX 1229 р. у Франції [153], який був ідентифікованою системою важелів державно-владного впливу на економічні відносини, що сформалізувала поведінку держави, визнавши її виключну роль у регуляторній політиці. Його (регламент) можна визнати одним із перших спеціалізованих регуляторних актів, який окреслив функціональні пріоритети інституційного механізму регулювання підприємництва.

Надалі в різні часи науковці й державні діячі по-різному трактували змістовно-значимі положення регулювання, а саме: від фактичного визнання його «побічності» (*авт.*) – ринок все відрегулює «невидимою рукою» (А. Сміт), до визнання обов'язковості державного впливу на економіку – часи Великої депресії (Дж. Кейнс). Також слід виділити теорії регулювання (табл. 1.1): меркантилізм (Т. Мен); фізіократизм (Ф. Кене, В. Вернадський, М. Руденко); класичну теорію регулювання (саморегулювання) економіки (А. Сміт, Д. Рікардо); трудову теорію (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін); кейнсіанство (Дж. Кейнс); неокласику і монетаризм (М. Фрідмен); інституціоналізм (В. Гамільтон, М. Вебер, Р. Коуз, Д. Норт, О. Вільямсон) [176, с. 67].

Характеристики інституційних контурів розвитку регулювання економіки

Теорії регулювання	Типи економічних систем
Меркантилізм Фізіократизм Класична теорія Трудова теорія і кейнсіанство Неокласика (монетаризм, раціональних очікувань, «економіки пропозиції», неокласичний синтез) Соціально-інституціональна теорія	Натуральне господарство Ринкова Адміністративно-командна Змішана
Види регулювання	Моделі регулювання
Економічний лібералізм Економічний дирижизм	Ліберальна (американська) Неоліберальна (німецька) Європейсько-кейнсіанська Соціал-демократична (шведська) Японська

Джерело: сформовано з використанням [176, с. 68],
<http://www.info-library.com.ua>.

Виникнення і становлення цих теорій супроводжувалося формуванням на теренах певних держав специфічних типів економічних систем, таких як натуральне господарство, ринкова, адміністративно-командна економіка, ринкова економіка змішаного типу. Також слід назвати види регулювання – економічний лібералізм, економічний дирижизм, а також його моделі – ліберальна (американська), неоліберальна (німецька), європейсько-кейнсіанська, соціал-демократична, японська. Так чи інакше, але регулювання набуло форми державного управлінського впливу на економіку, ринок і підприємництво, бо лише держава має право владного примусу [176, с. 67].

Разом із тим відомо, що першопрохідцями в системному викладі теоретичних концепцій регулювання були меркантилісти (Т. Мен, А. Монкретьєн, А. Серра), які за основу головного, визначального об'єкта регулювання обрали зовнішню торгівлю між країнами і золото; фізіократи (Ф. Кене) визнавали необхідність упорядкування руху продуктів між секторами економіки; відповідно до класичної теорії регулювання (А. Сміт, Д. Рікардо) основним регулятором економіки визнано ринковий меха-

нізм – «невидиму руку», який забезпечує саморегулювання процесу формування вигід і витрат учасників ринку, зокрема підприємців; за трудовою теорією (К. Маркс, Ф. Енгельс) – ідеологія всеохоплюючого, всезагального контролю економіко-соціальних відносин державою з системним втручанням в господарську діяльність підприємств; монетаризм (М. Фрідман) – гроші та їх кількість в обігу обрано за головний об'єкт регулювання; кейнсіанство (Дж. Кейнс) обґрунтовано об'єктивно необхідне втручання держави у розвиток економіки і, зокрема, макроекономічні процеси; неокласичний синтез (К. Макконнелл, С. Брю) – об'єктом регулювання визначено обмежені економічні ресурси з метою формування умов для ефективного їх використання й рівнодоступності для всіх учасників ринкового процесу; інституціональна теорія регулювання (Д. Норт, Р. Коуз, Дж. Коммонс) – функцією регулювання є формування сприятливого інституційного (інституціонального) середовища взаємодії ринкових агентів, зокрема підприємців.

Регулювання як економічний інститут формує підвалини й забезпечує передумови ефективності ринку та підприємницьких утворень. Для цього застосовується спеціальний інструментарій, яким володіє держава, тому здебільшого регулювання в економічній теорії та на практиці позиціонується як функція держави й уповноважених нею органів. Об'єктом впливу для регулювання як економічного інституту, що упроваджує в практику функціонування ринку політику держави, є: ринкові (підприємницькі) структури, ринок як інституціональна система їхніх взаємодій, а також ресурси, капітал і праця. Держава при цьому традиційно виступає головним агентом формування організаційно-економічного механізму поєднання функцій підприємств, ресурсів і законів ринку задля оптимізації факторів задоволення потреб суспільства [176, с. 69].

Теоретично доведеним і практично підтвердженим є той факт, що регулювання – це функція стратегічного управління розвитком економіки, галузей, зокрема за

рахунок створення сприятливих інституційних умов для розвитку підприємницької діяльності. Тому варто зосередити увагу на взаємодоповнюваності цих інститутів, адже регулювання – це інструменти управління. Проте, розглядаючи регулювання як економічний інститут, слід пам'ятати, що в ринковому підприємницькому середовищі існує об'єктивний регулятивний інститут ринку – конкуренція. Саме конкуренція здійснює саморегулятивні функції, уособлюючи «невидиму руку», яку свого часу виокремив один із фундаторів теорії ринкової економіки – А. Сміт. Конкуренція як інструмент саморегулювання ринку існує об'єктивно, а саме держава за допомогою встановлення певних правил може обмежувати конкуренцію, особливо недобросовісну [176, с. 69].

Підприємництво як інституційна система й уособлення творчого підходу до реалізації мети задоволення потреб індивіда та суспільства становить основу розвитку господарського механізму, інноваційності й конкурентності в умовах ринку. Природа підприємництва уособлює його ризиковий характер і необхідність отримання прибутку будь-якою ціною, залежно від інституційних умов, що склалися на ринку. Значення інституційного регулювання у формуванні господарської системи аграрного підприємництва не варто недооцінювати, адже така постановка проблеми впливає із його сутності-значимості [176, с. 69].

Реалізація підприємницької діяльності відбувається під впливом формальних і неформальних інституційних норм, які становлять основу інституційного механізму регулювання. Наслідки дії таких механізмів полягають у створенні інституціональних (інституційних) умов підприємницького ринкового процесу. Інституційний механізм (механізми) регулювання аграрного підприємництва включає в себе власне регулювання і управління на рівні підприємства.

Методологічний конструкт інституціоналізму в застосуванні його до розкриття проблеми (теоретичних положень регулювання) дозволив нам вийти за межі тради-

ційного підходу, який зазвичай є суто економічним, тут регулювання – це просто діяльність суб'єкта задля виконання певних завдань. Інституціональна економічна теорія, зокрема неоінституціоналізм, дає підстави для ширшого трактування суті регулювання – це система правил і норм, встановлення й дотримання яких спрямовані на упорядкування взаємодій економічних агентів, створення господарського порядку; це фактично ідеологія розвитку, змодельована державою та інститутами з надання особливої ролі в її реалізації суспільному інтелекту, соціальному капіталу й національним атрибутам. Це сучасна модель теорії і практики упорядкування господарських взаємодій, яка визнана на сьогодні найбільш прогресивною та конкурентною в науковому світі.

Існуюча множина концепцій регулювання економіки, а значить – підприємництва і ринку, надзвичайно багатогранна й багатоаспектна. Зазвичай у наукових трактатах беруться до уваги теорії регулювання з суто економічним підтекстом, ми ж в даному конкретному випадку розглядатимемо інституціональну – пропагує аспекти міждисциплінарності. Інституціоналізм – це особливий, специфічний інструментарій дослідження предметів і суспільно-економічних явищ, до яких ми відносимо також підприємство, в ареалі якого (інституціоналізму) нетрадиційні для економічної науки методи пізнання.

Поява інституціоналізму постала свого часу і у своїй основі як відповідь на низку викликів, зокрема необхідності здійснення дослідницьких напрацювань на ниві міждисциплінарності. Це саме стосується й інституціональних аспектів регулювання, особливо тому, що регулювання трактується як механізм (механізми) практичного втілення норм, традицій, правил, за якими має відбуватися розвиток, в даному дослідницькому випадку це стосується підприємства. Предметна сукупність явищ, дослідження яких визначено об'єктом наукового пошуку, вибудовує бачення сутності інституціоналізму як особливого методологічного конструкту регулювання.

Сюди, на наше переконання, також чітко вписується концепція розкриття теорії механізмів, інституційних зокрема. Але все ж спершу розкриємо роль інституціоналізму та визначимо сутність його базових категорій (інституція, інститут, інституціоналізація, економічні агенти тощо) [176, с. 70].

Розглядаючи теоретичні положення регулювання як економічного інституту, нам потрібно звернути увагу на сутніснофункціональні імперативи теорії інституціоналізму, зокрема в еволюційному аспекті, що дасть можливість поглибити характеристику визначення теоретичних аспектів категорії «регулювання», застосувавши елементи методології міждисциплінарного синтезу [176, с. 71].

Дослідницький базис інституціоналізму загалом і окремо щодо регулювання сформований навколо категорії інституту – первинного елемента рушійної сили розвитку суспільства в економіці та поза її межами – це держава, сім'я, підприємництво, власність, релігія, організації, праця, влада, управління, конкуренція; інституції – правило, норма, традиція, ментальність (рис. 1.2).

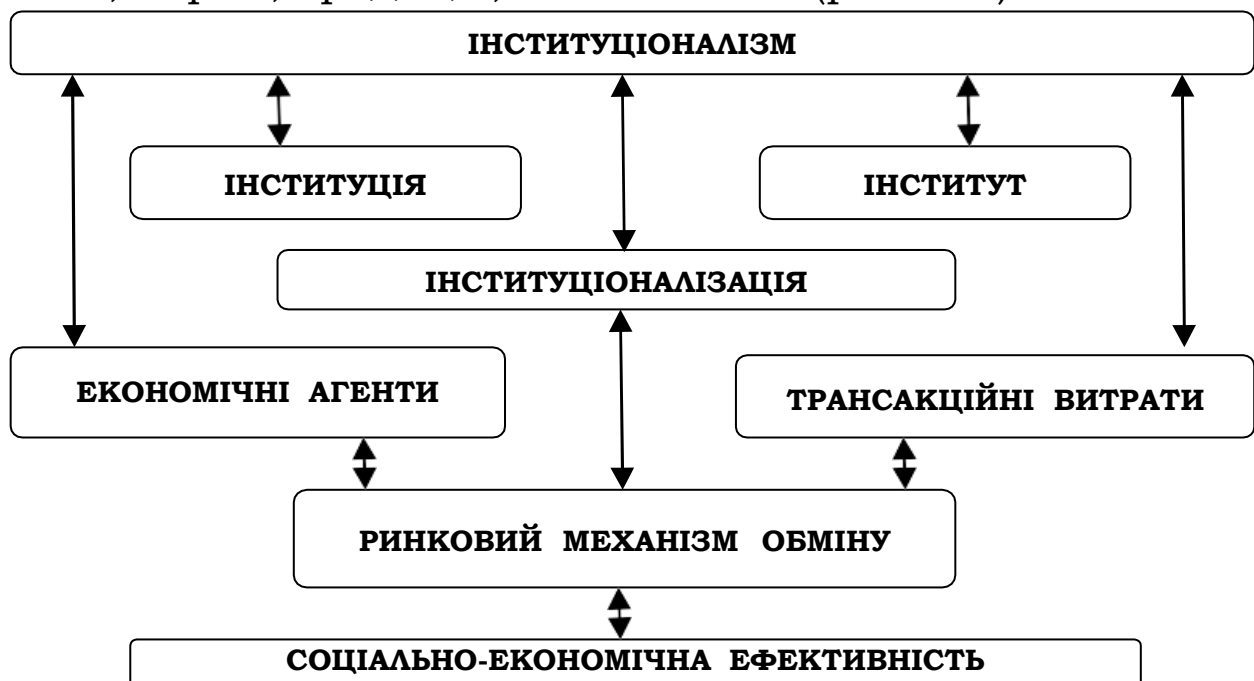

Рис. 1.2. Категорійна сукупність складових наукової ідентифікації понятійного апарату інституціоналізму

Джерело: сформовано з використанням [176, с. 71].

Інституціоналізація – це процес формування або формалізації соціальних відносин, перехід від неформальних відносин (об'єднань, угод, переговорів) і неорганізованої діяльності до створення організаційних структур, нових суспільних інститутів, юридичне і організаційне закріплення певних суспільних відносин.

Розглядаючи інституціоналізм як методологічну основу наукового позиціонування й розвитку теорії регулювання, зазначимо, що в інституційній системі слід розрізняти інститути-правила й інститути-організації, які виконують роль як безпосередніх учасників підприємницького процесу, так і упорядковують його. Таким чином, розглядаючи інституціоналізм як теоретичну платформу, конструємо власне бачення цього процесу, яке в даному випадку по відношенню до підприємництва має особливу інституційну динаміку.

Насамкінець, розкриваючи змістовну частину інституціоналізму як методологічного конструкту дослідження й обґрунтування проблем регулювання, зазначимо наступне: основу інституціоналізму в конкретному розумінні його місця в економічній теорії становить твердження про те, що розвиток економіки, суспільства, суб'єктів господарювання, а значить і регуляційних процесів, відбувається під впливом інститутів, які виконують роль об'єктивних регуляторів. Інституційний механізм (інституційні механізми) регулювання – це певна «технологія» узгодження інтересів економічних агентів, прав власності та оптимізації трансакційних витрат у визначеному державою й ринком інституційному середовищі. Підприємництво – економічний інститут, завдання якого полягає в реалізації мотивацій індивіда, суспільства й держави щодо отримання доходу, задоволення потреб, створення додаткового продукту, яке діє у відповідних інституційних умовах, зазнаючи впливу різних інституційних механізмів регулювання (саморегулювання). У суспільстві, економіці та стосовно ринку створена притаманна їм інституціональна структура механізмів регулювання й саморегулювання як набір ін-

ститутів та інституцій, дія яких координує діяльність економічних агентів (підприємців) за рахунок певних обмежень або стимулів. Регулятивні норми (складові інституційного механізму) можуть бути закріплені законодавчо, вироблені суб'єктом регулювання і навіть індивідом, а також позиціоновані об'єктивними законами ринку [176, с. 72].

Розвиток економіки, ринку і підприємництва відбувається в певних, сформованих інституційним механізмом інституційних умовах. Він є системою правил, законодавчих норм, регулятивних важелів, інструментів, методів, таким чином за допомогою зазначеного механізму формується визначений ідеологією державного управління господарський порядок. Його (інституційний механізм), в нашому конкретному дослідницькому випадку розглядаємо як збірне поняття (сукупність механізмів) і консолідоване утворення (єдиний інституційний механізм). З цього приводу наведемо аспекти теорії механізмів. Механізм – це перш за все сукупність важелів, які цілеспрямовано діють у визначеній об'єктною регуляторною сукупністю сфері напямі задля цілеспрямованого досягнення певної мети.

Інституційний механізм у теоретичному сенсі розкриття змісту предмета і об'єкта дослідження розглянутої проблеми становить основу регуляторного впливу на підприємницький процес, адже за його впливу формується інституціональне (інституційне) середовище функціонування господарських структур. Теоретична база всебічного визначення інституційного механізму є відпочуванням від змістовних характеристик інституціональної теорії, тому перш ніж перейти до конкретно-сутнісного розкриття теорії цього механізму зупинимось на методологічній базі інституціоналізму як «вершині айсберга», яка детермінує усі можливі концепції інституціонального походження. У даному конкретному випадку інституційний механізм дослідження – це збірне поняття, тому проєкція його визначення на предметну сукупність досліджуваних явищ дає можливість розкри-

ти його суть в множинному аспекті, у ракурсі категорії «інституційні механізми», і це не підміна понять. Саме тому надалі в методологічному плані й аналітико-емпіричних оцінках нашої дослідницької позиції трактуватимемо сутність, функціонування і концепції удосконалення інституційних механізмів, виходячи з суті категорії «інституційний механізм» як збірного поняття. Тобто суттєвої різниці в сутності понять «інституційний механізм» і «інституційні механізми» не вбачаємо, тут відмінність полягає лише у їх видово-функціональних ознаках [176, с. 73-74].

Концептуальний базис трактування сутності інституційного механізму дослідження, на наше переконання, становить визначення категорії «інститут», яке у свою чергу має множинний, широкоаспектний характер з огляду на міждисциплінарність дослідницької парадигми інституціоналізму.

Наукове означення інституційного механізму регулювання базується на системі визначень категорії «інститут», тому маємо можливість зрозуміти усю широту предметного поля дослідження, яке включає в себе економічні, соціальні, господарські, управлінські, організаційні, правові параметри регуляторних впливів. Інституційний механізм регулювання – це логічно послідовний порядок формування різноаспектних правил поведінки економічних агентів, що створює інституційне середовище функціонування соціально-господарських та інших структур і конституює передумови для отримання певного ефекту. Стосовно економіки й підприємництва зокрема – це, відповідно, економічний та підприємницький ефекти, які у свою чергу є взаємодоповнюваними та взаємозалежними.

Головне завдання інституційного механізму регулювання – координація господарської діяльності в контексті процесу формування обмежень і стимулів господарського порядку як передвісників відповідного рівня раціональності у використанні ресурсів і продукуванні благ. За допомогою інституційного механізму регулю-

вання здійснюється економічний вибір, прийняття господарських рішень, які передують отриманню підприємницького результату. З цього приводу вважаємо, що будь-який механізм регулювання в концепції розуміння своєї значимості для господарського – підприємницького процесу є інституційним, адже встановлює й упродовжує на практиці правила, норми, організаційні форми співпраці, дотримуючись притаманних суспільно-економічній формації традицій. Також необхідно зазначити, що інституційний механізм – це засіб координації підприємницької діяльності, будова середовища й установки в конструкції порядку функціонування бізнесової сфери [176, с. 74-75].

Важливим складником інституційного механізму регулювання економіки та підприємництва необхідно вважати кооперацію в усіх її проявах та похідних (клас-теризація, інтеграція тощо). Те саме в теоретичному плані слід поширити й на аграрне підприємство.

Розвиток аграрного підприємства залежить від ряду інституційних детермінант, які конституюють механізми задоволення потреб суспільства. В основу ефективності підприємства покладено функціональність інституційної системи формування конкурентоспроможності аграрного виробництва, яка значною мірою залежить від інститутів та інституцій. Відомо, що в ринковому середовищі за будь-яких інституціональних умов головними інноваторами є підприємці – фізичні і (або) юридичні особи, які спрямовують зусилля на задоволення потреб суспільства в товарах, послугах заради отримання прибутку, діючи при цьому на свій страх та ризик. Проблема розвитку й ефективності аграрного підприємства багатогранна, проте в кожному випадку зосереджуємо увагу на інституційних та інноваційних чинниках, що актуалізує підняту проблему в зазначеному ракурсі її розгляду.

Традиції українського сьогодення детермінують певну інституційну динаміку розвитку аграрного підприємства як особливого атрибуту національного ринку. Підп-

приємництво як фундаментальний інститут ринку – це базис розбудови конкурентної моделі задоволення потреб і реагування на виклики. Особливістю вітчизняної моделі аграрної економіки є тривала трансформація й особливості ведення бізнесу [176, с. 75].

Інститути формуються під дією механізмів соціально-економічної еволюції, а інститут підприємництва залежить у тому числі й від соціальних конструктів, національних ментальних ознак.

Розвиток підприємництва відбувається в певних інституційних умовах, які сформовані, зокрема, й регуляторними механізмами. Одним із таких механізмів є інституційний – сукупність правил, норм, традицій, установ, організацій формального і неформального статусу, які визначають засади поведінки учасників підприємницьких взаємодій, спрямування їх у певне русло.

Інституціоналізація національної економіки до ринкових умов ще не завершена з огляду на ряд неконструктивних, неефективних, неузгоджених з реальною господарською практикою управлінських рішень, які негативно позначаються на функціональності інституційного механізму аграрного сектору. Агропродовольчий (аграрний) сектор як особливий сегмент національної господарської системи України, яка за специфікою побудови у своїй ефективності та забезпеченні добробуту країни покладається на потенціал аграрної складової, виконує роль локомотива, щодо забезпечення сталого розвитку економіки зокрема. Перспективний розвиток і водночас формування стійкого базису його конкурентоспроможності значною мірою залежать від рівня та якості інституційного забезпечення, передусім функціональності інституційного механізму.

Аграрне підприємництво в інституційному плані щодо його позиціонування відносно інституційних механізмів зазнає дії об'єктивних – ринкових інститутів (механізм ринкового саморегулювання або «невидима рука ринку»); державно-управлінських інститутів (державне регулювання) й внутрішньо-організаційних правил – інсти-

туцій (внутрішньогосподарське регулювання) [176, с. 76]. З цього приводу нами розроблено теоретичну конструкцію методологічного позиціонування підприємства, аграрного зокрема, як об'єкта регулювання і суб'єкта саморегулювання, а також впливу інституційних механізмів (рис. 1.3), яку можна вважати концептуальним орієнтиром у розробці ефективної політики інституційного регулювання.

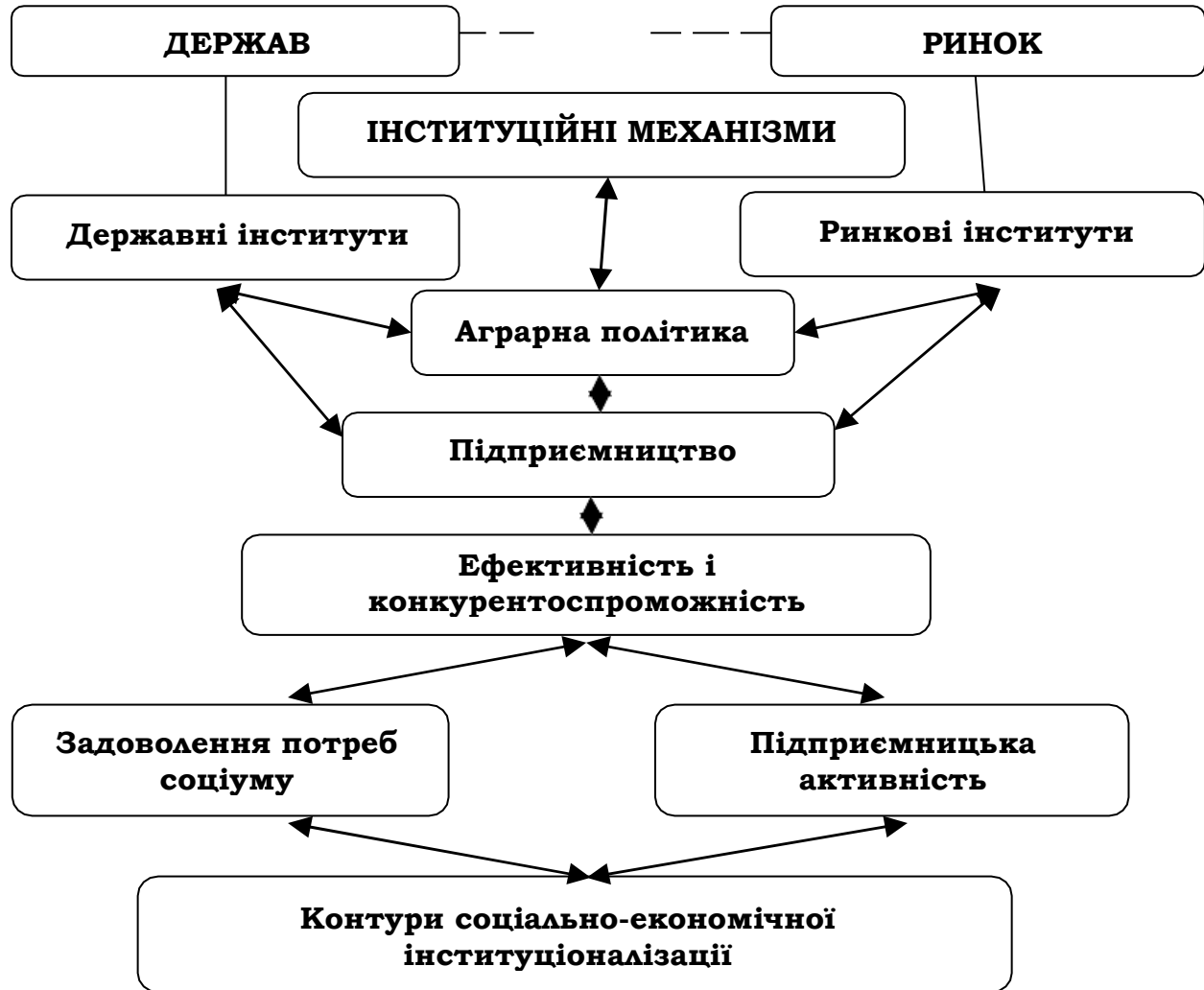

Рис. 1.3. Конструкція й модельні орієнтири інституціоналізації аграрного підприємництва в системі регулювання

Джерело: сформовано з використанням [176, с. 77].

Наслідок дії таких механізмів полягає у створенні інституційних (інституціональних) умов підприємницького ринкового процесу. Логіка викладу матеріалу, що стосується усвідомлення сутності інституційного механізму

регулювання підприємницької діяльності, вимагає окреслення функціональних ознак підприємництва.

Теоретичною основою необхідності розвитку різних форм господарювання є забезпечення сталого розвитку сільського господарства. З цією метою було обґрунтовано напрями розвитку різноукладності господарювання, поєднання індивідуальної, сімейної і колективної форм підприємницької діяльності. Водночас розвиваються особисті селянські господарства, фермерство, великі сільськогосподарські підприємства холдингового типу. Відпрацьовано організаційну структуру підприємництва (рис. 1.4), яке здійснюється в будь-яких організаційних формах на вибір підприємця.

Рис. 1.4. Система форм підприємницької діяльності в аграрній сфері економіки

Джерело: сформовано з використанням [77, с. 202].

Господарські формування в Україні мають схожі ознаки з діючими в багатьох країнах світу. Так, малі селянські господарства та фермерські господарства України подібні до фермерських господарств у країнах Європи, великі підприємства – до великих партнерських ферм у США [77, с. 201].

Особливою формою господарської діяльності виступають агрохолдинги – віртуальні організації без достатнього правового й інституційного забезпечення. Головною специфікою таких формувань є їх неформальна структура.

Агрохолдинг розглядається як сукупність аграрних підприємств, об'єднаних єдиним власником. Позитивними моментами в таких об'єднаннях є інвестиційна привабливість і можливість застосувати нові технології, окремі з них мають структури повного циклу – від сівби і до споживання продукції.

Затримка з інституційним забезпеченням і регулюванням діяльності агрохолдингів ускладнюватиме проблеми сільськогосподарського сектору економіки України.

Визначальним для вибору колективних форм організації праці стала багаторічна практика діяльності великих підприємств. Лише небагато селян почали господарювати самостійно. Широкий вибір форм господарювання зумовив появу в аграрному секторі майже 60 тис. господарських структур різних типів. Найчисельнішою групою є фермерські господарства, які становлять близько 75% від загальної кількості суб'єктів господарювання. Суттєва частка господарських товариств і приватних підприємств, тоді як у державній власності залишилася лише незначна частка всіх підприємств [77, с. 201-202].

Розміри сучасних сільськогосподарських підприємств (площі угідь) дозволяють використовувати багатопільні сівозміни, а обсяги активів і чисельність зайнятих – забезпечувати ведення високотоварного виробництва.

Результати роботи сільськогосподарських підприємств у цілому позитивні. Більшість із них прибуткові, однак

рівень рентабельності у різних за формою підприємницьких структур неоднаковий. Нижчі показники у сільськогосподарських кооперативів і державних підприємств.

Це дає підстави для висновку, що трансформація та інституційне забезпечення істотно змінили систему аграрного менеджменту. Фактично ліквідовано протиприродну для господарської практики залежність управлінських відносин від трудових, їх чітко розмежовано. У приватному підприємстві власник або керівник в управлінні господарством юридично незалежний від своїх працівників, але він несе повну відповідальність за результати господарювання. Соціальна відповідальність суб'єктів підприємницької діяльності – це об'єктивна закономірність соціалізації економіки. З огляду на складність соціально-економічного середовища сучасні підприємницькі структури не можуть існувати як закриті системи. Одним з головних аспектів, які виникають при підприємницькій діяльності, є довіра з боку контрагентів.

У сфері соціальної відповідальності влада, підприємницькі структури і суспільство мають спільні інтереси – це забезпечити добробут і підвищення рівня життя громадян, прагнення досягти позитивних змін в економіці. Істотним компонентом інституціалізації цих відносин можна вважати створення формальних правил і процедур, які б регулювали відносини сторін. Інституціоналізація є процесом формування стійкого комплексу правил, норм і взаємодій суб'єктів господарювання і населення [77, с. 205].

Одночасно створено правову базу для економічної і соціальної відповідальності власника і підприємця за діяльність господарства.

В умовах розвитку й урізноманітнення форм господарювання в аграрному секторі економіки України існування великих агрохолдингів забезпечує ефективну підприємницьку діяльність у цілому аграрній сфері економіки. Вони дозволяють зберегти сівозміни, переробні підприємства, соціальну інфраструктуру.

Економічна ефективність у сільськогосподарських підприємствах значною мірою визначається часткою прибутковішої сільськогосподарської в загальній товарній продукції. За існуючого нееквівалентного обміну між галузями сільського господарства, підприємства, які спеціалізуються переважно на виробництві зернових культур – сої і соняшнику, більш ефективні порівняно з тими, які виробляють тваринницьку продукцію. Значний вплив на формування прибутковішого сільськогосподарського виробництва мають приватні підприємства та господарські товариства [77, с. 206].

Сучасні аграрні перетворення вимагають поглибленого інституційного аналізу тих закономірностей, які відбуваються в процесі становлення й розвитку нових підприємницьких форм.

Безпосередньо різноманітність організаційно-правових підприємницьких структур формувалась як сукупність цих форм і співвідношення між окремими з них. Цей процес можна розглядати як безперервний і постійний. Частка певних організаційно-правових форм різна залежно від природно-кліматичної зони.

Загальною закономірністю у країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) (включаючи і прибалтійські) стало зменшення частки кооперативів у загальній площі сільськогосподарських угідь, зростання частки індивідуальних господарств та поява в ролі суб'єктів агробізнесу акціонерних та інших господарських товариств. Такий напрям трансформації землекористування сформував, як і в Україні, багатоукладне аграрне виробництво. Отже, з цього погляду трансформація відносин власності в Україні відбувалась у руслі світової практики. За останні 10 років сформувалися великі корпоративні структури, а також так звані агрохолдинги, які організують свою діяльність на орендованій землі [77].

За різними джерелами, кількість агрохолдинів в Україні [15] перевищує 100 (вони обробляють 8 млн га землі). При цьому більшість дослідників відносять до агрохолдингів надвеликі за землекористуванням компанії (кі-

лька десятків тисяч гектарів), включаючи сільськогосподарські підприємства з потужною базою по переробці, зберіганню та збуту продукції.

Агрохолдинги здебільшого зорієнтовані на виробництво рослинницької продукції та її реалізацію (переважно на світовий ринок). Серед таких компаній провідні позиції займають “МХП”, “ІМС”, “Kernel”, іноземні компанії “Landkom”, “Trigon Agri” та ін. [77, с. 210].

Більш інтегрованими є агрохолдинги, зорієнтовані на переробку сільськогосподарської продукції власного виробництва. До таких компаній належать “Kernel”, “Астарт Київ”, “Укрзернопром”, “Миронівський хлібопродукт”, „Агропродінвест” та ін.

Зацікавленість у створенні інтегрованих агропромислових структур виявляють великі вітчизняні фінансово-промислові групи. Роботу в цьому напрямі ведуть компанії “МХП”, “Agroton Public” та ін.

Учасниками вертикальної інтеграції є великі промислові підприємства. Наприклад, сільськогосподарський підрозділ Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча до початку війни вів аграрне виробництво на площі понад 200 тис. га у чотирьох регіонах України.

Як свідчать результати досліджень, вертикально інтегровані агропромислові структури мають високий рівень капіталізації та інвестиційної привабливості. Більшість агрохолдингів мають глибоку вертикальну інтеграцію, об’єднуючи практично повний цикл виробництва, переробки, зберігання та реалізації сільськогосподарської продукції [77, с. 210].

Значні масштаби діяльності вертикально інтегрованих компаній дають можливість максимально використовувати такі переваги інтеграції, як консолідація фінансових потоків і концентрація ресурсів на ключових напрямках, використання комплексних передових технологій, формування безперервного продуктового ланцюга на всіх етапах діяльності, диверсифікація виробництва і підвищення ефективності використання влас-

ності та залученого капіталу й тим самим забезпечити високий рівень управління.

1.3. Підприємництво як фактор сталого розвитку сільських територій

Метою сталого розвитку сільських територій є створення необхідних організаційно-економічних, правових та фінансових передумов для спільного розвитку (якість життя та економічного благополуччя сільського населення). Фактором сталого розвитку сільських територій виступає підприємництво [93, 180].

Проблеми бідності селян, забезпечення їх зайнятості та інтеграції в загальний гуманітарний розвиток, збереження й доступності для широкого загалу їхніх унікальних цінностей і переваг (включаючи етнічну та соціокультурну ідентичність) зумовили намагання міжнародних організацій сприяти сільському розвитку на основі підтримки підприємництва [56, с. 20].

Соціальна значимість підприємництва як генератора сільського розвитку зумовлена спроможністю його суб'єктів до формування, накопичення та активізації матеріально-фінансових джерел задоволення людських потреб. У такому сенсі фундаментальною проблемою розвитку села стали норми, світоглядні й поведінкові, що пов'язані з індустріальним виробництвом, інтелектуальну підтримку якого взяла на себе теорія «індустріального суспільства». Це безпосередньо вплинуло на формування сільської поселенської мережі на основі теорії «міст-комбінатів» (companytowns), коли населений пункт розглядався як територія для забезпечення діяльності одного або кількох технологічно пов'язаних підприємств.

Тобто індустріальна модель стала базою системи планування територій, яка з огляду на екзогенний вплив ототожнила ефективність з концентрацією виробництва, зміцнюючи майже повну залежність сільських громад від аграрних підприємств [54]. Результатами її уні-

фікації є порівняно нижчий рівень життя селян і зменшення кількості сільських населених пунктів.

В Україні на сьогодні розвиток сільських територій [30] знаходиться на рівні, який продовжує бідність селян. Бідність на селі не є неподоланим явищем. Вона виникла не завдяки відсутності необхідних ресурсів, а через несправедливі умови розвитку сільських територій та їх господарської системи. Економічна складова, підприємницький, людський капітал виявили неспроможність швидко перейти від командної економіки до конкурентного ринку.

Залежність села від аграрної сфери та, відповідно, звуженого кола суб'єктів підприємництва не подолана й досі. Це стосується як країн ЄС, так і (ще більшою мірою) України, яка намагається інтегруватися в його ринки. Вивільнені (за збереження засад «індустріального» розвитку) ринкові стимули зумовили прискорення процесів концентрації виробництва і скорочення зайнятості селян, посилення їх міграції та імміграції з огляду на обмежені перспективи особистісного становлення [164]. Саме «індустріалізація» аграрного сектору відповідальна за прискорену деградацію сільської поселенської мережі, а непослідовна економічна політика сприяє реалізації її логіки, згубної для соціального розвитку села.

Діяльність місцевого самоврядування є системною причиною звуження підприємницької бази сільського розвитку. Інституціонально зумовлена ресурсна та організаційна залежність підриває стимули ефективної самоорганізації сільських громад. Наслідок – обмежений доступ до ресурсів підприємницької діяльності і слабкість її соціальної підтримки на місцях [84].

Територіальний вимір підприємництва (насамперед, малого), яке є джерелом розвитку сільських територій, вимагає активізації політики місцевих громад і підприємницької взаємодії сільських жителів. Натомість можливості їх ресурсного забезпечення лежать поза компетенцією місцевого самоврядування. Це ставить місцеві громади в надмірну залежність від доброї волі донорів, які

часто розглядають соціальну активність і внески на розвиток села як епізодичні акти благодійності [56, с. 22].

Сталий сільський розвиток визначається як розширення (через ендогенне економічне зростання) доступних для місцевих громад ресурсів та інструментів індивідуальної і скооперованої діяльності селян, організації побуту, інституційного і просторового середовища їх взаємодії.

Це означає визнання стійкого економічного зростання джерелом такого розвитку, а удосконалення інституцій і організаційних механізмів, що забезпечують підприємливість селян – його необхідною складовою. За таких передумов підприємництво як запорука економічного зростання виступає *генератором* сільського розвитку. Це стосується визначення його напрямів і джерел, що враховували б прагнення економічно активних селян до розширення їх бізнесу, екологічно прийняттого використання відновлюваних і невідновлюваних ресурсів [56, с. 23]. При цьому підприємці розглядаються як лідери і учасники своїх організацій (СПД і кооперативів), з динамічними цілями, економічними інструментами їх формування і реалізації. Більша чи менша їх участь у сільському розвитку є наслідком очікуваних вигід, зумовлених структурою їхніх повноважень/зобов'язань при використанні об'єктів власності (своєї і залученої), режим якого найбільшою мірою має визначатися місцевою громадою [55]. У свою чергу, роль просторового фактора зумовлює їх інтерес до розвитку місцевих громад не тільки як постачальників ресурсів і місць продукування доходів, а й, принаймні, частково – середовища реалізації ідеальних життєвих цілей.

Тому місцеве самоврядування має виступити відповідальним організатором і координатором сільського розвитку, який забезпечує узгодження інтересів підприємців і членів місцевої громади через: вироблення відповідних правил та механізмів; акумуляцію й використання генерованих підприємцями і належних громаді ресурсів; визначення (в межах повноважень) і контроль за дотри-

манням режиму використання власності та загальних норм права, визначення й реалізацію планів розвитку контрольованих територій.

У такій моделі керівники органів місцевого самоврядування позиціонуються як лідери громад, які постійно проживають на їхній території і прагнуть виробити та реалізувати плани їх розвитку, що максимально урівноважили б і задовольнили інтереси усіх зацікавлених сторін, а вдалість їх політики оцінюється виборцями. Це вимагає ефективною, підтриманою на національному рівні, структури їхніх повноважень і відповідальності, доступу до природних і господарських ресурсів, участі у їх формуванні та використанні.

Інституційні засади й інфраструктурну підтримку *гнучкої структури територіально-адміністративної та соціальної організації* забезпечує держава з її можливостями встановлення загальних правил та інструментів взаємодії підприємливих індивідів (їх організацій) і місцевих громад, визначення та забезпечення їхніх прав і зобов'язань, механізмів їх дотримання через визначення й застосування відповідних санкцій щодо порушників [56, с. 24].

За цих умов участь підприємців у розвитку конкретних сільських громад, їх соціальний внесок є результатом *конкуренції за підтримку місцевої громади* та взаємодії з усіма селянами й органами самоврядування [7]. Такий підхід відмінний від намагання сформулювати зовнішні задані, апріорні критерії статусу СПД, сприятливого для розвитку сільських територій.

Він означає більш складну, але й більш економічно виправдану і перспективну модель розвитку сільських територій. Її поліцентричний характер стосується як об'єктно-суб'єктного складу громад (зокрема, суб'єктів підприємництва і лідерів місцевих громад), так і просторової ідентифікації цих громад через населені пункти та прилеглі до них території. Ця модель враховує проблему «життєвого циклу» суб'єктів підприємницької діяльності, розмаїття і динаміку їхніх цілей, механізмів зро-

стання та забезпечення інтересів як учасників, так і контрагентів підприємств, ринковий характер їхньої діяльності та готовність до зміни її місця. Територіальна громада має бути *привабливою* для економічно активних селян, а зробити її такою можуть усі учасники сільського розвитку, забезпечені ефективними інституційними механізмами взаємодії й об'єднані бажанням жити у розвинутій громаді.

Головною перевагою підприємницької моделі є здатність *активізувати економічний інтерес* господарств селян (як домашніх, так і високотоварних СПД) до розвитку села. Це не виключає використання переваг *галузевої моделі* розвитку сільських територій. Розглядаючи зростаючу продуктивність аграрного виробництва як економічне джерело його ендогенного характеру, вона забезпечує перспективи розширення його фінансових і організаційних джерел через формування середовища, сприятливого для аграрного підприємництва в цілому. Активна конкуренція за ресурси і вигоди діяльності на території даної громади виступає суспільним запобіжником концентрації виробництва через поширення переваг спеціалізації на всіх учасників локальних аграрних ринків. У свою чергу, розширення цих ринків та інтеграція їх у загальнонаціональний, регіональний та міжнародний простір підштовхує диверсифікацію підприємництва не стільки через їх освоєння діючими СПД, скільки через створення спеціалізованих на інших видах діяльності нових підприємств (стартапів) [56, с. 25].

Реалізація підприємницької моделі розвитку сільських територій забезпечує і можливість використання переваг адекватно трансформованої *перерозподільчої моделі*. Це стосується демонополізації ринків засобів виробництва як необхідної передумови сприятливого для села перерозподілу суспільного продукту, переміщення можливостей формування доданої вартості на рівень сільських громад, спрямування відповідних грошових потоків на розвиток місцевих СПД і соціальної інфраструктури. Прикладом інструментів, що забезпечують таке перемі-

щення, є забезпечення інституціональної доступності переробки для малих суб'єктів аграрного підприємництва на селі, доступ до контрольованих місцевими громадами природних ресурсів на конкурентних засадах відповідно до планів розвитку території тощо. Місцеві ресурси мають бути доступні для місцевих приватних і муніципальних підприємств через їх ліквідність та контроль місцевих громад.

Викладене забезпечує також використання переваг *територіальної моделі*, що передбачає відкритість сільських населених пунктів і прилеглих територій *для усіх видів діяльності* та є запорукою демонополізації ринків продукції і послуг на основі переважно місцевих ресурсів. Це означає набуття процесом планування розвитку сільських населених пунктів та прилеглих територій належного суспільно-економічного значення на основі ефективної трансформації теорії «ключових поселень», відмови від політики визначення населених пунктів «національного», «обласного», «районного» і «місцевого значення», перерозподілу ресурсів інфраструктурного розвитку на основі адміністративних критеріїв «суспільної значимості» поселень [7, 8]. Воно сприятиме прагненню місцевих громад і їхніх лідерів розвивати умови підприємницької діяльності, зумовить диференціацію планувальних рішень з урахуванням соціально-економічних змін, трансформування на цій основі механізмів фінансування розвитку сільських територій за рахунок місцевих, регіональних і централізованих фондів [54, с. 326-345].

Без опори на свободу підприємництва (яка передбачає суспільну інституційну та моральну його підтримку, доступність ресурсів для ведення, вільний вибір/поєднання видів підприємницької діяльності), усі зазначені моделі сільського розвитку не здатні забезпечити активну соціальну базу реалізації їх переваг, перспективи сільських районів з різною щільністю населення, забудови, інфраструктурного облаштування тощо [16].

Отже, сільський розвиток має ще й територіальний контекст реалізації підприємництвом його провідної ролі у зростанні суспільного багатства [56, с. 26].

Тобто суттєвою перевагою підприємницької (поліцентричної) його моделі є ще й *можливості врахування і використання місцевих історичних, культурних та ресурсних відмінностей територій*. Це дозволить уникнути недоліків політики, що базувалася на економічних теоріях, які нехтували просторовими факторами розвитку, а також вад статичної спрямованості економічної географії.

Підприємницька модель *зацікавлює у розвитку конкретного села не тільки його жителів, а й підприємців і власників ресурсів, які живуть поза його межами*. Її системою перевагою є ще й гнучкість – підприємці, вмотивовані потребами ринків і вимогами інституцій, очікуваними додатковими вигодами і ризиками штрафних санкцій, реагують на динаміку ринків (аграрних і промислових), потреби облаштування сільських територій і задоволення вимог якості, харчової та екологічної безпеки, розширення простору самореалізації тощо. Місцеві жителі, об'єднані в громаду, доносять до підприємців суспільне сприйняття їх діяльності на рівні локальних ринків, які репрезентують інтереси гарантів їхніх прав і носіїв соціальної підтримки.

Підприємницька модель має еволюційний характер, що вимагає *довгострокової послідовної політики* щодо демонополізації доступу до ресурсів і видів господарської діяльності, постійного підвищення рівня взаємовідносин між громадами, державними органами, підприємцями, усіма учасниками суспільного розвитку. Це і є запорукою максимального обмеження джерел громадянського конфлікту на основі зростання суспільного багатства, справедливого його перерозподілу через динамічні договірні відносини.

Розглянута підприємницька модель розвитку сільських територій вимагає синхронізації заходів щодо підтримки підприємництва як на рівні загальнодержавної (у

т. ч. галузевої) політики, так і на рівні місцевих громад та інших територіальних утворень [56, с. 27].

Залишаючись провідною сферою підприємницької діяльності на селі, аграрне підприємництво повинно розширювати свій позитивний вплив на розвиток сільських територій як потенційно зростаюча галузь, вагома складова його економічних і фінансових джерел. З цією метою актуальною залишається розробка й реалізація загальнодержавної програми розвитку підприємництва в аграрному секторі вітчизняної економіки [84].

У контексті розвитку сільських територій її головними цілями мають бути: підтримка підприємницької активності селян через створення ними самостійних СПД, сільськогосподарських кооперативів; диверсифікація підприємництва; конкурентоспроможність вітчизняних аграрних підприємців на внутрішніх і зовнішніх ринках [78, 92, 102, 155].

Підприємницька ініціатива є запорукою ендогенного розвитку сільських громад, формування матеріально-фінансової бази місцевого самоврядування як через плату за використання контрольованих ним природних ресурсів, так і через безпосередню участь у соціальному житті села.

У свою чергу, просторове розміщення суб'єктів підприємництва, їх потреба в місцевих ресурсах, можливостях реалізації продукції і послуг на локальних ринках визначають необхідність тісної взаємодії підприємців з місцевими громадами, підприємницькі переваги стійкого розвитку сільських територій.

Суспільна підтримка місцевих механізмів самоорганізації через вироблення загальних правил і норм поведінки/взаємодії зацікавлених сторін розвитку сільських територій, діяльність державних органів і установ формує основи стійкого економічного зростання та конкурентоспроможності національної економіки. Це і є об'єктивною соціальною передумовою спроможності та підприємницької (поліцентричної) моделі розвитку сільських територій.

1.4. Проблеми у формуванні підприємницького середовища

Заходи економічної політики щодо вирішення зазначених проблем, що пов'язані з мотивацією підприємницької діяльності, ліквідності підприємства [40, 55, 76] та з підвищенням конкурентоспроможності й інвестиційної привабливості суб'єктів підприємництва, передбачають розширення їх доступу до ринків продукції та виробничих факторів. Крім того, необхідно удосконалити регуляторні механізми забезпечення конкурентного середовища та структурувати ринки прав на виробничі ресурси [2, 27, 76].

Потенціал вітчизняного товарного аграрного виробництва представлений, насамперед, підприємствами юридичними особами, які виробляють переважну частку валової продукції, використовуючи найбільші обсяги наявних у національній економіці виробничих ресурсів (землі та капітальних засобів) (табл. 1.1).

Разом із тим, зі зміною структури аграрної економіки підприємства скорочують використання робочої сили селян, що суттєво впливає на можливості їх зайнятості. Суттєвими чинниками є поглиблення спеціалізації і концентрації, обмежене діючими інституціями бажання селянських родин до створення СПД, відсутність належної системи ринкової інформації, обмеження конкуренції і тиск з боку великих агропромислових формувань, внаслідок чого кількість малих і середніх підприємств зменшувалася щороку [57, с. 29].

Таблиця 1.1.

Кількість суб'єктів підприємництва за формами господарювання та найманих працівників у сільському господарстві, 2016-2021 рр.

Суб'єкти господарювання	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2021 у % до 2016
Кількість підприємств, які здійснювали с/г діяльність, на 01.11 відповідного року, у т.ч.:	47697	45558	49208	48504	47523	45661	-4,27
Фермерських господарств, од.	33682	34137	33164	32452	31851	-	-5,44*
Сімейних фермерських господарств, од.	-	-	-	64	48	151	-

Продовження табл. 1.1.

Виробничих кооперативів, од.	998	997	996	1005	1009	1001	+0,30
Обслуговуючих кооперативів, од.	949	1017	1073	1207	1270	1274	+34,25
Особистих селянських господарств, тис. од.	4075	4031	3996	3975	3954	3921	-3,77
Кількість найманих працівників у суб'єктів господарювання, усього, тис. осіб	522,1	499,3	492,0	484,2	461,3	458,4	-12,2
Кількість фізичних осіб-підприємців, тис. осіб	8,9	10,1	12,2	12,1	11,6	11,6	+29,68

Джерело: Кількість зареєстрованих юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Примітка * 2020 р. у % до 2016 р.

Це обмежує можливості конкурентної протидії незалежних виробників економічно та соціально невиправданій концентрації виробництва та земельних ресурсів, а отже – посиленню ринкового впливу холдингів (табл. 1.2).

У межах значимих періодів спостерігається досить рівномірна динаміка показників кількості підприємств і площ використовуваних ними угідь (табл. 1.3).

Тенденція до концентрації використовуваної землі фінансово-агропромисловими структурами несе в собі ризики підвищеної волатильності вітчизняних аграрних ринків через непередбачуваний відтік великого капіталу, що підтверджують факти згорання економічної активності деякими вітчизняними агрохолдингами, включаючи «Мрію», «Укрлендфармінг» та інші вертикально інтегровані структури. Якщо ж впроваджуватимуться ініціативи, що мають обмежувальний для підприємництва характер, так процес може бути ще інтенсивнішим [154, 167].

Таблиця 1.2.

Показники діяльності суб'єктів підприємництва у сільському господарстві

Показники	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2021 у % до 2016
Валова продукція, вироблена підприємствами, % від загального обсягу	57,0	63,0	65,2	66,1	64,6	67,94	+10,94
У рослинництві, %	61,3	67,4	69,5	69,9	68,3	71,17	+9,87
У тваринництві, %	45,6	48,0	49,5	51,3	52,3	53,74	+8,14
у т.ч. фермерськими господарствами, %	8,7	10,2	10,9	11,6	10,7	12,67	+3,97

Продовження табл. 1.2.

Чистий прибуток (збиток), млн грн	89816,3	68276,8	70461,8	92892,9	81032,6	237571,9	+164,5
Сукупний індекс витрат на виробництво сільськогосподарської продукції, у % до відповідного періоду попереднього року	113,5	121,8	114,0	99,36	100,6	140,9	+27,4
У рослинництві, %	110,6	123,1	113,2	99,42	97,6	142,2	+31,6
У тваринництві, %	120,9	118,2	116,2	99,06	105,4	136,5	+15,6
Індекс цін на матеріально-технічні ресурси промислового походження, що споживаються сільським господарством, %	104,2	124,6	115,9	98,4	93,7	149,1	+44,9
Капітальні інвестиції, млн грн	49660	63401	65059	58555	50189	48080	-3,18
Площа використовуваних угідь на 01.11 відповідного року, млн га	19,8	19,9	20,0	20,1	20,3	20,8	+5,05
Кількість найманих працівників у суб'єктів господарювання, усього, тис. осіб	522,1	499,3	492,0	484,2	461,3	458,4	-12,2
кількість фізичних осіб-підприємців, тис. осіб	8,9	10,1	12,2	12,1	11,6	11,6	+29,68
Середньооблікова кількість штатних працівників, тис. осіб	410	405	391	383	358	345,3	-15,78
Середньомісячна заробітна плата у розрахунку на 1 штатного працівника, грн	3916	5761	7166	8738	9734	11733	+199,62

Джерело: Розділ : Економічна статистика. Діяльність підприємств. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Таблиця 1.3.

Розподіл підприємств, які здійснювали сільськогосподарську діяльність, та за площею сільськогосподарських угідь, яка була у власності та користуванні (за розміром угідь на 01.11 відповідного року)

Розмір угідь, га	Розподіл підприємств, які здійснювали сільськогосподарську діяльність за площею с/г угідь, яка була у власності та користуванні							
	2018		2019		2020		2021	
	від кількості, %	від площі угідь, %	від кількості, %	від площі угідь, %	від кількості, %	від площі угідь, %	від кількості, %	від площі угідь, %
Підприємства								
до 100,0	62,6	04,3	60,7	04,1	57,7	03,7	54,1	03,8
100,1 – 3000,0	34,2	49,4	35,9	48,9	38,7	48,6	38,8	48,6
3000,1 – > 10000	03,2	46,3	03,3	47,1	03,6	47,7	07,1	47,5

Продовження табл. 1.3.

з них фермерські господарства								
до 100,0	76,1	16,5	74,3	15,5	71,4	14,1	-	-
100,1 – 3000,0	23,5	71,8	25,3	72,2	28,1	73,0	-	-
3000,1 – > 4000	00,4	11,72	00,4	12,3	00,5	12,9	-	-

Джерело: Сільське господарство України 2020. С. 164. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.; Сільське господарство України 2021. С. 159-160. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Навпаки, успішне становлення малого підприємництва стосується не тільки нарощування обсягів виробництва, а й очікуваних соціальних ефектів сільського розвитку. Зокрема, кількість працюючих у фермерських господарствах, які є найчисельнішою групою малих сільськогосподарських підприємств, практично не скоротилася. Відтак, тільки малі підприємства дещо стримують тенденцію до скорочення зайнятості селян [57, с. 31].

Позитивний соціальний вплив малих підприємств зумовлений ринковою мобільністю та відповідними економічними можливостями.

За умови реалізації пропонованих нижче заходів економічної політики спонукальні мотиви створення сільськогосподарських підприємств та залучення ними працівників посиляться, що зумовить зростання відповідних показників [167]. Очікуване зростання кількості підприємств стосується переважно створення малих господарств (зокрема, фермерських) [83, 113].

Розрахунки свідчать про значний потенціал розвитку малого підприємництва на селі в частині створення нових робочих місць і збільшення чисельності зайнятих.

Разом із тим проблеми зайнятості на селі не можуть бути вирішені завдяки тільки розвитку малого сільськогосподарського підприємництва. Науково-технічний прогрес і зростання конкурентоспроможності вітчизняних сільгоспідприємств і надалі спричинятимуть скорочення використання ними робочої сили селян. Тому важливим чинником підвищення зайнятості селян є розвиток несільськогосподарського підприємництва.

Поширення несільськогосподарських видів підприємницької діяльності [184] сприяє позитивній зміні тради-

ційного сільського середовища, зменшенню частки виснажливої ручної праці. Активний розвиток сільського туризму, торгівлі, транспортного обслуговування, надання ремонтних, будівельних та інших послуг трансформують соціально-економічні умови сільського життя, його престиж і привабливість, розширюють можливості духовного розвитку селян [113].

Загальними проблемами розвитку малого підприємництва на селі залишаються:

- обмежені можливості залучення фінансових ресурсів, застосування передових технологій, слабка мотивація до інноваційної діяльності внаслідок воєнних дій;
- низька конкурентоспроможність у частині оплати праці; недосконалість механізмів державного регулювання; низький рівень системної підтримки на рівні органів влади та місцевого самоврядування.

Проблеми кредитування малого підприємництва в галузі сільського господарства утворюють певне «замкнене коло» – фінансово-кредитні установи через високий рівень ризику й недовіри надають кошти малим підприємствам на не вигідних умовах або взагалі відмовляються від роботи з ними. Суб'єкти ж малого підприємництва не можуть розвиватися без залучених коштів, необхідних для нарощування капіталу та створення позитивної кредитної історії [57, с. 33-34]. Це гальмує процеси залучення селян до самостійної підприємницької діяльності, посилює інституційні перешкоди розвитку малих підприємств на селі, що включають:

- зорієнтованість державних програм у галузі сільського господарства та розвитку сільської місцевості на підтримку великих виробників;
- ризики започаткування власного бізнесу, низький рівень ідентифікації та ліквідності об'єктів власності, викликаних війною;
- низький рівень розвитку систем інформаційно-консультаційної підтримки підприємництва на селі. Сільськогосподарські дорадчі служби практично не мають належної державної підтримки.

Наслідком є прискорені темпи міграції фахівців працездатного віку із сільської місцевості, мобілізація до армії працездатного населення [167].

Такий стан інституційного середовища спричинений розгортанням ряду історично зумовлених соціально-економічних процесів і структурних диспропорцій, що стримують активізацію підприємницької діяльності в аграрній сфері, найбільш гострими з яких є:

- демографічна криза та низький соціальний престиж життя на селі, що підривають джерела поповнення чисельності потенційних підприємців на селі і є складовими низького рівня мотивації їх підприємницької ініціативи;

- відтік сільського населення через міграцію та еміграцію, невизначеність принципів та планів розвитку сільських територій, пріоритетів стосовно об'єктів інфраструктури, дефіцит бюджетних витрат на інфраструктурний розвиток села;

- низька конкурентоспроможність вітчизняних корпоративних сільгоспідприємств, загрози їх поглинання, втрати ними функції формування місцевих бюджетів та соціальної ролі на селі;

- скорочення номенклатури сільськогосподарської продукції, сировинна спрямованість виробництва, зростаюча залежність від кон'юнктури міжнародних ринків та воєних дій;

- скорочення внутрішнього попиту на продукти харчування, зумовлене зменшенням реальних доходів населення, що обмежує дохідність підприємств, зростання цін на промислову продукцію, транспортні послуги і енергоносії; частка збиткових аграрних підприємств досі є занадто великою (близько 20%);

- посилення поляризації соціально-економічного розвитку сільських територій; незавершеність інституціональних змін у частині формування інституцій соціальної ринкової економіки зумовлює нестабільність розвитку суб'єктів аграрного підприємництва; результатом є регіональні відмінності економічної ефективності сільсько-

господарського виробництва за природно-кліматичними зонами; особливо виділяються проблемні (депресивні) регіони, до яких приєднуються регіони, де відбуваються воєнні дії та зони обстрілів, замінування; це призвело до згортання виробництва у традиційних для них галузях агропромислового виробництва, відповідного зростання безробіття і прискореного занепаду соціальної сфери;

- зниження рівня соціального капіталу сільських громад: дефіцит кваліфікованих фахівців (особливо механізаторів) і носіїв підприємницької ініціативи;

- переважно аграрна спрямованість підприємницької діяльності, відсутність державної програми розвитку не-сільськогосподарського підприємництва на селі; у сільській місцевості в розрахунку на 10 тис. осіб населення нараховується лише 67 суб'єктів неаграрного підприємництва, серед яких переважають фізичні особи; основним видом їх діяльності є торгівля;

- недосконалість механізмів інвестиційного забезпечення технологічних та організаційних нововведень [57, с. 36-37].

Пасивне сприйняття підприємництва як форми економічної активності, патерналізм значної частини селян і організаторів виробництва, сформований на основі застарілих принципів і форм взаємовідносин підприємств та бюджетної системи.

Інституційне забезпечення можливостей трансформації особистих селянських господарств у суб'єкти малого підприємництва (насамперед, сімейні ферми) дозволить не тільки протидіяти ризикам продовольчої безпеки, а й зберегти соціальну базу інфраструктурного і гуманітарного розвитку села [75, с. 37-38].

Враховуючи викладене, аграрна політика має спрямовуватися на стабілізацію демографічної та соціально-економічної ситуації на селі й належну реакцію на ризики щодо продовольчої безпеки країни.

РОЗДІЛ 2.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРАРНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

2.1. Методологічні засади розвитку підприємницьких структур

Розуміння підприємництва як загальнодоступної (з погляду природних можливостей економічно активних людей) діяльності, методологічні основи якого містять роботи Р. Кантільона, А. Сміта, Л. Мізеса, Ф. Хайека, Й. Шумпетера та І. Кірцнера, має позитивне підтвердження у досвіді соціально-економічного розвитку й еволюції інституцій, значимість яких аргументована в роботах представників школи інституціональної економіки – Р. Коуза, А. Алчіана, Д. Норта, Г. Демзеца, О. Вільямсона та багатьох інших дослідників [87, с. 6].

Його світоглядною основою є опора на *підприємливість* (готовність діяти) – нормальної функції людського організму до усвідомлення й задоволення власних потреб (цілей) відповідно до суб'єктивних оцінок зовнішніх умов життєдіяльності. У свою чергу, підприємливість обумовлює використання переваг суспільних взаємодій з метою досягнення індивідуальних цілей. Це стимулює вивчення індивідами суспільних ринкових індикаторів взаємодії – цін, які репрезентують попит на задоволення потреб, зумовлює вибір видів і форм діяльності, які відповідають власним можливостям та оцінкам.

Відтак *підприємництво* є еволюційно обумовленою соціальною формою реалізації підприємливості індивідів, публічною діяльністю, спрямованою на досягнення ними власних цілей через задоволення (пряме та опосередковане) потреб інших людей.

Боротьба «підприємців усіх родів» (Р. Кантільон) за свою суспільну значимість (винагороду) обумовлює динаміку інституціональних умов їхньої діяльності. Підприємницький характер більшості видів людської діяльності зазнає впливу суспільних потреб і суспільного по-

ділу праці та обмеженої взаємозамінності виробничих факторів і видів діяльності.

Разом із тим ототожнення підприємливості та підприємництва, а отже – підприємництва і підприємця – призвело до приписування підприємництву низки функцій, реалізація яких нечасто (або ж ніколи) *не може бути здійснена однією особою*. Негативним його практичним результатом є те, що наслідки підприємницької діяльності видаються за її причини в обґрунтуванні «природної монополії» окремих осіб на надзвичайні підприємницькі здібності та встановлення відповідних їм регуляторних критеріїв і норм. Зокрема, це стосується твердження, що носіями підприємницьких здібностей є невелика частка людей. Воно виправдовує встановлення інституційних і фінансових бар'єрів входження нових підприємців у певну галузь, обмежує стимули до прояву самостійної підприємницької ініціативи. Ексклюзивні здібності підприємця є елементом виправдання обмежень самостійних підприємницьких рішень та «елітарних» засад антидемократичної адміністративної «організації економіки» [87]. Видиме її підтвердження у відносно малій кількості підприємств і фірм у галузі є результатом взаємодії таких чинників:

- фізично обмеженої взаємозамінності виробничих факторів і ресурсів;
- суспільного поділу праці, її спеціалізації та мотивації згідно з граничними доходами;
- інституційних обмежень на загальну доступність певних видів діяльності.

Взаємодія зазначених факторів породжує тенденцію до оманливого сприйняття і визнання споживачами *успішних* підприємців як «виключних» надавачів відповідних послуг, а отже – до світоглядної підтримки інституціонального сприяння монополізації ринків.

Свобода конкуруючих підприємницьких рішень обмежується не тільки прямими приписами суб'єктам їх прийняття, а й штучною недоступністю ресурсів їх реалізації. Слід зауважити, що інституції (правила поведін-

ки) включають як закон (культуру взаємовідносин, засновану на морально-етичних, релігійних нормах, звичаях, традиціях та праві давності), так і законодавство як політичний інструмент досягнення їхніх стратегічних та проміжних цілей [100].

Права власності є формалізованою основою мотивації підприємницької діяльності. Їх роль зумовлена суспільним значенням як регуляторів та обмежувачів рішень економічних агентів стосовно алокації ресурсів життєзабезпечення. З іншого боку, економічні взаємодії щодо узгодження мотивів і оцінок підприємців впливають на зміст організаційно-правових форм виробництва та розподілу, що склалися в процесі еволюції й визначені конвенціональним характером суспільних інституцій. Як наслідок, функціонування національних правових систем, покликаних підтримувати зростання загального рівня добробуту і безпеки суспільства, ускладнюється постійною динамікою структури власності, що безпосередньо впливає на заінтересованість суб'єктів підприємництва в активізації економічних зусиль.

Економісти розглядають права власності як формальну ідентифікацію рідкості й відповідної цінності економічних благ, пояснюють їх значення як основи мирного (договірного) розподілу на користь суб'єктів, критеріями прийнятності поведінки яких є заздалегідь встановлений суспільством режим використання та розпорядження ресурсами у відповідь на потреби споживачів (ринків). У цілому позиції більшості шкіл економічної теорії узгоджуються також щодо застережного значення приватної власності. Децентралізація власності (влади) убезпечує суспільство від згубних наслідків неконтрольованих та помилкових рішень суб'єктів монополізованої влади.

Як результат, права власності включають набір повноважень і зобов'язань їх суб'єктів стосовно передбачуваного використання й передачі представлених ними ресурсів, забезпечують розподіл зисків і ризиків щодо їхніх економічних результатів серед індивідів та органі-

зацій. Розширюється сфера соціальної справедливості через потенційне визнання можливостей кожного, хто готовий взяти на себе підприємницькі ризики узгодження власних і ринкових оцінок щодо найкращих напрямів використання обмежених ресурсів та благ.

Відповідно уяву про підприємництво як форму діяльності, доступної особистостям із винятковими здібностями, слід визнати історично зумовленим. Навпаки, наголошення на спекулятивному змісті людської діяльності з необхідністю означає, що *ексклюзивним може бути тільки успіх* у реалізації будь-яким індивідом підприємницької функції.

Соціологічним імперативом, який виступає результатом таких методологічних передбачень, постає необхідність усунення інституційних перешкод до ведення підприємницької (самостійної, здійснюваної на свій ризик та власним коштом) діяльності, що є інструментом рівноправного розподілу виробничих факторів і суспільного продукту. Зазначені чинники суспільного значення приватної власності – наслідок впливу на базовий рівень економіки.

Особливістю ринкових відносин є ризик управління власністю *підприємцем-організатором виробництва*, який полягає у тому, що всі залучені через відповідні операції ресурси він має оплатити власними коштами (доходами) заздалегідь встановленими цінами, а їх надходження залежать від мінливої кон'юнктури *ринків товарів і послуг*. І навпаки, підприємницький ризик *власника-продавця* ресурсів зумовлений динамікою *ринків виробничих ресурсів*. Тенденція до зміни цінності їх використання у певному та/або альтернативному підприємстві (секторі економіки) може бути не підтверджена його ефективними рішеннями й договорами, переходом до самостійного господарювання тощо [87, с. 11].

Втілене у договорах стосовно об'єктів власності *узгодження оцінок* підприємців-організаторів виробництва і підприємців-власників виробничих факторів означає їх

взаємодію (взаємну експлуатацію) на основі ідей щодо напрямів ефективного використання ресурсів.

Структура повноважень і зобов'язань власників підприємств та уповноважених ними осіб щодо власних і залучених ресурсів виробництва й відповідні грошові потоки впливають на:

- мотивацію створення суб'єктів підприємництва, диверсифікацію та трансформацію їхніх господарсько-правових форм;
- використання залишкового доходу (прибутку) для інвестування у капітальні засоби виробництва та підвищення кваліфікації працівників, зростання на цій основі вартості підприємств;
- господарську самостійність, розширення й інтеграцію, економічну безпеку підприємницької діяльності;
- конкурентоспроможність підприємств на внутрішньому та зовнішніх аграрних ринках [87, с. 12].

Дослідження інституціональних і внутрішньогосподарських механізмів комбінування об'єктів власності має включати взаємопов'язаний аналіз показників стосовно демографії суб'єктів аграрного підприємництва, їхньої дохідності та вартості. У частині наукової підтримки *державної політики* відповідні дослідження мають стосуватися:

- посилення мотивуючої складової регуляторної політики держави;
- гарантій власності через створення інституціональних передумов захищеності власності на підприємства;
- забезпечення ліквідності прав на підприємства і виробничі ресурси як механізму залучення інвестицій;
- удосконалення відносин власності на основі мотивації самостійної підприємницької діяльності.

2.2. Соціально-економічні процеси у забезпеченні сталого розвитку сільських територій

Розвиток соціально-економічних процесів в аграрній сфері й українському селі періоду утвердження ринку проходить шлях трансформацій і зміни укладу життя. Соціальний та економічний процес супроводжується формуванням соціального капіталу, який виступає інститутом розвитку сільських територій, консолідує економіко-соціальні ролі особистості – селянина в соціумі та господарській діяльності. Проблема становлення соціального капіталу є актуальною. Визначальною умовою успішного реформування господарсько-територіальної системи села стає дотримання принципу системності і спирається на базисні економічні інститути. З огляду на це особистісна та інституційна основа аграрного соціуму набуває змісту соціального капіталу, дослідження якого на рівні організації стають активнішими. Однак важливо сконцентрувати увагу на визначенні соціального капіталу аграрної сфери і села, основою якого є сільська територія, що включає підприємства, інститути, населення з відповідними характеристиками [88, с. 78].

Структурні перетворення в розвитку села новітньої епохи зумовили урізноманітнення форм соціального капіталу, особливо щодо виробничої і невиробничої складових. На селі формуються типи соціального капіталу, які визначаються виходячи із відносин у системі господарських і особистісних зв'язків. Соціальний капітал поступово переходить з колективного використання до суто індивідуального – на теренах особистих селянських господарств. Селяни не бажають продуктивно реалізувати трудовий потенціал інтегруючи його в колективну працю, за відсутності можливості отримувати належний дохід від зайнятості в сільському господарстві.

Формування ефективного соціального капіталу на селі у своїй основі залежить від аграрної політики. Науково-практичні принципи формування соціального капіталу

на селі за умов адекватного їх застосування сприятимуть ефективному соціально-економічному розвитку села як життєвого середовища і виробничо-господарської системи. Розробка і раціональне спрямування адекватної вітчизняному соціальному капіталу політики його формування є вагомим пріоритетом, який забезпечить інноваційний розвиток сільського соціуму, його виробничої і життєвої складових. Загалом щодо формування соціального капіталу на селі, то залишається доволі широке коло питань, які потребують обов'язкового теоретико-методологічного обґрунтування. Тому обґрунтована нами позиція не є остаточною за змістом та істинністю, що вказує на доволі широке поле досліджень даного аспекту сільського розвитку.

Соціально-економічний процес в умовах розвитку сільських територій є проблемним за відсутності ефективних механізмів консолідації соціальних і виробничо-господарських систем, інституцій, які сприятимуть стабілізації розвитку сільської території як життєвого та виробничого середовища. Концепція соціального капіталу сформувалася недавно, тому її аспекти є ще не цілком сталими й однозначними в розумінні, особливо для вітчизняної аграрної економічної науки [88, с. 79].

Новітня економічна парадигма розвитку сільського сектору економіки в умовах конкурентного ринку передбачає глибинну трансформацію виробничої і соціальної, а також життєвої систем села. Трансформаційні зміни торкаються усіх без винятку складових сільського розвитку, а головне – особистості та її поведінки. На селі утверджується нова система соціально-економічних відносин. Мотивації стосовно становлення нового типу соціального капіталу впливають із змісту реформ.

Деградація сільських територій у плані поглиблення деструктивних процесів, утвердження паліативних підходів у системі державного управління селом і патерналістських проявів у поведінці селянина вимагають розробки концепцій стабілізації розвитку сільських територій. Передовими дослідженнями новітнього періоду в

Європі на сьогодні визнано необхідність і пріоритет розбудови концепції соціального капіталу як системи дієвих заходів щодо розвитку сільських територій.

Важливим інститутом економіки і ринку визначено соціальний капітал. Він формується під впливом і за рахунок інституцій, акумулює соціальні зв'язки, які надто важливі для розвитку незбалансованих, трансформаційних економік, з ознаками відсутності ефективних інституцій та інститутів. За рахунок соціального капіталу, сформованого ментальністю і традиціями, досягається певна результативність міжагентських відносин у ринковому середовищі. Для соціального капіталу характерні ієрархічна будова і видова структура складників (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Ієрархічна будова і видова структура складників соціального капіталу

Джерело: сформовано з використанням [88, с. 81].

Соціальний капітал – це сукупність зв'язків, система економіко-соціальних відносин, інституцій, колективів, об'єднань, структур, використання господарського, трудового, інтелектуального капіталу, сформованих і належних людині; це консолідуєчий фактор економіко-соціальних ролей особистості-селянина у соціумі та господарській діяльності, як сукупності традицій, функцій, інституціональних складових. Вважаємо, що соціальний капітал – це поняття норм, цінностей, відносин і зв'язків між людьми (як в організаціях, так і в суспільстві) [88].

Соціальний капітал існує у двох формах: 1) структурна – включає соціальні ролі, мережі та інші структури; 2) когнітивна – спільні норми, цінності, ставлення, думки. В основному він консолідує відносини і функціональні належності інститутів в умовах ринку надаючи їм соціальної спрямованості й упорядкованості [88, с. 80].

У формуванні соціального капіталу значну роль відіграє уклад життя селян, ставлення до певної форми господарювання, а також способів і засад організації виробничо-трудової діяльності. На соціальний капітал впливають зовнішні та внутрішні фактори, дана система постійно еволюціонує. Із функціонального погляду сільський соціум можна ототожнювати із соціальним капіталом села, адже основою сільського соціуму є сільська територія, яка включає і навколо якої формуються усі складові.

У вітчизняному сільському соціумі об'єктивно склалися умови, за яких переважають колективні інституції в соціальному капіталі та господарському житті. Серед типів соціального капіталу переважає колективна форма його відображення, що притаманніше українській дійсності. Колективна форма соціального капіталу походить від індивідуальної, адже первинними носіями суспільних зв'язків і ресурсів є особистості. Економічна система розвивається завдяки соціальному капіталу, сформованому у вигляді інститутів, що покликані задовольняти потреби суспільства, економічним базисом якого вони виступають.

Інституціональна складова соціального капіталу на селі представлена професійними громадськими організаціями, які є неприбутковими і покликані захищати права й інтереси учасників. Вони відображають соціальні показники становлення соціального капіталу села. Даний сегмент є найменш розвинутим, сформовані інституції, об'єднання здебільшого існують формально, їхні програмні положення переважно декларативні. Структури за типом неприбуткових нездатні поки що брати на себе відповідальність щодо організації діяльності й

захисту інтересів учасників, значну роль і надалі відіграють командно-адміністративні підходи, а регулятивно-захисна функція практично не реалізовується. З цієї позиції соціальний капітал, особливо згаданий сегмент, вважаємо неефективним, неадаптованим до ринкових умов соціально-економічного розвитку села [88, с. 82].

Найбільш важливим для становлення ефективного соціального капіталу визнається стабільність зовнішнього і внутрішнього середовища організацій, інститутів та інституцій. Люди більшу частину свого життя проводять в організаціях (господарських структурах). Засади і принципи формування соціального капіталу залежать від традицій господарювання (виробничо-господарських утворень) та державної політики щодо розвитку села. Традиції організаційних утворень вважаємо мікрофакторами, а політику розвитку села – макрофакторами щодо формування соціального капіталу (рис. 2.2).

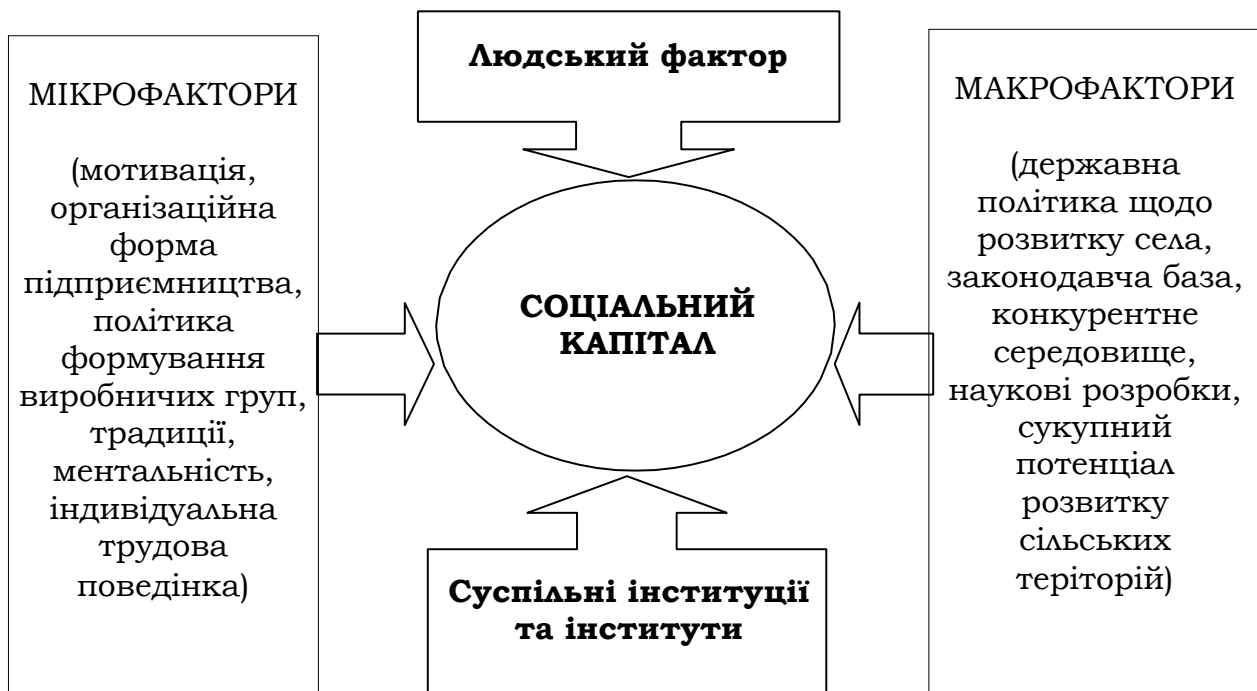

Рис. 2.2. Фактори формування соціального капіталу на селі

Джерело: сформовано з використанням [88, с. 83].

Соціальний капітал набуває винятково важливого значення для ведення успішної підприємницької діяльності в умовах сталого розвитку сільських територій. У даному ракурсі соціальний капітал впливає на станов-

лення й економічне піднесення суб'єктів підприємницької діяльності. Головними аспектами впливу соціального капіталу виступають індивідуальний, організаційний, громадський. Від соціального капіталу залежить ефективність колективних дій, швидкість досягнення консенсусу між співробітниками організації, кожний з яких має «власний соціальний капітал», вступаючи у відносини з іншими людьми. Зрозуміло, що кожний працівник підприємства має відмінні від інших складові соціального капіталу (суспільний статус, поведінковий, ментальний, комунікативний аспекти) [88].

Найважливішу роль у формуванні соціального капіталу відіграє освіта. Вона тією чи іншою мірою передбачає соціальні структури суспільства, індивідуально-колективні надбання людей, які вважаємо соціальним капіталом. Чим досвідченішим є суспільство, тим воно має більший потенціал становлення конкурентоспроможного соціального капіталу. В українському селі стосовно цього існує проблема, адже демотиваційні чинники створили стійкі умови щодо небажання високоосвічених фахівців жити і працювати на селі, тому соціальний капітал у даному випадку втрачає конкурентоспроможність.

Важливу роль у становленні соціального капіталу відіграють партнерські зв'язки у системі соціально-економічних відносин. Вони можливі як на тимчасовій, так і на постійній основі. Найбільш дієвими вважаємо партнерські зв'язки довготривалого змісту, адже завдяки стабільності досягаються більш системний прояв соціального капіталу та його результативність. З позиції соціального партнерства бажано оцінювати соціальний капітал через соціально-економічні відносини.

Можна говорити про соціальний капітал перехідного періоду, або трансформаційний соціальний капітал. Важливим проявом соціального капіталу є соціальний захист у системі соціально-трудова відносин. Соціальний захист забезпечує соціальне партнерство як функціонально процесний прояв соціального капіталу. Соціальне

партнерство значною мірою опосередковує мотивацію становлення соціального капіталу, перш за все партнерство з боку роботодавця. Тому даний аспект стосується системи зв'язків на рівні організацій, в яких формується відповідний соціальний капітал [88].

В орбіті соціального капіталу знаходиться задоволення потреб селянства через підприємницьку діяльність і механізми сприяння усвідомлення суспільством і владою необхідності інвестування в освіту; підтримку доходів населення та створення сприятливого економічного клімату; врегулювання відносин власності тощо. Тому роль соціального капіталу зводиться, передусім, до забезпечення добробуту селян (рис. 2.3).

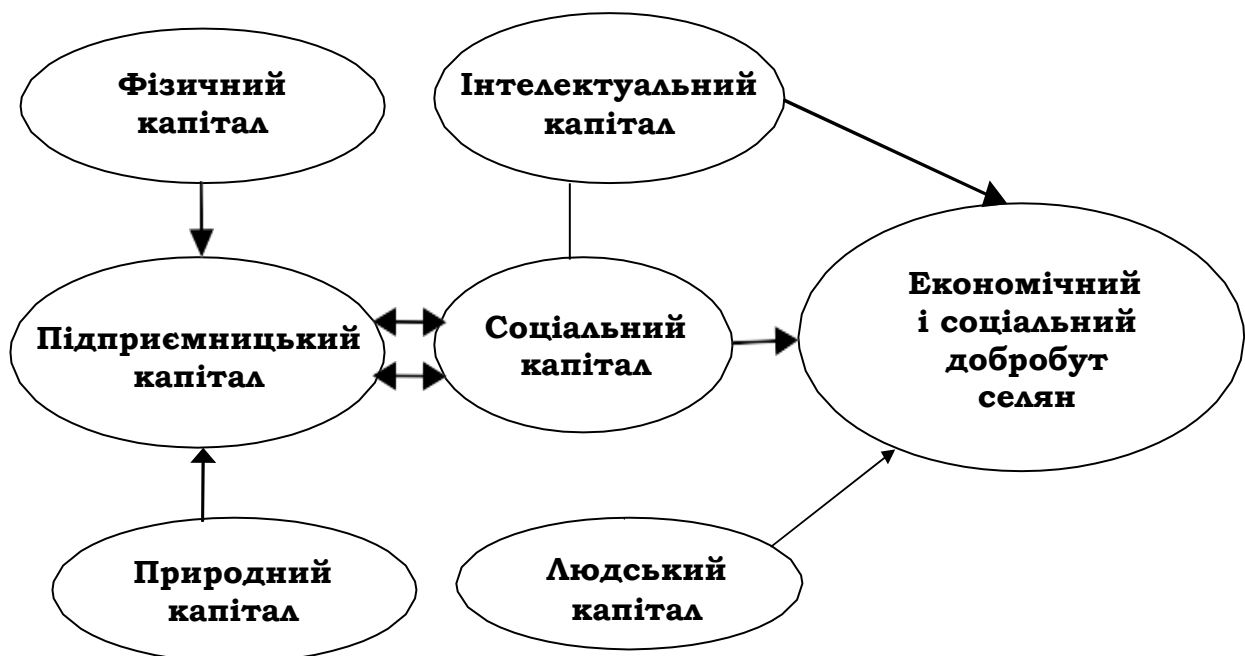

Рис. 2.3. Місце і роль соціального капіталу в забезпеченні добробуту селян

Джерело: сформовано з використанням [88, с. 84].

Перехід до ринкової моделі господарювання спричинив значні економіко-соціальні зміни в розвитку села, які не в останню чергу зумовлені неадаптованістю наявного соціального капіталу села до інституціонального середовища ринкової економіки.

Конкуренція і кооперація є двома основними взаємодоповнюючими процесами ринкової економіки й сьогодні тісно пов'язані з теорією розвитку соціального капіталу суспільства. В аспекті общини соціальний капітал

асоціюється з клубами, угрупованнями; представники мережевого підходу зосереджують увагу на важливості вертикальних і горизонтальних зв'язків між людьми, відносинах всередині общин і фірм. Наведені підходи до розуміння соціального капіталу обґрунтовують його сутність переважно з позицій соціології і психологічних засад поведінки людей у колективі. Увага акцентується лише на зв'язках між людьми як засобах поєднання їхніх інтересів, що здатні відігравати превалюючу роль у функціонуванні інституційних утворень. При цьому вважаємо, що економічний аспект соціального капіталу здебільшого ігнорується, окрім кооперативних принципів при формуванні й використанні зв'язків між людьми в організаціях як свого роду активу (Ф. Фукуяма, М. Вулкок, Р. Патнем, М. Скіф). Проте недоцільно концентрувати наукову думку лише на соціально-психологічних аспектах соціального капіталу. Адже сучасний етап розвитку суспільних формацій саме вказує на безумовну доцільність введення й утвердження в економічній теорії поняття «соціальний капітал» як відповідного активу, що за окремими показниками може оцінюватися навіть через вартість. Тобто припускаємо, що соціальний капітал, хоча й величина нестабільна, але певні його аспекти мають вартість. Таке припущення ґрунтується на тому, що якщо говорити про походження соціального капіталу, то його безумовним і головним носієм є індивідуум (людина-працівник).

Переконливим прикладом, що підтверджує деусуспільнення соціального капіталу, зокрема в частині підтримки й поширення найбільш соціально спрямованих форм організації підприємницької діяльності, є проблема розвитку кооперації. Даючи оцінку тенденціям й ефектам кооперування, особливо в обслуговуючому сегменті поширення даної форми економічних взаємодій, бачимо реальну картину й щодо розвитку соціального капіталу (табл. 2.1-2.2).

Таблиця 2.1.

Сільськогосподарські кооперативи в загальній кількості кооперативів в Україні у 2018-2023 рр. станом на 1 січня

Суб'єкти кооперації	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2023 р. у % до 2015 р.	прогноз 2030 р.
Сільськогосподарські:								
Виробничі	996	1005	1009	1000	1001	988	97,92	971
Обслуговуючі	1073	1207	1270	1279	1274	1262	140,38	1249
Інші несільськогосподарські кооперативи:								
Виробничі	2248	2222	2206	2195	2181	2172	93,18	2161
Обслуговуючі	18654	19005	19547	20046	20776	21033	126,25	21084
Споживчі	749	753	762	776	776	777	107,17	783

Джерело: Кількість зареєстрованих юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання з розподілом за ознакою статі керівника на 1 січня. URL : <https://ukrstat.gov.ua/>

З практики відомо, що економічні трансформації аграрного сектору, безперечно, мають наслідки для села і для соціального капіталу. Виключна роль сільськогосподарського виробництва у сільській місцевості як життєвого середовища й господарської системи обумовлена природою вітчизняного сільського розвитку. Як засвідчують дані, розвиток сільськогосподарської кооперації відбувається вкрай повільно, адже традиції минулої української дійсності домінують, до того ж у селян відсутня мотивація до об'єднання задля спільної соціально-господарської діяльності на благо суспільства.

Таблиця 2.2.

Кількість сільськогосподарських кооперативів за видами діяльності відповідно на 01.01 2016-2019 рр.

Рік	Кількість СОК, одиниць		З них									
			переробні		заготівельно-збутові		постачальницькі		інші		багатофункціональні	
	Зареєстровані	Діючі	Зареєстровані	Діючі	Зареєстровані	Діючі	Зареєстровані	Діючі	Зареєстровані	Діючі	Зареєстровані	Діючі
2016	949	564	45	22	259	150	23	13	185	101	514	278
2017	1017	589	47	25	262	149	26	16	187	101	575	298
2018	1073	610	51	32	262	135	25	12	183	109	604	322
2019	1207	735	62	43	305	183	28	13	231	139	660	357

Джерело: наведено за матеріалами URL : <https://minagro.gov.ua/ua/napryamki/fermerstvo-i-kooperaciya/kooperaciya>; URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Незважаючи на відсутність державної підтримки, традиційна модель розвитку сільського господарства довела свою ефективність в умовах економічної кризи, коли сектор особистих селянських господарств виконав роль «буфера» при зниженні виробництва в колективному і державному секторах, чим фактично підтримав продовольчу безпеку країни. Із соціально-економічного погляду за існуючої структури зайнятості селян, коли робоча сила переорієнтована більшою мірою в особистий сектор, бажаним способом підвищення ефективності діяльності та формування стійкого соціального капіталу сільського розвитку є кооперація селян, адже держава відмежувалася від широкої підтримки сільського розвитку в економічній площині (фінансування, регулювання цін, виробництва тощо).

Державні та недержавні підприємства представляють колективний соціальний капітал, а індивідуальні товаровиробники (господарства населення) – індивідуальний соціальний капітал. Вважаємо, що соціальний капітал вищої якості використовується і поступово переходить з колективного використання до суто індивідуального (на теренах господарств населення). Така позиція селян-носіїв соціального капіталу зумовлена мотиваційними і соціально-політичними аспектами розвитку села.

2.3. Оцінка розвитку підприємницької діяльності

Оцінка рівня розвитку підприємницької діяльності передбачає визначення рівня сприятливості соціально-економічних умов для реалізації підприємницьких прагнень громадян. Вона має своїм завданням критичний аналіз суспільних інституцій на предмет доступних для них можливостей реалізації самостійної підприємницької ініціативи, організації та розвитку суб'єктів підприємницької діяльності [182, 183].

Регулярні дослідження щодо оцінки зовнішніх умов підприємницької діяльності ведуться в межах кількох

найвідоміших міжнародних систем, що покликані забезпечити якість такого аналізу, зокрема:

- Doing business;
- Global Entrepreneurship Monitor;
- МСП-тести ЄС, які є механізмом реалізації Акта про малий бізнес (SBA) [58, с. 38].

Їх мета полягає у формуванні та реалізації засад і заходів економічної політики (у т. ч. скоординованої), що забезпечили б розвиток підприємництва як провідного чинника економічного зростання та форми прояву економічної свободи. Вони базуються на інтегруванні результатів опитувань підприємців і експертів, визначенні рівня адміністративних витрат органів, які здійснюють регулювання підприємництва у різних сферах діяльності тощо.

Зокрема, оцінка підприємницького середовища в рамках Doing business включає вивчення доступності підприємницької діяльності в частині:

- Реєстрації підприємств.
- Отримання дозволів на будівництво.
- Підключення до системи електропостачання.
- Реєстрації власності.
- Отримання кредитів.
- Захисту міноритарних інвесторів.
- Оподаткування.
- Міжнародної торгівлі.
- Забезпечення виконання контрактів.
- Доступності набуття статусу неплатоспроможного суб'єкта [58, с. 38-39].

Вивчення цією системою підприємницького середовища здійснюється на міжнаціональному (частково регіональному) рівні й не передбачає галузевої диференціації відповідних показників. Разом із тим така оцінка актуальна також для моніторингу умов підприємницької діяльності в аграрному секторі вітчизняної економіки. Для цього вона має бути адаптована до існуючої бази даних, коректну інтерпретацію яких повинні забезпечити відповідні методичні механізми.

Наприклад, легкість реєстрації підприємств не завжди кореспондуються з легкістю їх реорганізації (зокрема, у частині зміни організаційно-правових форм) та закриття бізнесу в цілому. Наслідком стало прийняття Верховною Радою України законів, що покликані поліпшити інвестиційний клімат, спрощуючи відповідні процедури (Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція)» [115], Закону України «Про внесення змін до статті 69 Податкового кодексу України щодо спрощення умов ведення бізнесу» [118]). Це стосується, зокрема, змін у процедурах законності забудови, складність яких часто пов'язана з адміністративним характером земельного законодавства та відносин, які ним легітимізуються.

Монополізм виробників та постачальників електроенергії, який Україна успадкувала від радянських часів, є головною причиною проблем з підключенням до електропостачання. Насамперед це стосується тих СПД аграрного сектору, які вводять в експлуатацію нові об'єкти – мініелеватори, сушарки, відгодівельні ферми і комплекси, мініцеخي з переробки сільськогосподарської продукції тощо. Враховуючи монополізацію ринку електроенергії, підключення таких об'єктів (будівництво яких переважно закінчене) супроводжується як вимогами здійснення забудовником нелегітимних платежів, так і проявами відвертої корупції [58, с. 39].

Проблеми реєстрації власності (як і речових прав) також безпосередньо стосуються підприємств вітчизняного аграрного сектору. Наприклад, реєстрація договорів оренди землі досі не стала прозорою і швидкою процедурою. Проте відповідні проблеми пов'язані не стільки з невирішеністю технічних проблем, скільки із суперечливістю фундаментальних засад відносин власності (зокрема щодо землі).

Відповідно, можливість отримання кредитів суб'єктами підприємництва (насамперед, малими новоствореними), щодо якого Україна демонструє певний

прогрес у загальному рейтингу, значно ускладнена для сільськогосподарських підприємств. Загальною проблемою такого доступу є корумпованість банківського менеджменту, яка призвела до банкрутств низки кредитних установ – виправданих і штучних.

Проблема захисту міноритарних інвесторів надто гостро стоїть для вітчизняних сільськогосподарських підприємств- правонаступників КСП, які були реорганізовані в господарські товариства. Вони стали привабливим об'єктом недружніх поглинань (з порушенням прав малих співвласників) та рейдерських захоплень на основі претензій щодо боргових зобов'язань.

Проблеми оподаткування стосуються вітчизняного аграрного сектору, насамперед, у частині недиференційованого статусу платників єдиного податку стосовно сільськогосподарських товаровиробників, їх розміру, структури власності та доступних форм накопичення і залучення капіталу.

Проблеми доступності інструментів міжнародної торгівлі також актуальні для підприємств аграрного сектору. Це стосується як монополізації доступу вітчизняних СПД до міжнародних ринків, так і інституційного забезпечення можливостей виходу на них сільськогосподарських кооперативів, що об'єднують малих товаровиробників.

Ризики порушення договірних зобов'язань – чи не головний фактор низької інвестиційної привабливості вітчизняного аграрного сектору. Причиною є стагнація відносин власності, низький рівень інноваційної діяльності підприємств-виробників та відповідно висока залежність виконання договорів поставки від впливу природних чинників. До того ж, проблемою залишається загальний рівень культури договірних відносин у вітчизняних умовах. Основною перешкодою в частині методичного забезпечення умов подолання зазначених проблем є визначення кількісних та якісних індикаторів рівня дотримання договорів [58, с. 40-41].

Неплатоспроможність суб'єктів підприємницької діяльності вітчизняного аграрного сектору позначається не стільки на можливостях санації та ринкової реалізації активів боржників, скільки у процесі поглинання та рейдерських захоплень. Це – тіньова сторона переходу прав власності на підприємства та їх активи. У цій частині рівень прозорості й ефективності вітчизняної системи реєстрації прав власності викликає найбільші застереження.

Разом із тим інформація, використовувана для визначення відповідних показників, систематизується у формах, які мало придатні для забезпечення ефективних імперативних висновків. Зокрема, представлені в Doing business критерії оцінки зовнішніх умов підприємницької діяльності мають вибірковий характер, зумовлений минутою значимістю показників оцінки. Наслідком є незадовільне представлення суспільних умов підприємницької діяльності, низький рівень їх порівнянності й узагальнення.

Цей недолік зазначеної системи оцінки неодноразово відмічався як на міжнародному рівні, так і вітчизняними експертами. Прикладом є скептицизм вітчизняних експертів та підприємців щодо прогресу України в поліпшенні умов ведення підприємництва протягом 2014 року, адже у відповідному рейтингу за останній рік вона перемістилася з 118-го на 83 місце [170] (при збереженні тенденції до падіння валового національного продукту, прояву чинників фінансової нестабільності та безробіття тощо).

Методичні підходи до систем інтегрованої оцінки умов підприємницької діяльності мають на меті усунення зазначених недоліків, зумовлених вибірковістю (спорадичністю) показників. Зокрема, це стосується програми Глобальний моніторинг підприємництва (Global Entrepreneurship Monitor – GEM) [6], що проводиться міжнародним консорціумом університетів. Розпочата у 1999 р., вона спрямована на аналіз умов підприємниць-

кої діяльності у ряді країн (у доповіді за 2013 р. відображено оцінку по 70 країнах).

Рівень сприятливості суспільних інституцій для розвитку підприємництва визначається: через опитування підприємців; на основі оцінок місцевих експертів, що здійснюються місцевими представництвами консорціуму. Результати моніторингу активно використовуються у наукових дослідженнях проблем підприємництва, оскільки охоплюють досить широкий та ретроспективний масив даних [58, с. 42].

Головний показник Global Entrepreneurship Monitor називається ТЕА (Total Early-Stage Entrepreneurial Activity) [24] – підсумок початкових етапів підприємницької діяльності – включає одночасно оцінку частки працездатних громадян, які: 1) готові розпочати підприємницьку діяльність; 2) розпочали її максимум 3,5 роки тому [33].

Дані GEM використовують для створення інтегрованої моделі, що об'єднує низку базових умов підприємництва (Entrepreneurial Framework Conditions – EFC) [3] і містить оцінку початкових етапів підприємницької діяльності (ТЕА), підприємницьких прагнень, технічного прогресу, зростання ВВП та інших макроекономічних показників. Дані EFC відображають інституціональні фактори, теоретично пов'язані з підприємницькою діяльністю, і формуються з використанням даних з NES.

Для вітчизняного аграрного сектору доступність і репрезентативність таких показників обмежується відсутністю систематичних опитувань та даних реєстраційної і статистичної служб щодо «демографії» СПД. Після 2005 року Державна служба статистики України не відображає показників демографії суб'єктів підприємництва як важливих індикаторів зовнішніх і внутрішніх умов їх діяльності.

Головним недоліком зазначеної моделі є обмежена репрезентативність вихідних даних. Поширення думок малої групи респондентів та експертів на генеральну сукупність галузей (суспільств) здатне спотворити реалії, а

імперативи, виведені на цій основі, – призвести до економічних диспропорцій та соціальних конфліктів. Це зумовлює критичні відгуки про результати оцінки в межах Global Entrepreneurship Monitor як більш придатні для ексклюзивного наукового використання, проте з низьким рівнем прийнятності для вирішення завдань економічної політики.

Ще однією системою оцінки умов здійснення підприємницької діяльності, що поступово поширюється в країнах з розвиненими ринками, є Panel Study of Entrepreneurial Dynamics [21], яку активно просувають університети США (зокрема, Мічиганський університет, університет Цинциннаті), дослідні та навчальні заклади Європи (Erasmus University в Роттердамі [4], Stockholm School of Economics [22] та ін.).

Така оцінка є найбільш комплексним аналізом умов створення суб'єктів підприємницької діяльності. Початковий її етап – аналіз близько 80 факторів, які можуть вплинути на рішення громадян взяти участь у створенні нового бізнесу. Він здійснюється на основі репрезентативної вибірки тих, хто бере активну участь у започаткуванні бізнесу. Наступний етап – детальне дослідження до 150 факторів, що теоретично пов'язуються із завершенням процесу становлення нової фірми.

Недоліком зазначеної системи є громіздкість методики оцінки, що звужує можливості виконання оперативних дослідницьких завдань, спроможних позитивно вплинути на коригування економічної політики. Разом із тим фундаментальний характер досліджень здатен забезпечити довгострокові, стратегічні імперативи політичних рішень стосовно правил підприємницької діяльності й позитивно вплинути на формування суспільного сприйняття підприємництва як форми діяльності та особистісної реалізації [58].

МСП-тести Європейської комісії [52] щодо стану підприємництва в окремих країнах передбачають визначення вартості адміністративних процедур для суб'єктів малого і середнього бізнесу з метою диференціації заходів

державної політики щодо суб'єктів мікро-, малого та середнього бізнесу на основі аналізу «витрати-вигоди» (cost-benefits analysis). Завдяки цьому МСП-тест є складовою оцінки регуляторної політики.

Процедура МСП-тесту ЄС включає:

- Консультації з представниками МСП щодо регулювання;
- Попередню оцінку пропонованих заходів регулювання з погляду можливого порушення інтересів певного виду бізнесу;
- Вимірювання впливу заходів регулювання на МСП;
- Оцінку альтернативних варіантів і заходів [58, с. 43].

Очевидною є політична природа зазначеного механізму, що ґрунтується на досягненні домовленостей зацікавлених сторін шляхом консультацій, а не пошуку загальних критеріїв ефективності політики. Імпліцитно передбачається визнання соціальної цінності підприємництва (насамперед стартапів та МСП) усіма зацікавленими сторонами політичного процесу й ігнорується деструктивний вплив світоглядних суперечностей. Це зумовлює застереження щодо дієвості зазначеного механізму в країнах з трансформаційними економіками, зокрема в Україні.

Разом із тим частини тесту, які передбачають якісну та кількісну оцінку потенційних витрат і вигід від заходів регулювання (залежно від розміру бізнесу), цілком прийнятні й для нестійкого (з точки зору світоглядних основ підприємництва) політичного середовища України. Вони мають на меті визначення потенційних фінансових, основних та адміністративних витрат.

Якщо частка зазначених витрат у результатах господарювання суб'єктів малого та середнього бізнесу буде порівнянною з відповідним показником суб'єктів великого бізнесу, то це може бути свідченням інституційної рівноправності їхнього економічного статусу. Непорівнянність таких показників тягне за собою необхідність зміни регуляторного середовища для малих суб'єктів підприємницької діяльності та середніх через повне або

часткове звільнення від виконання окремих вимог, зниження рівня або звільнення від тих чи інших платежів і фінансових зобов'язань перед бюджетами, прийнятно з точки зору конкурентного та торговельного права пряму фінансову допомогу на компенсацію відповідних витрат та спрощення стандартів звітності.

Обмежуючим фактором його ефективності в умовах аграрного сектору України є те, що окремі малі підприємства не завжди самостійні, тому відповідні показники можуть містити елементи повторного рахунку.

Крім того, для вітчизняних умов проблемою є визначення стандартних показників часу на виконання регуляторних вимог і вартості його одиниці.

Оцінка зовнішніх умов здійснення підприємницької діяльності включає аналіз інституційних норм, що забезпечують можливість вибору її видів та організаційно-правових форм, готовності домогосподарств до створення власних суб'єктів підприємницької діяльності з огляду на наявність власних ресурсів підприємницької діяльності, доступності таких ресурсів на умовах аутсорсингу (залучення на відкритих ринках), здатності СПД конкурувати на ринках продукції та засобів виробництва, захищеності прав власності на підприємства, їх активи та результати господарювання тощо.

Систематичне застосування викладених методичних підходів для оцінки зовнішніх умов підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки України вимагатиме: 1) їх адаптації до чинної вітчизняної інформаційної бази; 2) трансформації вимог українського законодавства до складу і змісту фінансово-господарської звітності, запровадження відповідних вибіркової статистичних обстежень; 3) активізації роботи міжнародних фінансових організацій в частині фінансування необхідних досліджень і створення в Україні відповідних постійно діючих мереж. Прийнятною організаційною базою розгортання такої роботи в умовах вітчизняного аграрного сектору можуть бути сільськогосподарські дорадчі служби [58, с. 45].

Це забезпечить відслідковування динаміки показників *привабливості підприємницької діяльності на селі, що передбачає визначення:*

- кількості малих і середніх підприємств у розрахунку на 10 тис. сільського населення;
- частки малих і середніх підприємств у загальній кількості сільськогосподарських підприємств;
- внеску малих і середніх підприємницьких структур у валовий регіональний продукт;
- кількості зайнятих у підприємницьких структурах різних галузей, що функціонують на селі;
- частки доходів сільських домогосподарств від підприємницької діяльності та самозайнятості;
- кількості підприємницьких структур у кожному сільському населеному пункті з відповідним їх групуванням за чисельністю населення, територіально-адміністративним статусом та рівнем інфраструктурного облаштування [58, с. 45].

Постійний моніторинг динаміки й вивчення факторів зміни зазначених показників забезпечать системність державної політики щодо розвитку підприємництва на селі та відповідність заходів її оперативного коригування.

2.4. Продуктивність і результативність підприємницької діяльності

Ефективно господарювати можливо лише тоді, коли менеджери чітко уявляють стан свого господарства і тверезо оцінюють його перспективи, раціонально використовуючи ресурси для досягнення поставленої мети шляхом правильного вибору параметрів продуктивності фірми, тобто методів і способів вимірювання, контролю й управління цими параметрами [168].

Перш ніж розглядати проблематику оцінки дієвості підприємництва як таку необхідно визначити її місце в загальній системі кількісних та якісних індикаторів «параметрів стану» підприємства, фірми, галузі, держави,

систему індикаторів і характеристик, які сукупно відображають економічну категорію результативності організаційно-господарської системи.

За визначенням Г. А. Жукової, результативність як економічна категорія є наступним етапом розвитку теорії економічної ефективності. Водночас результативність має прикладний характер і використовується при оцінці розвитку господарських суб'єктів [53].

Результативність – це міра точності управління, яка характеризується досягненням очікуваного стану об'єкта управління, мети управління або рівнем наближення до неї. Результативність, з одного боку, залежить від створення умов і результатів праці на конкретному об'єкті, а з іншого – від зовнішнього середовища та ситуацій, які визначають кон'юнктуру ринку, та від величини капіталу і ситуаційного доходу, одержаного при реалізації товару, послуг [58, с. 50].

З точки зору оцінки підприємництва нами пропонується розділити систему результативності на сім підсистем: продуктивність, економічність, якість продукції, прибутковість, якість трудового життя, впровадження інновацій, дієвість підприємництва (рис. 2.4).

Продуктивність як підсистема ефективності. Згідно з рекомендаціями Міжнародної організації праці (МОП) [95], розрізняють поняття «продуктивність» і «продуктивність праці».

Продуктивність – це ефективність використання ресурсів – праці капіталу, землі, матеріалів, енергії, інформації – під час виробництва різних товарів і надання послуг. Вона відображає взаємозв'язок між кількістю та якістю вироблених товарів або наданих послуг і ресурсами, витраченими на їх виробництво. Продуктивність дає змогу порівнювати виробництво на різних рівнях економічної системи (на рівні окремого індивіда, цеху, підприємства, організації, галузі й держави) з використаними ресурсами [168].

Рис. 2.4. Модель взаємодії дієвості підприємництва в системі результативності

Джерело: сформовано з використанням [58, с. 51].

Відповідно до рекомендацій МОП, продуктивність – це відношення між продукцією даної системи протягом певного проміжку часу і затратами на виробництво цієї продукції за цей самий час. Поняття залишається незмінним незалежно від того, про які системи йдеться – індивід, робоча група, відділення, підприємство, об’єднання, галузь, регіон або галузі економіки країни [168]. Специфіка поглядів на продуктивність визначається колом інтересів або професій і виявляється, на наш погляд, двома шляхами. По-перше, спеціальність дослідника визначає тип систем. Наприклад, для економіста – це підприємство, галузь, інженера – продукт або завод, менеджера – конкретна управлінська функція або організаційна одиниця. По-друге, для спеціаліста характерний обмежений погляд на сутність продуктивності, а головне – на методи її підвищення. Дуже часто вузький погляд на підвищення продуктивності спонукає спеціаліста, а особливо керівників, навіть сумніватися чи потрібно вимірювати її взагалі. Така тенденція спостерігається в абсолютній більшості сільськогосподарських підприємств. На наш погляд, одна з основних ідей полягає в тому, що вирішальне значення має послідовність дій підприємця в галузі управління продуктивністю, яка б передбачала такі етапи:

- забезпечення основи для підприємництва, тобто концентрація уваги на результативності та продуктивності, вироблення спільних поглядів на ці проблеми;
- розробка стратегії й обґрунтування планів програм продуктивності;
- розробка підходів до стратегій і методів вимірювання та оцінки продуктивності;
- розробка підходів до стратегій і методів контролю за підвищенням продуктивності;
- забезпечення організації планування й ефективного впровадження всіх елементів [58, с. 52].

Підсистема продуктивності органічно пов'язана з усіма критеріями результативності підприємництва в різних комбінаціях. Відповіді на питання, як впливає продуктивність на критерії результативності залежать від типу організаційної системи (вертикально інтегровані, спеціалізовані і т. д.). Вони також залежать від виду і структури організаційної системи або одиниці аналізу (робоча група, відділення, підприємство, фірма і т. ін.). У цих умовах менеджери зобов'язані глибоко осмислити залежність і вплив кожного із критеріїв результативності та визначити напрями можливого покращення за допомогою системи контролю, що передбачає створення «диференційованої» контрольовано-вимірювальної системи для кожного критерію ефективності з метою їх інтеграції до цілісної системи управління результативністю. Нами було проведено опитування фахівців восьми господарств різних районів Черкаської області стосовно того, як вони вимірюють продуктивність, або як вони уявляють показники продуктивності. Фахівці назвали лише кілька показників продуктивності живої праці (менше 10%). Це підтверджує, що вони не знають суті продуктивності або вважають, що нею можна управляти без точного вимірювання. Очевидно, що менеджери не знайомі з основними визначеннями продуктивності або вважають, що вимірявши інші параметри системи, можна вивести показники продуктивності. У процесі дослідження менеджерам запропонували виміряти продуктивність, вони

реагували так, наче їх просять виміряти результативність. Тобто абсолютна більшість менеджерів не вбачають різниці між продуктивністю і результативністю.

Стосовно цієї проблеми існує багато позицій і ними займаються науковці багатьох галузей, які розглядають цю проблему лише по окремих напрямках. На наш погляд, вимірювання продуктивності є основою формування цілісної інтегрованої системи результативності.

Продуктивність підприємництва – це ступінь досягнення господарською системою поставленої мети. Для оцінки ступеня продуктивності необхідно щонайменше три критерії: якість, кількість і своєчасність, які повинні відповідати на запитання: чи робимо ми потрібні речі відповідно до вимог; чи достатньо робимо потрібних речей; чи робимо «потрібні речі» вчасно [168].

Процес планування тісно пов'язаний з рівнем продуктивності підприємництва. Як результат, дієвість підприємства має пряме відношення до продукції або до досягнення мети і виступає як підсистема результативності в організаційній системі, оскільки фокусує увагу на обсягах продукції, що нею виробляється. Можна розраховувати індекси дієвості, що показують ступінь досягнення мети в одному періоді порівняно з іншим.

Характеризуючи продуктивність підприємництва, переважна більшість зарубіжних економістів перекані, що метою можна вважати використання ресурсів. Але в цьому випадку продуктивність підприємства буде вимірюватись тими ж показниками, що й економічність, яка визначена як відношення запланованих для споживання ресурсів до фактичного споживання.

В іншому разі продуктивність підприємства важко відрізнити від результативності. Наприклад, розглядаючи дієвість групового процесу, Д. С. Сінк характеризує її «якістю і кількістю результатів і економічністю самого процесу». Проте економічність являє собою паритетну з продуктивністю підприємства підсистему параметрів і характеристик результативності [149].

Продуктивність підприємництва значною мірою залежить від виробничої потужності підприємства, а звідси і ступінь використання виробничого потенціалу, який є результативним показником, що формується переважно під впливом зовнішніх чинників, таких як динаміка державних інвестицій в основний капітал сільського господарства, зацікавленість фінансово-кредитних інститутів у довгостроковому кредитуванні виробництва, державна підтримка лізингових відносин, можливість стимулювання їх розвитку. Зазначені чинники визначають ефективність виробничого потенціалу, а відтак – дієвість підприємництва.

Інтегруюча складова зовнішніх і внутрішніх чинників розкриває зміст і сутність причинних зв'язків підприємства щодо управління його маркетинговим, організаційним, виробничим потенціалом.

З огляду на розвиток фінансового потенціалу сільськогосподарських підприємств у контексті галузевих пріоритетів однією із важливіших складових є державне регулювання, яке допомагає відстежувати хід реалізації фінансового забезпечення та визначати критерії, параметри й індикатори в системі фінансового потенціалу в інституційному регіональному та на мікрорівні (табл. 2.3).

Таблиця 2.3.

Види індикаторів (показників) фінансового потенціалу

Вид індикатора	Сутність	Джерело
Індикатори стану	Система простих або складних показників, що констатують зміну фінансової чи економічної величини і передбачають її порівняння з пороговим значенням, перехід якого може сигналізувати про втрату можливості досягнення мети. Використовуються для порівняння досягнутих рівнів показників з їх плановими значеннями	І.Бернар, Ж.-К. Коллі [32, с. 514]
Індикатори впливу	Передбачають оцінку кількісних і якісних змін, що є результатом проведення активних заходів, визначених у рамках реалізації державної чи галузевої фінансової політики	В.Г. Боронос [33, с. 102-112]
Індивідуальні	Індекс обсягів виробництва підприємств, динаміка прибутку, заборгованості, частка на ринку, рентабельність, капіталовкладення, довгострокові кредити	В.О. Цибок [172, с. 22-25]

Джерело: на основі даних [32, 33, 172].

Порогові значення індикаторів (кількісні величини, порушення яких зумовлює несприятливі тенденції та ризиковані процеси в економіці) визначають залежно від специфіки досліджуваного явища не точними розрахунками, а експертним шляхом на основі досвіду. Навіть при перевищенні значень порогових величин не завжди настає незворотне погіршення фінансового забезпечення.

Такі факти швидше є проявом сформованих стійких закономірностей, які потребують додаткового вивчення, узагальнення та виважених фінансових заходів щодо модифікації індикаторів у системі фінансового потенціалу. При визначенні порогових значень індикаторів у системі фінансового потенціалу держави слід враховувати також граничні рівні критеріїв фінансового забезпечення, встановлених для країн-кандидатів на вступ до Європейського Союзу.

РОЗДІЛ 3.

ІНСТИТУТ МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В АГРАРНІЙ СФЕРІ ЕКОНОМІКИ

3.1. Становлення малого підприємництва

Підприємництво відіграє особливу роль у національному господарстві країни. У ринковій економіці підприємництво розглядається як особливий вид економічної діяльності, що нерозривно пов'язаний із впорядкуванням питань організаційного, комерційного, науково-технічного характеру, які постійно виникають в сучасному підприємницькому середовищі [109, 80]. До головних ознак підприємництва і підприємця слід віднести ініціативність, творче мислення, готовність йти на ризик та нести повну відповідальність за прийняті рішення. Підприємець прагне максимізувати свій дохід, для чого займається пошуком нових шляхів підвищення ефективності власної діяльності. Головним елементом досягнення мети здійснення підприємницької діяльності є прийняття і реалізація управлінських рішень, адекватних змінам середовища ведення бізнесу. Підприємництво засноване на необхідності реалізації бажань й можливостей підприємця у контексті досягнення відповідної мети за допомогою усіх наявних засобів. Конкурентна боротьба – невід'ємна частина системи виробничих відносин, де функціонує велика кількість організацій [107, с. 106]. Тому особливого значення набуває підприємницький талант, як сукупність здібностей підприємця-менеджера приймати адекватні виробничим проблемам і ситуації на ринку управлінські рішення й реалізовувати їх на практиці [50].

Підприємці своєю діяльністю стимулюють прогрес економіки на макрорівні, забезпечуючи при цьому задоволення суспільних і власних потреб [81, с. 139]. З погляду інших підприємців, вони можуть стати загрозою, бути небезпечними конкурентами, що претендують на їх ринкову нішу, або, навпаки, партнерами, постачальниками, покупцями чи навіть прогресивними інноватора-

ми, у діяльність яких можна вкласти кошти. Політекономіка характеризує підприємця як людину, що завдяки власній діяльності збагачується не лише сама, а й збільшує при цьому національне багатство, діючи за принципами раціонального розподілу ресурсів, мінімізації збитків, створення нових робочих місць [109, с. 8]. З психологічної точки зору підприємницька діяльність є діяльністю, спричиненою внутрішніми мотивуючими чинниками індивідів з метою досягнення певних цілей, як-то: збагачення, самоствердження в суспільстві, реалізація невикористаного потенціалу тощо.

Згідно з чинним Господарським кодексом України підприємництво – «господарська діяльність, що здійснюється для досягнення економічних і соціальних результатів та з метою одержання прибутку» [44]. Однак, як зазначає С. Дрига, право громадянина на підприємницьку діяльність потрібно розглядати в ширшому значенні, що, крім власного здійснення обраного виду діяльності, включає й систему гарантій щодо справедливого захисту прав та інтересів власників господарюючих суб'єктів задля досягнення їх суспільно корисної цілі [49]. Саме інституційний механізм виступає засобом реалізації права громадян на підприємницьку діяльність, застосовуючи систему нормативно-правових засобів, за допомогою яких громадяни можуть реалізовувати власні права та задовольняти законні інтереси. Для функціонуючого механізму характерним є також забезпечення реалізації належних правил гідної поведінки у взаємовідносинах громадян з державою. Таким чином, виходячи із теоретичної сутності підприємництва як соціально-економічного явища та виду господарської діяльності, можна стверджувати, що воно виступає своєрідним інститутом ринкової економіки як спосіб поведінки і мислення, що здійснює свою діяльність відповідно до чинних законів та неформальних «правил гри» [70, с. 49].

Під підприємництвом слід розуміти певне соціально-економічне утворення, що за допомогою визначених

правил та обмежень виступає регулятором відносин у процесі господарювання підприємницьких суб'єктів різноманітних форм, розміру та виду діяльності [107, с. 107]. Визначення підприємництва як інституціонального утворення передбачає дослідження економічних та психологічних функцій здійснення підприємницької діяльності, типів господарств і сукупності соціальних груп (рис. 3.1).

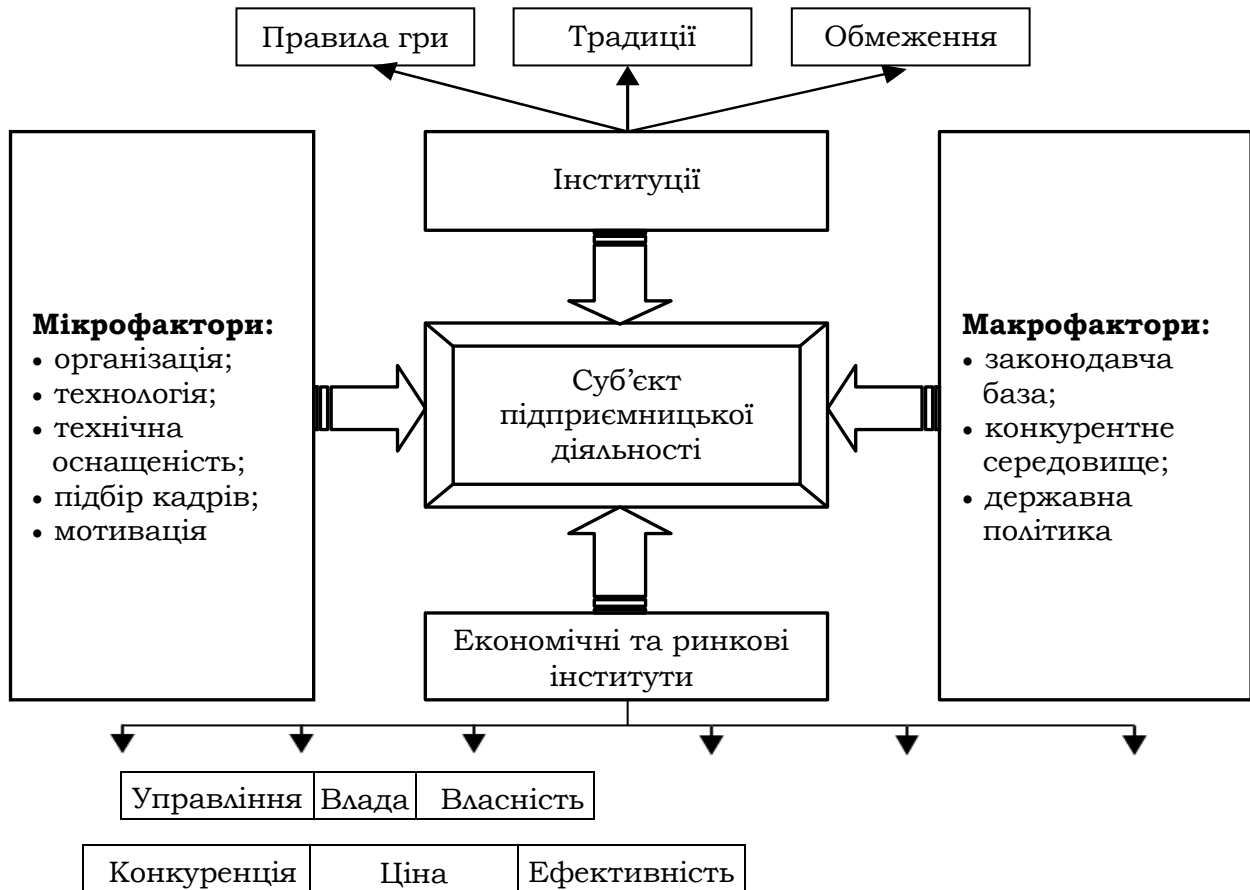

Рис. 3.1. Середовище функціонування суб'єктів підприємництва

Джерело: сформовано з використанням [107, с. 108].

Інституційне середовище стандартизує вимоги до форм ведення підприємницької діяльності незалежно від індивідуальних переваг і взаємодії підприємців [26]. Даному процесу сприяють основні функціональні фактори, що регламентують діяльність підприємницьких структур. У процесі трансформації соціально-економічного укладу суспільства такі фактори перетворюються на конкретні, соціально обґрунтовані та юридично закріплені умови здійснення діяльності

суб'єктами, що керуються умовами певного інституційного середовища.

Дослідження динаміки економічних інститутів дає підстави стверджувати, що не завжди відсутність економічних ресурсів і достатньої державної підтримки є стримуючим фактором розвитку підприємництва. Саме невідповідні потребам ринку інституціональні умови стримують розбудову ефективної аграрної економіки, а правила гри (інституції) можуть призводити до банкрутства. Так, відсутність у селянина економічного інтересу жити і господарювати на селі пов'язують з його неспроможністю фактично реалізувати своє право власності. Адже механізм реалізації права власності в аграрній сфері остаточно не сформований – з одного боку, юридично селянин є власником, а з іншого – фактично відсутній механізм економіко-правових засад реалізації цього права [82, с. 171].

Інституціональні трансформації забезпечили формування багатоукладної економіки, що вважають інституціоналізацією до ринкових умов. Існуюча інституціональна система розвитку аграрного підприємництва не забезпечує головного – економічного інтересу працювати в аграрній сфері, тобто економічні інститути виробничо-господарського спрямування поки що діють неефективно [174, с. 5].

Вітчизняне підприємництво, розвиваючись досить стрімкими темпами, постає перед низкою неузгодженостей і проблем, зумовлених специфічними особливостями розвитку даного інституту. Визначальними факторами ефективності підприємництва є інститути та інституції, а також державна політика регулювання, стосовно яких виникає чимало проблем у механізмі розвитку підприємництва. Держава має бути регулюючим органом щодо підприємництва, спрямовуючи його розвиток у взаємовигідне русло.

Необхідність державної підтримки малих господарюючих суб'єктів доведена світовим досвідом, як і важливість превентивних заходів держави щодо ліквідації та

банкрутства малих підприємств, особливо в кризових ситуаціях. Державна підтримка створює умови, за яких малі підприємства зміцнюють свої позиції в економіці, починають самостійно розвиватися, а також впливати на соціально-економічні показники [107, с. 109]. Тобто йдеться про комплексний аналіз ефективності державної підтримки, що має охоплювати такі питання: аналіз негативних тенденцій в динаміці, оцінку рівня державної підтримки щодо досягнення визначеного соціально-економічного ефекту, визначення економії на трансакційних витратах, моніторинг діяльності підприємницьких суб'єктів з визначенням слабких і сильних сторін, розроблення нових та вдосконалення чинних нормативних актів щодо чіткого визначення й регулювання власності та методів їх захисту, створення сприятливішого податкового, інвестиційного та цінового клімату, упорядкування механізму державного регулювання й контролю підприємницької діяльності. Формування відповідної законодавчої бази розвитку малого підприємництва передбачає встановлення правових гарантій для забезпечення свободи і захисту приватної власності, розробку дієвої законодавчої бази як стимулюючого механізму підприємницької діяльності, усунення правових суперечностей і скасування положень, що гальмують розвиток приватної ініціативи [103, с. 150].

Формування державної політики підтримки малого підприємництва в Україні започатковано з 1991 р. із прийняттям Закону України «Про підприємництво» [135] та юридичного закріплення інституту розвитку досліджуваного сектору – Державного комітету України зі сприяння малим підприємствам і підприємству [48] (табл. 3.1).

Етапи формування державної політики підтримки малого підприємництва

№	Нормативно-правові акти	Зміст
I	Закон України «Про підприємництво» [135]; Постанова КМУ «Про Програму державної підтримки підприємництва в Україні» [146].	Утворення Державного комітету України зі сприяння малим підприємствам і підприємству і Українського національного фонду підтримки підприємництва та розвитку конкуренції; схвалення Програми державної підтримки підприємництва
II	Постанова КМУ «Про Концепцію державної політики розвитку малого підприємництва» [137]; Постанова КМУ «Про Програму розвитку малого підприємництва в Україні на 1997-1998 роки» [147].	Прийняття Концепції державної політики розвитку малого підприємництва; конституційне закріплення свободи підприємництва; спрощення системи оподаткування, обліку і звітності
III	Указ Президента України «Про Державний комітет України з питань розвитку підприємництва» [119]; Закон України «Про державну підтримку малого підприємництва» [120]; Закон України «Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні» [138].	Створення Держкомпідприємництва; прийняття Національної програми сприяння розвитку малого підприємництва
IV	Указ Президента України «Про Стратегію економічного та соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції» на 2004-2015 роки» [150]; Указ Президента України «Про лібералізацію підприємницької діяльності та державну підтримку підприємництва» [130]; Постанова КМУ «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року» [122]; Постанова КМУ «Про утворення місцевих та регіональних галузевих рад підприємців» [151]; Постанова КМУ «Про затвердження Положення про Координаційну раду з питань розвитку малого та середнього підприємництва та її складу» [123]; Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» [148].	Визначення ключових завдань державної підтримки малого підприємництва та прогнозних параметрів її розвитку; створення регіональних рад підприємців; створення Координаційної ради з питань розвитку малого та середнього підприємництва

Джерело: систематизовано за даними Офіційного сайту Верховної Ради України: <http://www.rada.gov.ua/> [39].

Подальшим кроком стало схвалення у 1993 р. Кабінетом Міністрів України Програми державної підтримки підприємництва в Україні [66, с. 203-204].

Основою Програми визначалися реалізація державної політики щодо захисту й підтримки підприємництва, організаційно-економічне та правове забезпечення його розвитку, формування механізму державного регулювання і координації підприємницької діяльності [146]. Також передбачалося регулювати та координувати підприємницьку діяльність на зразок директивно-планової економіки з єдиного центру за націленості економіки на розвиток ринкових відносин.

Однак бажаного ефекту запропоновані програмні заходи не забезпечили, зокрема, через відсутність їх достатнього фінансового та ресурсного наповнення, а також чітко окресленої стратегії розвитку малого підприємства. Це дало поштовх вищим ланкам державного управління країною до розробки та впровадження нової правової бази, яка б відповідала потребам розвитку підприємства. Другий етап розвитку державної політики підтримки малого підприємства розпочався у 1996 р., коли Кабінет Міністрів України схвалив Концепцію державної політики розвитку малого підприємства [67]. Згідно з прийнятою Концепцією, в Україні суттєво був покращений правовий клімат щодо забезпечення підприємницької діяльності.

Своєрідним «катализатором» започаткування нових підприємств і збільшення їх кількості в національному масштабі стала спрощена система оподаткування, обліку і звітності суб'єктів малого підприємства. Розроблена система створила лояльне мотивуюче середовище розвитку малого підприємства в Україні та була визнана найкращою системою, що стимулює підприємницьку діяльність серед країн СНД [107, с. 112]. Додатковим імпульсом для суб'єктів малого підприємства стало затвердження нових методів спрощеного оподаткування: фіксований податок, спеціальний торговий патент та єдиний податок. На думку багатьох учених, саме запровадження цих методів найсуттєвіше вплинуло на динаміку кількісного зростання суб'єктів малого підпри-

ємництва, що спостерігалось у 1998-2001 роках [49, с. 11].

Активне нарощування кількісного складу малих підприємств завдяки програмним діям державних управлінських структур об'єктивно вимагало формування відповідного інституційного забезпечення. Відчутні позитивні зрушення у розбудові малого вітчизняного підприємництва, помітні зміщення акцентів господарської діяльності у сферу виробництва товарів та надання послуг підтверджували той факт, що цей сектор набуває ознак складної системи, яка зазнає тенденції не тільки росту, але і розвитку. Хоча з утворенням такої системи не менш важливим є створення ефективних регуляторних інститутів, які б забезпечували стимулювання економічних суб'єктів на належному рівні. Отже, виникла невідкладна потреба створення інституту державного управління процесами сприяння розвитку та підтримки малого підприємництва на зразок розформованого в 1995 р. Таким органом став Державний комітет України з питань розвитку підприємництва (Держпідприємництво) [47], заснований у 1997 році.

Зі створенням Держкомпідприємництва було розпочато третій етап формування державної політики підтримки та розвитку малого підприємництва. Проте спроби управління й регулювання підприємництвом як єдиним економічним об'єктом так і не вирішили специфічні економічні суперечності сектору малої економіки, пов'язані з відсутністю державних механізмів його підтримки. Вітчизняна система малого підприємництва потребувала нагального вирішення проблемних питань власного розвитку та наближення до світових стандартів. Тому найбільші сподівання на вирішення даної ситуації покладалися на два закони, прийняті у 2000 р., – «Про державну підтримку малого підприємництва» [120] та «Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні» [138], які визначили мету державної підтримки малого підприємництва та її основні напрями, відповідальні органи, що мають її здійсню-

вати, та перелік програм підтримки малого підприємництва. Так, відповідно до вищенаведених нормативно-правових актів, метою державної підтримки малого підприємництва є:

- створення умов для позитивних структурних змін в економіці України;
- сприяння формуванню й розвитку малого підприємництва, становлення малого підприємництва як провідної сили в подоланні негативних процесів в економіці та забезпечення сталого позитивного розвитку суспільства;
- підтримка вітчизняних виробників;
- формування умов для забезпечення зайнятості населення України, запобігання безробіттю, створення нових робочих місць [120].

У Національній програмі сприяння становленню малого підприємництва в Україні виділено основні чинники, які гальмують цей процес, що об'єктивно мають бути усунені та врегульовані задля ефективного розвитку досліджуваного сектору. До них відносять: відсутність чітко сформульованої через систему правових актів державної політики у сфері підтримки малого підприємництва; збільшення адміністративних бар'єрів (реєстрація, ліцензування, сертифікація, системи контролю і дозвільної практики, регулювання орендних відносин тощо); відсутність реальних та дієвих механізмів фінансово-кредитної підтримки; надмірний податковий тиск і обтяжлива система звітності; невпевненість підприємців у стабільності умов ведення бізнесу; надмірне втручання органів державної влади в діяльність суб'єктів господарювання [138]. Як і попередній нормативно-правовий акт, досліджувана програма сформована з метою підвищення ефективності підтримки малого підприємництва, основними напрямками якої є: вдосконалення нормативно-правової бази у сфері підприємницької діяльності; формування єдиної державної регуляторної політики у цій сфері; активізація фінансово-кредитної та інвестиційної підтримки малого підприємництва; сприяння створенню інфраструктури розвитку малого підп-

приємництва; впровадження регіональної політики сприяння розвитку малого підприємництва [138].

Так, відповідно до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів з виконання Національної програми сприяння розвитку малого підприємництва в Україні, бюджетні кошти спрямовуються на реалізацію плану заходів з виконання у поточному році Національної програми, зокрема на:

- забезпечення виконання освітньої програми з питань провадження підприємницької діяльності для підприємців та широких верств населення, насамперед, щодо започаткування та ведення власної справи, застосування дозвільних процедур, реєстрації, ліцензування, реалізації регуляторної політики;

- проведення Всеукраїнського конкурсу бізнес-планів підприємницької діяльності серед молоді;

- проведення конференцій, нарад, засідань за круглим столом, форумів, виставок та ярмарків за участю представників малого підприємництва, відзначення Дня підприємця;

- видання Національної доповіді про стан та перспективи розвитку підприємництва в Україні тощо [124].

Незважаючи на чітке визначення напрямів та методів державної підтримки у вищерозглянутих нормативно-правових актах, факти відображали катастрофічний стан малого підприємництва та критичний стан у підприємницькій системі загалом. Адже, спираючись на нереалізовані спроби минулого, принцип сліпого формування інститутів без забезпечення відповідного їх середовища розвитку не був реалізований в жодній країні [103, с. 154].

Четвертий етап розвитку державної політики підтримки малого підприємництва було розпочато із затвердження Президентом України Стратегії економічного та соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції» на 2004-2015 роки [150], у якій визначали ключові завдання державної підтримки малого підприємництва. Основні з них: упорядкування та вдоскона-

лення законодавчої та нормативної бази, що регламентує діяльність відповідних суб'єктів, зміцнення фінансово-кредитного забезпечення розвитку малого підприємництва, удосконалення податкової політики щодо даної сфери та розбудова ефективної інфраструктури її підтримки. Відповідно до цієї Стратегії, реалізація визначених завдань має забезпечити щорічне збільшення кількості малих підприємств не менш ніж на 5-7% та кількості фізичних осіб-суб'єктів підприємницької діяльності – на 10-15% [166, с. 243-245].

Наступним документом був Указ Президента України від 12 травня 2005 р. № 779/2005 «Про лібералізацію підприємницької діяльності та державну підтримку підприємництва» [130], окремі статті якого передбачали у проектах регіональних і місцевих програм підтримки малого підприємництва заходи щодо розвитку малого підприємництва на «депресивних територіях», залучення суб'єктів малого підприємництва до розвитку пріоритетних для відповідної території видів економічної діяльності, надання допомоги малозабезпеченим верствам населення в залученні до підприємницької діяльності [74].

Важливе значення на даному етапі мала прийнята у 2006 р. Постанова Уряду «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року» [122], у якій виділено три основоположних фактори, що негативно впливають на конкурентоспроможність малих підприємств, а саме інвестиційний клімат, далекий від рівня, необхідного для швидкої модернізації економіки; нерозвинута виробнича інфраструктура та низький рівень сприяння інноваційній діяльності та залученню інвестицій провідних галузей економіки країни. У даному нормативному акті також було визначено напрями підтримки розвитку малого та середнього підприємництва, основними серед яких стали: спрощення процедури створення і реєстрації суб'єктів підприємництва, розвиток ринку фінансових послуг та формування мережі регіональних фондів підтримки,

стимулювання інноваційної спрямованості розвитку підприємництва тощо [122].

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 21.05.2009 р. № 518 «Про утворення місцевих та регіональних галузевих рад підприємців» [151] було створено регіональні галузеві ради підприємців у різних сферах економіки, зокрема в агропромисловому комплексі, основним завданням яких є сприяння у формуванні дієвого механізму взаємодії суб'єктів господарювання та органів виконавчої влади на засадах відкритості, прозорості та партнерства, а також у реалізації державної регуляторної політики у сфері підприємництва [151].

У травні 2011 р. цей нормативно-правовий акт втратив чинність після прийняття Постанови Кабінету Міністрів України «Про утворення регіональних рад підприємців в Автономній Республіці Крим, областях, м. Києві та Севастополі» [151], відповідно до якої було утворено регіональні ради, схожі за своїми функціональними обов'язками до галузевих, суто за територіальним принципом.

Із ратифікацією Постанови Уряду «Про затвердження Положення про Координаційну раду з питань розвитку малого та середнього підприємництва та її складу» [123] було утворено відповідну Координаційну раду, основними завданнями якої визначено сприяння забезпеченню координації діяльності об'єднань малих і середніх підприємців, захисту прав підприємців, підготовці пропозицій щодо формування і реалізації державної регуляторної політики у сфері підприємства.

На сьогодні заключним нормативним актом у сфері державного регулювання діяльності малих підприємницьких структур є Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» [148]. Цей нормативно-правовий акт за своїм змістом є розширеним аналогом ЗУ № 2063-III 2000 р. [120], де детальніше описано види державної підтримки малих і середніх підприємницьких суб'єктів, а також повноваження владних органів, що забезпечують їх розвиток. Крім того, з його прийняттям мале підприємництво

втрачає статус пріоритетного щодо всебічного сприяння його розвитку з боку держави, оскільки мета та напрями підтримки визначаються в комплексі для середніх і малих підприємств. Єдиним нововведенням, що встановлює розглянутий законодавчий акт, є визначення терміна «мікропідприємство», але цим законом дану категорію віднесено до суб'єктів малого підприємництва.

Отже, дослідження вітчизняної нормативно-правової бази відображає значні позитивні зрушення щодо розбудови ефективного інституціонального середовища функціонування суб'єктів малого підприємництва, формування нових та вдосконалення існуючих регулюючих інститутів, що надали певний імпульс для активізації діяльності підприємцями, особливо на сільських територіях. Однак багато вітчизняних науковців поділяють думку, що державна підтримка малого бізнесу в Україні обмежується політичними заявами й ухваленням законодавчих актів, які не виконуються. Разом із тим існує ряд невирішених проблем як найбільш вагомих засад державної підтримки малого бізнесу, серед яких: створення доступної, оперативної та достовірної системи інформаційного забезпечення малого бізнесу, надання державних гарантій у сфері фінансово-кредитного сприяння, зменшення податкового тиску, створення надійних ринків збуту, підготовка кадрів у сфері підприємницької діяльності.

3.2. Стан розвитку малого аграрного підприємництва

У країнах з розвиненою економікою малі підприємства виробляють 60-80% ВВП, що забезпечує близько 70% працюючого населення робочими місцями. Мале підприємство сприяє формуванню добросовісного конкурентного ринку шляхом виробництва широкого асортименту високоякісних товарів і надання послуг. Особливою є роль малого підприємництва в економіках перехідного типу, оскільки за притаманних їм нестабільних умов

лише суб'єкти малого підприємництва спроможні вирішити проблеми трансформаційного періоду та сприяти економічному зростанню [73, с. 246-247]. Тому саме на мале підприємництво наша держава покладає надії на швидкі структурні зміни в економіці, вихід з економічної кризи та створення передумов для успішного завершення ринкових реформ.

У сільському господарстві однією з найгостріших проблем залишається проблема становлення й розвитку інституціональних умов здійснення малого підприємництва. Виступаючи запорукою економічного розвитку, вони стають ключем до розв'язання багатьох суспільних проблем, таких як підвищення рівня життя населення та зменшення рівня безробіття [85, с. 117].

Стан малого вітчизняного підприємництва можна охарактеризувати як незадовільний, спричинений глобальними світовими процесами та внутрішньодержавними проблемами. Економічна політика держави потребує вагомих змін у напрямку розв'язання проблем підприємництва загалом та малого підприємництва як його складової для подолання кризової ситуації, що склалася в Україні [68, с. 83].

У цілому стан малого вітчизняного підприємництва відображають основні показники діяльності відповідних суб'єктів господарювання (табл. 3.2). Тут чітко простежується місце малого підприємництва в середовищі підприємницької діяльності України. Адже в кількісному відношенні частка всіх малих підприємств протягом періоду дослідження перевищує 94%, причому чисельність зайнятих працівників на відповідних суб'єктах господарювання невинно зростає, що в подальшому може стати одним із головних факторів вирішення проблем безробіття [69, с. 254].

Таблиця 3.2.

Показники функціонування діючих суб'єктів підприємництва з розподілом на великі, середні, малі, мікропідприємства та фізичні особи-підприємці у сільському господарстві

Суб'єкти	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2021 у % до 2016
Кількість діючих підприємств, од.							
великих	20	18	23	34	36	49	+145
середніх	2173	2068	1982	1961	1824	1788	-17,72
малих	40788	45815	46225	45898	45480	43824	+7,44
- з них мікро	36096	40943	41271	40916	40503	38663	+7,11
усього	42981	47901	48230	47893	47340	45661	+6,24
У тому числі фізичні особи – підприємці, од.							
середніх	2	4	5	2	3	3	+50
малих	23458	21201	20922	20337	19354	18876	-19,53
- з них мікро	23410	21144	20835	20246	19266	18808	-19,66
усього	23460	21205	20927	20339	19357	18879	-19,53
Кількість зайнятих працівників на діючих підприємствах, осіб							
великих	38072	27537	32779	43062	38584	43346	+13,85
середніх	к/с	к/с	к/с	к/с	к/с	к/с	к/с
малих	к/с	к/с	к/с	к/с	к/с	к/с	к/с
- з них мікро	124116	130287	131980	124973	122402	129640	+4,45
усього	162188	157824	164759	168035	160986	172986	+6,66
Кількість зайнятих у тому числі фізичних осіб – підприємців, осіб							
середніх	к/с	295	530	к/с	к/с	к/с	к/с
малих	к/с	к/с	к/с	к/с	к/с	к/с	к/с
- з них мікро	31351	30070	к/с	30436	29046	28913	-7,78
усього	к/с	к/с	к/с	к/с	к/с	к/с	к/с
Власний капітал на кінець року, млрд грн							
великих	61,4	64,8	63,7	91,6	99,6	147,4	+24,01
середніх	173,9	206,6	248,2	242,2	268,4	333,6	+91,82
малих	130,7	161,4	167,3	185,4	240,3	310,0	+137,15
- з них мікро	42,2	45,3	40,8	65,7	82,0	97Ю,3	+130,26
Поточні фінансові інвестиції (оборотні фінансові активи) в середньому на 1 господарство на кінець року, млн грн							
великих	2,4	2,5	48,1	29,8	29,1	29,1	+1091,5
середніх	683,1	882,9	991,1	825,2	767,0	2218,2	+224,71
малих	1383,9	1241,6	800,9	858,4	907,7	721,7	-52,15
- з них мікро	824,8	790,5	396,9	427,1	471,7	222,3	-73,05
Довгострокові фінансові інвестиції (необоротні фінансові активи) на кінець року, млн грн							
великих	18419,2	21534,1	21681,8	29473,2	30033,2	34541,5	+187,52
середніх	18859,4	20376,1	19593,4	12387,5	13659,2	15255,3	-19,11
малих	5276,1	7870,5	8905,5	8323,0	8790,9	9654,5	+82,97
- з них мікро	1554,4	212,3	3712,6	4421,2	5629,2	5613,4	+261,13

Джерело: Розділ : Економічна статистика. Діяльність підприємств. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Примітка. К/с - Дані не оприлюднюються з метою забезпечення виконання вимог Закону України "Про державну статистику" щодо конфіденційності статистичної інформації (первинне та вторинне блокування вразливих значень).

Обсяги реалізованої продукції об'єктивно відображають місце малого підприємництва в структурі вітчизня-

ної товарної продукції, спричинене відносно меншими масштабами виробництва порівняно з великими та середніми підприємствами, а також відсутністю чітко орієнтованого товарного виду виробництва. При дослідженні динаміки розвитку кількісного складу суб'єктів малого підприємництва виявлено незначне скорочення кількості малих підприємств у розрахунку на 10 тис. осіб наявного населення. Разом із тим порівняно зі світовими тенденціями за показниками Україна поступається [1].

Дослідження основної тенденції розвитку малого підприємництва було проведено за допомогою методу аналітичного вирівнювання рядів динаміки (рис. 3.2).

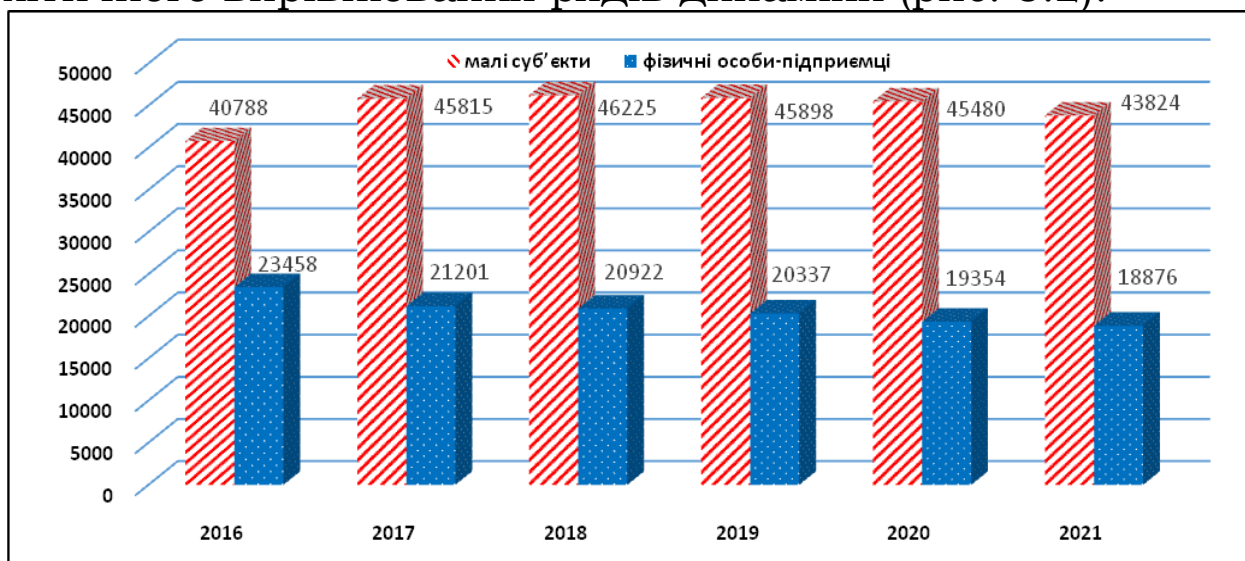

Рис. 3.2. Динаміка кількості діючих малих суб'єктів підприємництва та у тому числі малих фізичних осіб-підприємців у сільському господарстві

Джерело: сформовано за даними офіційного сайту Державної служби статистики України.

Дослідження основних показників діяльності малих аграрних підприємств (табл. 3.3-3.4) показує, що обсяги реалізованої продукції постійно збільшувалися високими темпами. І хоча чисельність зайнятих працівників має позитивну динаміку протягом всього періоду дослідження, фінансова складова діяльності малих аграрних підприємств залишається на низькому рівні. Різкий спад прибутків у підсумку спричиняє зменшення загального рівня рентабельності, хоча в попередні роки було зафіксовано кількісно вищі показники.

На сучасному етапі розвитку інституту праці спостерігаються негативні зміни в перерозподілі економічно активного населення за галузями регіональної економіки.

Таблиця 3.3.

Основні показники функціонування малих суб'єктів підприємництва у сільському господарстві

Показники	2016	2017	2018	2019	2020	2021	відхилення 2021 у % до 2016
Кількість діючих малих суб'єктів, од	40788	45815	46225	45898	45480	43824	+7,44
– у тому числі фізичні особи-підприємці	23458	21201	20922	20337	19354	18876	-19,53
Власний капітал на кінець року, млн грн	161380,2	167296,7	185365,6	240283,4	310046,9	130737,1	-18,99
Обсяг реалізованої продукції, млн грн	142400,4	175406,6	195893,5	203805,5	235869,3	325714,9	+128,73
Частка у загальній кількості обсягу реалізованої продукції галузі, %	36,64	40,10	38,82	37,91	40,13	36,55	

Джерело: дослідження за даними (Economic statistics. Economic..., 2023)

Таблиця 3.4.

Капітальні (у матеріальні та нематеріальні активи), поточні та довгострокові фінансові інвестиції для розвитку малих суб'єктів підприємництва у сільському господарстві

Показники	2016	2017	2018	2019	2020	2021	відхилення 2021 у % до 2016
Поточні фінансові інвестиції (оборотні фінансові активи) на кінець року, млн грн	1241,6	800,9	858,4	907,7	721,7	1383,9	+11,46
Довгострокові фінансові інвестиції (необоротні фінансові активи) на кінець року, млн грн	7870,5	8905,5	8323,0	8790,9	9654,4	5276,1	-32,96
Капітальні інвестиції усього, млн грн	21913,4	27155,3	24624,1	19264,6	15922,6	22190,9	+1,27
Капітальні інвестиції у матеріальні активи, млн грн, у т.ч.:	21897,8	27023,9	24417,3	19078,1	15765,7	21984,9	+0,40
– у землю, млн грн	44,4	49,2	71,5	75,2	49,6	28,2	-36,49
– в існуючі будівлі та споруди, млн грн	176,9	181,5	292,6	300,1	138,9	331,6	+87,45

Продовження табл. 3.4.

– у будівництво та перебудову будівель, млн грн	1690,3	2343,4	2636,4	2593,9	1927,9	2523,0	+49,26
– у машини та обладнання, млн грн	19628,3	23677,0	20742,7	15121,2	13135,0	18597,6	-5,25
Капітальні інвестиції у нематеріальні активи, млн грн, у т.ч.:	15,6	131,4	206,8	186,5	156,9	206,0	+1320,5
– у концесії, патенти, ліцензії, торговельні марки, млн грн	0,4	9,2	1,4	0,9	0,4	0,6	+50,0
– у придбання програмного забезпечення, млн грн	5,3	9,8	12,7	8,4	5,4	14,8	+179,24

Джерело: дослідження за даними (Economic statistics. Economic..., 2023)

Зокрема, зменшення його частки в сільському господарстві та переміщення до інших сфер призводить до підвищення рівня безробіття на селі, надто загострилася ситуація у звітному періоді (рис. 3.3). Мотивами цього в основному є пошук шляхів самозабезпечення, підтримка певного рівня матеріального достатку.

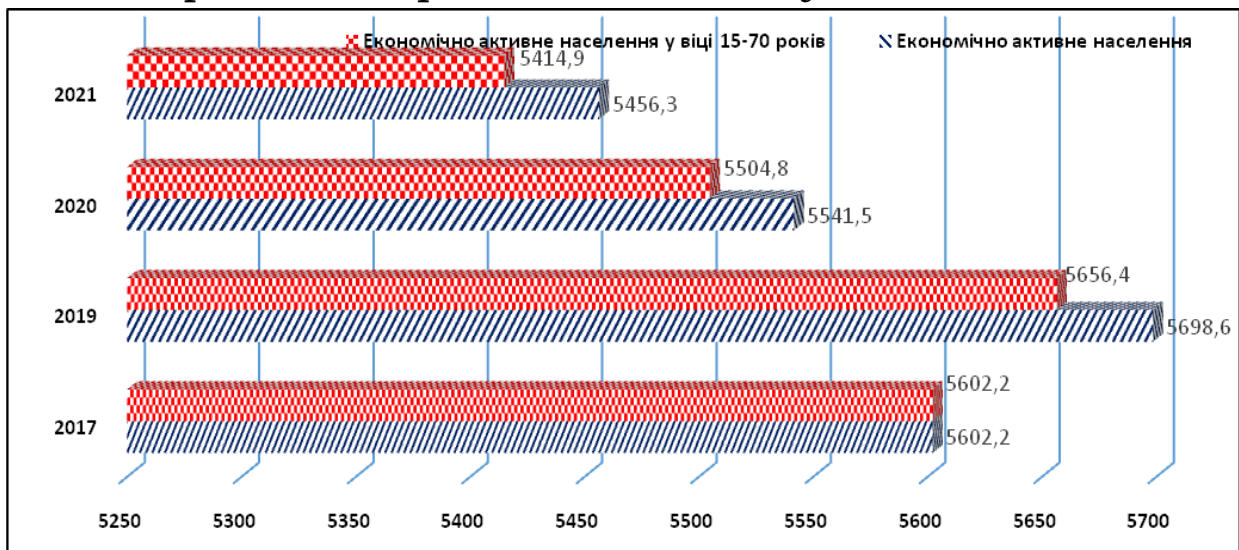

Рис. 3.3. Динаміка економічної активності сільського населення України

Джерело: Демографічна та соціальна статистика. Зайнятість та безробіття. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.; <https://www.bank.gov.ua/ua/statistic/macro-indicators/>. [46].

Розглянуті аналітичні показники ділової активності сільського населення, на перший погляд, свідчать про відносно стабільний стан інституту праці. Але основною причиною низького значення рівня безробіття на селі є відчутні масштаби прихованого безробіття у формі ви-

мушеної зайнятості в особистих селянських господарствах. За таких обставин, набуття даними суб'єктами офіційного статусу малих підприємств може надати додаткові надходження до місцевих бюджетів без залучення значних активів у сільського населення та сприятиме до скороченню прихованого безробіття.

Додатковим стимулом активізації підприємницької ініціативи може бути інституціональна дерегуляція підприємницької діяльності, що забезпечить спрощення «правил гри» у сферах дозвільної системи та реєстрації юридичної особи. У переліку конкретних заходів поліпшення ситуації слід виділити:

1. Проведення органами державної статистики моніторингу матеріальних витрат та витрат часу на реєстрацію започаткування і припинення чинності статусу юридичної особи, що дасть змогу визначити проблемні питання та недоліки функціонуючої системи.

2. Внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» [121], а саме у разі:

- здійснення процедури ліквідації підприємств – виключити положення про обов'язковість подання висновку аудитора щодо достовірності та повноти ліквідаційного балансу, як елементу додаткових витрат;

- реєстрації юридичної особи – виключити з переліку документів, що подаються під час даної процедури, інформацію з документами, що підтверджують структуру власності засновників, як такої, яка дублюється в установчих документах, що подаються також у двох примірниках згідно з абзацом четвертим частини п'ятої статті 24 цього ж Закону.

Для визначення потенціалу малого підприємництва в Україні було проведено прогностичну оцінку зміни кількісного складу малих господарюючих суб'єктів. Відповідно до побудованого прогнозу розглядаються три різні сценарії розвитку:

- песимістичний рівень побудовано на основі тенденції, що склалася з екстремальними значеннями та майбутнім поступовим спадом;

- в основу реалістичного рівня було закладено функцію зростання, що відображає, на нашу думку, мінімальну межу сталого розвитку відповідних суб'єктів господарювання;

- оптимістичний рівень відображає показники бажаного сценарію розвитку малого вітчизняного підприємництва, що може бути втіленим у життя завдяки активній державній підтримці, адже передбачений рівень приросту попереднього періоду становить лише 1/20.

Тільки завдяки розвитку малого підприємництва у сільській місцевості існує можливість створення нових робочих місць та збільшення кількості зайнятих у цьому секторі економіки.

За визначеними сценаріями до 2030 р. в сільській місцевості потенційно може бути створено:

- при розвитку малого підприємництва за песимістичним варіантом 31,8 тис. нових робочих місць, що скоротить рівень безробіття на селі на 0,14 в. п.;

- на реалістичному рівні – 148,5 тис. од., при скороченні рівня безробіття на 0,68 в. п.;

- за оптимістичним варіантом – 259,1 тис. од. та на 1,18 в. п. відповідно.

За даними державної статистики, середньорічна кількість зайнятих працівників у малих підприємствах щорічно збільшується. Незважаючи на таку позитивну тенденцію, в Україні все ж залишається дуже мала, порівняно з розвиненими країнами, частка зайнятих у секторі малого бізнесу. Хоча таке порівняння можна розглядати лише як приблизне, оскільки в перелічених країнах існують власні рівні градації та показники, що встановлюють правила віднесення підприємницьких суб'єктів до категорії малих.

Тому основним показником було обрано кількість зайнятих працівників на одному підприємстві, що має становити не більше 50 осіб, а фінансові результати дія-

льності відповідних суб'єктів не взято до уваги через різний рівень доходів у розглянутих країнах.

Як бачимо, малі підприємства в Україні на сьогодні не є основним джерелом працевлаштування населення, а отже, при розробці державної політики України у сфері зайнятості потрібно зосередити увагу на дієвих методах збільшення кількості робочих місць у малому вітчизняному підприємництві, із забезпеченням відповідного соціального захисту задіяних у малих підприємствах працівників. Забезпечення підприємцям належних умов ефективного їх функціонування є основою вирішення наявних проблем зайнятості та підвищення добробуту населення [105, с. 121].

У сільській місцевості господарювання на селі є способом життя українського селянина. Однак недосконалість проведених аграрних реформ у період здобуття незалежності Україною спричинила ряд соціально-економічних проблем, серед яких: зниження рівня матеріального достатку сільського населення, занепад соціальної інфраструктури села, наростання депопуляції населення, прискорена активізація міграційних процесів та урбанізації [38]. Для українського села характерною є тенденція до прогресуючого зменшення чисельності сільського населення і його старіння, а також зниження частки працівників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві. Ситуація дедалі ускладнюється скороченням кількості робочих місць, зниженням інвестиційної привабливості галузі та ін.

Важливою соціально-економічною ознакою реструктуризації зайнятості у сучасних умовах слід вважати появу в структурі трудових ресурсів села значних масштабів прихованого безробіття. У сільському господарстві, що характеризується нестачею робочих місць, неповною зайнятістю працівників та відсутністю будь-яких соціальних гарантій, стан на ринку праці залишається напруженим. За різними експертними оцінками, в сільському господарстві приховане безробіття становить близько третини зайнятих [38]. За незадовільного стану ін-

ституту праці на селі та відсутності значних активів у сільського населення розвиток малого підприємництва можна вважати дієвим методом вирішення проблем зайнятості.

Класичною формою малого аграрного підприємництва є фермерські господарства, але особисті селянські господарства товарного спрямування слід також зараховувати до цього сектору. Безумовно, за умов стабільної економічної ситуації, що гарантує прийнятний рівень доходів, господарства населення виконують функцію забезпечення населення продуктами харчування. Однак в умовах кризи дана функція змінюється переорієнтацією ОСГ на товарний характер виробництва. Господарства населення мають великий вплив на обсяги валового виробництва сільськогосподарської продукції, частка яких на сьогодні становить приблизно 45%. Важливість їх для національної економіки підтверджується відсутністю потреби в значних фінансових вкладеннях та у залученні додаткових трудових ресурсів для збільшення виробництва, що в умовах кризи є незамінним елементом продовольчої безпеки країни.

Фермерські господарства, в тому числі сімейні, є важливою складовою аграрного сектору економіки й дієвим механізмом, який сприяє розширенню зайнятості і підвищенню доходів населення в сільській місцевості, залученню інвестиційних ресурсів у виробництво. Організацію та діяльність сімейних фермерських господарств започатковано Законом України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання діяльності фермерських господарств” від 24.09.2021 р. № 1788-IX [23]. Необхідність юридичного закріплення такої господарської структури викликано тим, що особисті селянські господарства фактично працюють як сімейні фермерські господарства. Сімейні ферми можуть зайняти гідну позицію на ринку [18].

На сучасному етапі частка земельних угідь, наданих в оренду власниками сільських домогосподарств, постійно зростає і лише 10-15% використовуються для виробниц-

тва продукції задля власних потреб і на продаж. Тобто фактично близько 800 тис. домогосподарств, здійснюючи за своєю суттю підприємницьку діяльність, знаходяться в «тіні», а зі створенням для них сприятливих соціально-економічних умов господарювання можливе потенційне нарощування кількості сільськогосподарських підприємницьких суб'єктів на селі.

Малі та мікропідприємницькі структури внаслідок мобільної системи управління і компактності виробництва більшою мірою адаптовані до діяльності в умовах воєнного часу [14, 19]. Тому в перспективі слід сприяти розвитку малих та мікропідприємницьких структур, особистих селянських і сімейних фермерських господарств, які представлені нішевими продуктами, забезпечують збереження робочих місць та охорону навколишнього середовища [12, 13]. В умовах воєнного стану збільшується перспективність інституту самозабезпечення і надання продовольчої допомоги іншим громадянам, а також набуває пріоритетності розвиток сільського соціального капіталу [20].

Проблеми зайнятості на селі [181] неможливо вирішити тільки за рахунок підвищення інтенсивності розвитку малого підприємництва в сільському господарстві. У цій сфері сучасні темпи науково-технічного прогресу, крім необхідності забезпечення належного рівня конкурентоспроможності виробленої продукції, спричинятимуть і скорочення рівня зайнятості в аграрній сфері, що спостерігалось у розвинених країнах [28]. Тому, за обмежених можливостей працевлаштування на селі, важливим є розвиток додаткових несільськогосподарських видів зайнятості [184].

Вітчизняний ринок праці щороку поповнює близько 500 тис. випускників шкіл і ВНЗ, що потенційно здатні започаткувати власну справу [106, с. 211]. Саме цей факт має стати «відправним пунктом» політики підтримки малого підприємництва на початкових стадіях заснування відповідних економічних суб'єктів. Першочерговими заходами мають бути: зменшення адміністрати-

вних бар'єрів, здешевлення вартості залучення позикових ресурсів, впровадження програм розвитку підприємницьких навичок та популяризації малого підприємництва серед громадян.

За нашими розрахунками, лише завдяки поліпшенню навчальної фахової підготовки майбутніх підприємців можна збільшити чисельність таких осіб до 328 тис., що матимуть змогу перейти із неформального сектору економіки, набувши офіційного статусу суб'єктів підприємницької діяльності.

Альтернативна зайнятість на селі є засобом забезпечення можливості варіативного розвитку трудового потенціалу населення. Враховуючи досвід розвинених країн, можна дійти висновку, що через те, що на сільських територіях стрімко розвиваються несільськогосподарські види зайнятості, тому поступово змінюються усталені погляди на сільське середовище. Торгівля, транспортне обслуговування, ремонтні, будівельні та інші послуги, що надаються сільськими жителями, сприяють вирішенню соціально-психологічних аспектів розвитку інституту праці на селі, виступаючи певним поєднувальним елементом між сільськими та міськими поселеннями. Такий інституційний підхід розширює економічні можливості сільських жителів та зменшує сформований розрив між типами поселень в умовах урбанізації. Це підтверджується тим, що навіть за умов наявності попиту на трудові ресурси, включаючи і кваліфікованих працівників, розвиток соціально-культурної сфери села залишається на досить низькому рівні, що є, безумовно, стримувальним фактором на шляху до відродження сільських поселень [129, с. 272]. Тому має активізуватися діяльність держави в напрямку вирішення проблеми на ринку житла, фінансування освітніх, медичних і культурних установ, транспортних сполучень та інших заходів соціально-економічної підтримки.

Ці процеси повинні ґрунтуватись на зміні нормативно-правового забезпечення діяльності малих підприємств з метою підвищення їх економічної ефективності

та підтримки соціально-культурного розвитку села. Спираючись на це положення, слід виділити два основних напрями трансформаційного процесу побудови сприятливого підприємницького клімату на селі:

- удосконалення нормативно-правового забезпечення щодо вирішення питань реєстрації підприємницьких суб'єктів, зміни повноважень державних органів нагляду та оптимізації дозвільної системи, стимулювання розвитку кредитної політики малого підприємництва, закріплення сталих прав власності господарів на селі та ін.;
- соціально-культурне відродження сільських територій з акцентуванням уваги на вирішенні житлових умов сільського населення, стимулювання альтернативних видів зайнятості на селі, створення або оновлення освітньо-культурного осередку тощо.

3.3. Організаційно-економічний механізм підтримки розвитку малого аграрного підприємництва

Суть державної підтримки малого підприємництва в аграрному секторі полягає у взаємодоповненні інструментів стимулювання підприємницької ініціативи та регулювання діяльності учасників господарських відносин. Таким чином, регулююча функція держави створює синергетичний ефект взаємодії економічних агентів у даній сфері. Разом із тим суб'єкти малого підприємництва функціонують недостатньо ефективно, зокрема через проблеми економічного, соціального й правового характеру, що супроводжують діяльність сільських підприємців. Розв'язання їх на сучасному етапі потребує державного втручання, яке за своєю суттю є важливим інструментом формування та коригування інституціональних умов здійснення підприємницької діяльності [108, с. 130].

Вирішальну роль у підвищенні економічної ефективності діяльності виробників сільськогосподарської продукції відіграють саме принципи державної політики їх підтримки, що забезпечують: створення рівних умов для

розвитку всіх господарюючих суб'єктів незалежно від обраної форми господарювання; диференційований підхід щодо різних типів підприємств залежно від виду власності, мети господарювання, управління та укладу на підприємстві тощо; адресний принцип розподілу виділених з бюджету коштів тощо. Практичною реалізацією зазначених принципів має стати тривала взаємодія підприємницьких суб'єктів з державою щодо налагодження координаційних та організаційних зв'язків, а визначення цільових функцій дозволить функціонуючим інститутам регулювання створити ефективне середовище підприємництва в аграрній сфері [97].

Можна виділити найважливіші пріоритети щодо державної підтримки розвитку малого підприємництва в сільськогосподарській галузі (табл. 3.5) [108, с. 131].

Таблиця 3.5

Основні пріоритети державної підтримки малого аграрного підприємництва

Проблеми	Пропозиції
Недосконалість нормативно-правового регулювання (низька правова захищеність підприємницької діяльності, відсутність законодавчої бази для іпотечного кредитування, інноваційного фінансування та лізингу)	Законопроектна робота зі спрощення та удосконалення нормативно-правового регулювання і створення адекватного ринковим умовам господарського механізму управління
Відсутність якісного інформаційного забезпечення	Активна інформаційна підтримка зі створенням актуальних інформаційних баз даних у мережі Інтернет
Обмеженість доступу до ринку державних закупівель	Залучення малих підприємств на конкурсних засадах до сумісного виконання державних замовлень разом із великими підприємствами, розподіл великих замовлень на дрібніші, більш спеціалізовані
Відсутність професійних навичок належного рівня щодо здійснення підприємницької діяльності	Реалізація національно-освітньої програми з питань підприємництва, фінансування фахових курсів для працюючих підприємців
Нестача фінансових ресурсів та відсутність стартового капіталу	Забезпечення функціонування прозорої системи бюджетного фінансування та пільгового кредитування, перехід до адресного фінансування
Переважаюча орієнтація на велике підприємство при формуванні економічної політики	Врахування інтересів суб'єктів малого підприємництва, поліпшення умов їх функціонування

Джерело: сформовано з використанням [108, с. 131].

Відповідно до законодавства України державна підтримка малого підприємництва на місцевому рівні здійснюється в межах реалізації регіональних і місцевих програм [148]. Важливим фактором при виконанні передбачених заходів є забезпечення місцевими виконавчими органами належних обсягів і стабільності фінансування з початку дії програми і до її завершення, а рівень фінансового забезпечення відображає ставлення органів місцевої влади до вирішення проблем малого підприємництва в регіонах [104, с. 69-70]. Як свідчить аналіз, останніми роками ситуація щодо фактичного фінансування заходів регіональних програм підтримки малого підприємництва погіршилася.

Згідно з цими програмами, регіональна політика підтримки здійснюється в чотирьох основних блоках: впорядкування нормативно-правового регулювання підприємницької діяльності; фінансово-кредитна та інвестиційна підтримка; ресурсна та інформаційна підтримка, розвиток інфраструктури підприємництва; а також підвищення кваліфікації кадрів у сфері підприємництва, відповідно до яких нами було сформовано механізм підтримки малого підприємництва (рис. 3.4).

Так, відповідно до напрямку впорядкування нормативно-правового регулювання підприємницької діяльності та його завдань основні зусилля будуть спрямовані на напрацювання й подання до центральних органів виконавчої влади пропозицій щодо прийняття нових, а також внесення змін та доповнень до чинних законодавчих і нормативно-правових актів щодо питань підприємницької діяльності, конкурентного законодавства; забезпечення надання методичної допомоги при перегляді регуляторних актів органами місцевого самоврядування; розгляд органами місцевого самоврядування питань щодо встановлення реальних податкових ставок, вартості патентів, орендної плати за використання приміщень і обладнання, диференційованих за пріоритетністю галузей економіки; дослідження правових перешкод, що виникають при видачі документів через дозвільні цент-

ри шляхом анкетування, та підготовка пропозицій щодо усунення виявлених перешкод [108, с. 134].

Рис. 3.4. Механізм підтримки розвитку малого підприємництва

Джерело: сформовано з використанням [108, с. 133].

Блок завдань щодо фінансово-кредитної та інвестиційної підтримки передбачає щорічно при підготовці проєктів місцевих бюджетів виділяти кошти у видатковій їх частині на підтримку підприємництва в сумі не менш як 0,5% доходів відповідних бюджетів, тобто не

менше 20 млн грн; удосконалення механізму часткового відшкодування з місцевих бюджетів відсоткових ставок за кредитами; надання допомоги у створенні на конкурсних засадах місцевого гарантійного фонду підтримки суб'єктів малого та середнього підприємництва тощо. [9, 11].

Щодо напрямку ресурсної та інформаційної підтримки, а також розвитку інфраструктури, то зміст основних його завдань полягає в наступному: проведенні інформаційно-роз'яснювальної роботи серед платників податків щодо висвітлення питань удосконалення системи оподаткування; узагальненні проблемних питань, що виникають у власників підприємницьких суб'єктів щодо податкової політики та публікації роз'яснень із цих питань у засобах масової інформації; підтримці існуючих та створенні нових інформаційно-консультаційних центрів у великих містах і районах областей України на конкурсних засадах; наданні консультаційно-методичних послуг з питань стандартизації, метрології та сертифікації, розробки проектів нормативно-технічної документації та її перевірки, а також розроблення та впровадження систем управління якістю.

На сьогодні ще не існує практики ефективної взаємодії суб'єктів малого аграрного підприємництва з органами центральної чи регіональної державної влади. Інституціональним підґрунтям для таких відносин має бути неформальний характер, базуючись на особистісних зв'язках та знайомствах. У фінансовому плані державна підтримка визначених підприємницьких форм зводиться лише до здешевлення кредитів, а заплановані бюджетні кошти не виділяються взагалі або розмір їх надто малий [158]. Слід відзначити, що галузева специфіка малих підприємств також залишається поза увагою.

У розвинених країнах світу основним принципом державної підтримки малого підприємництва є стимулювання підприємницької ініціативи громадян. Разом із тим хоча офіційно акцентованою точкою вважається забезпечення економічної активності населення, але ос-

новною метою є не досягнення певного рівня економічної ефективності малих підприємств, а можливість швидко реагувати на ринкові зміни (завдяки гнучкості) та підвищити рівень зайнятості. Отже, йдеться про інституціональну спрямованість розвитку даного виду підприємництва, оскільки за такої політики підтримки враховуються не лише економічні аспекти їх діяльності, а й соціальні та психологічні, як найважливіші при формуванні державної політики підтримки в умовах зростання рівня безробіття населення [108, с. 135].

Цікавим для України може бути досвід США щодо підтримки малого підприємництва, система підтримки якого вважається найрозвиненішою у світі, що підтверджується багаторічним досвідом формування політики підтримки на державному рівні. Ще у 1953 р. було створено спеціальний урядовий орган – Адміністрацію малого бізнесу США (SBA) [25], що є федеральною структурою з місцевими та регіональними підрозділами по всій країні у формі філій або центрів, що фінансуються з бюджету. Метою функціонування даної установи є надання всебічної допомоги, дорадча діяльність та захист інтересів власників малих підприємств, що здійснюється задля збереження вільної ринкової конкуренції та зміцнення загальної економічної ситуації в країні.

Діяльність SBA спрямована на підтримку малого бізнесу на будь-якому етапі розвитку. Перелік послуг, що надаються, передбачає:

- консультаційні послуги щодо започаткування бізнесу (розробка бізнес-плану, вибір виду діяльності та місця її здійснення, реєстрація бізнесу, вибір організаційно-правової форми, отримання ліцензій та ін.);
- фінансово-кредитна підтримка (вибір кредитної програми, допомога при складанні кредитної заявки, пошук гарантів кредитного договору, надання дослідницьких грантів тощо);
- допомога при укладанні контрактів (моніторинг контрактних агентів, зв'язок з субпідрядниками, реєстрація урядових контрактів);

- навчальні послуги (онлайн-тренінги, відеоуроки, чат-сесії, навчальні програми, аналіз ризиків при започаткуванні бізнесу та ін.) [108, с. 136].

Крім того, в мережі SBA функціонують центри розвитку малого бізнесу, центри сприяння експорту США, центри закупівлі та технічної допомоги, жіночі бізнес-центри, бізнес-центри для ветеранів та інші відділення, які охоплюють різноманітні галузі й різні верстви населення, що забезпечують варіативний доступ до таких послуг.

У рамках підтримки малого підприємництва Адміністрація малого бізнесу запровадила низку програм, основними серед яких є:

- програма з розвитку бізнесу 8(a) на дев'ятирічний термін, що передбачає можливість отримання фінансових коштів за державним контрактом у розмірі до 4 млн дол. на товари та послуги та до 6 млн дол. на виробничі витрати;

- SDB-програма (small disadvantage businesses), що пропонує додаткові пільги та фінансування для збиткових суб'єктів підприємницької діяльності;

- програма HUBzone – її особливістю є створення преференцій для господарюючих суб'єктів, що здійснюють власну діяльність у несприятливих регіонах з метою підвищення рівня зайнятості на даних територіях та притоку інвестиційного капіталу. Запропоновані пільги передбачають підвищення ціни укладених контрактів на 10%, отримання інших видів ресурсної підтримки та забезпечення їх конкурентоспроможності на внутрішньому ринку;

- мережа SBA-програм підтримки та заохочення підприємницької ініціативи за напрямками сприяння розвитку кластерів, стимулювання розширення і диверсифікації виробництва підприємницькими суб'єктами (безкоштовна семимісячна програма фахової підготовки власників підприємств), технічної підтримки, навчання управлінській справі та ін.;

- програма кредитування малого бізнесу 7(a), що має довгостроковий характер: 25 років для нерухомості, до

10 років для обладнання та до 7 років для поповнення оборотного капіталу; також інші види кредитних програм SBA (програма мікропозик, CDC/504 – для кредитів на основні засоби, програма кредитування для усунення наслідків стихійного лиха) [25].

Отже, Адміністрація малого бізнесу США функціонує як універсальна установа, що забезпечує населення широким колом послуг навчального й консультаційного характеру, виступаючи посередником між державою та її громадянами в напрямку стимулювання підприємницької ініціативи й розвитку малого підприємництва. Такий досвід може стати дієвим інструментом для розбудови вітчизняного малого підприємництва. Впровадження низки програм підтримки різновекторного спрямування забезпечить для підприємців різного досвіду вибір найбільш сприятливих (з їхнього погляду) сценаріїв та умов функціонування власних господарюючих суб'єктів [108, с. 137].

Для власників малих підприємницьких суб'єктів висока вартість отримання кредиту залишається головним демотивуючим фактором на шляху до залучення позикових коштів. На сьогодні фінансово-кредитними установами під час визначення вартості кредиту в основу відсоткової ставки закладається завищена премія за акцептування ризику неповернення коштів. На сучасному етапі для поліпшення кредитних відносин в даному секторі потрібно проводити заходи удосконалення [10] за такими напрямками:

- забезпечення відповідних умов доступності кредиту для усіх форм господарювання аграрного сектору [79, с. 273];
- встановлення пільгового кредитування сільськогосподарської галузі (мається на увазі чітке законодавче закріплення правил і норм пільгового кредитування);
- участь держави у формуванні ефективної гарантійної системи кредитування довгострокового характеру;
- стимулювання розвитку системи кредитування під заставу майбутнього врожаю;

- державне фінансування забезпечення підприємств засобами виробництва на умовах лізингу;
- стимулювання організації кредитних товариств і кооперативів;
- розвиток механізмів кредитування із залученням альтернативних видів заставного майна, товарного кредитування та ін.

Також важливим для малих форм агробізнесу є врахування специфічних умов діяльності за рахунок створення гнучких сезонних графіків погашення кредитів, диференційованого підходу до окремих позичальників залежно від галузевих особливостей їх господарювання.

Основна причина небажання банків співпрацювати з малими суб'єктами підприємництва криється в тому, що витрати на обслуговування кредитів малого й великого розміру приблизно однакові. Зрозуміло, що фінансово-кредитним установам вигідніше зосередитись на пошуку одного кредиту великого розміру ніж розпорошувати власні зусилля між десятками малими. За даних обставин держава повинна активно включитись у регулювання кредитних потоків вітчизняних комерційних банків, забезпечуючи певні стимульні механізми розвитку інституту кредитування в напрямку мікрокредитування малих форм агробізнесу та впроваджуючи гарантійні схеми повернення позичених коштів. Важливість створення дієвих гарантійних схем кредитування в Україні підтверджується високими вимогами позичальників щодо заставного майна, упередженого ставлення до представників сільськогосподарської галузі, що розглядається вітчизняною банківською системою як ненадійна [108, с. 138].

Часткове покращення ситуації щодо фінансово-кредитного забезпечення малого сільськогосподарського підприємництва в сучасних умовах можливе за рахунок дієвих заходів інституціонального характеру:

1. Прийняття закону «Про систему державних гарантій забезпечення кредитування суб'єктів підприємництва» з метою створення надійної кредитно-гарантійної системи підтримки малих підприємств, що забезпечить

стимулювання на законодавчому рівні надання позик банківськими установами шляхом гарантування їх повернення та розвитку малого підприємництва через часткове відшкодування платежів за використання наданих гарантій.

2. Прийняття закону «Про розвиток кредитної кооперації» для активізації системи кредитних кооперативів на селі з регламентацією засад функціонування, визначенням механізму їх рефінансування НБУ, що в загальному підсумку має підвищити рівень економічної ефективності функціонування кредитної кооперації в області фінансування малого підприємництва.

3. Впровадження безвідсоткового (повністю або частково) кредитування малих підприємств, що функціонують в пріоритетних сферах або ж займаються інноваційною діяльністю.

4. Зниження розмірів норм резервування для фінансово-кредитних установ, що здійснюють кредитування сектору малого підприємництва, та запровадження пільгового оподаткування для тих, що кредитують пріоритетні інноваційні проекти відповідних господарюючих суб'єктів.

Отже, проблеми функціонування інституту кредитування в малому аграрному підприємстві України можливо вирішити шляхом взаємодії альтернативних механізмів та залучення додаткових ресурсів, тобто створення ефективного інституціонального середовища розвитку кредитних відносин між підприємницькими суб'єктами, кредиторами та регулюючими організаціями (рис. 3.5).

Запропонована гарантійна схема має потенціал суттєвого розширення доступу малих аграрних підприємств до кредитних ресурсів, але не є засобом розв'язання всіх проблем їх фінансування. Одним з альтернативних шляхів залучення позикового капіталу для даних суб'єктів господарювання є формування системи кредитної кооперації, оптимальними формами якої на практичному рівні слід вважати кооперативні банки та кредитні спілки, ді-

яльність останніх регламентує Закон України «Про кредитні спілки» [129]. Для функціонування кредитних спілок слід враховувати досвід інших країн, що впродовж століття створювали ефективну систему кредитної кооперації. За сучасними тенденціями широкого поширення в таких країнах набули змішані системи кредитної підтримки виробників сільськогосподарської продукції, дієвими методами є дерегулювання та послаблення прямого впливу держави в кредитуванні аграрного сектору.

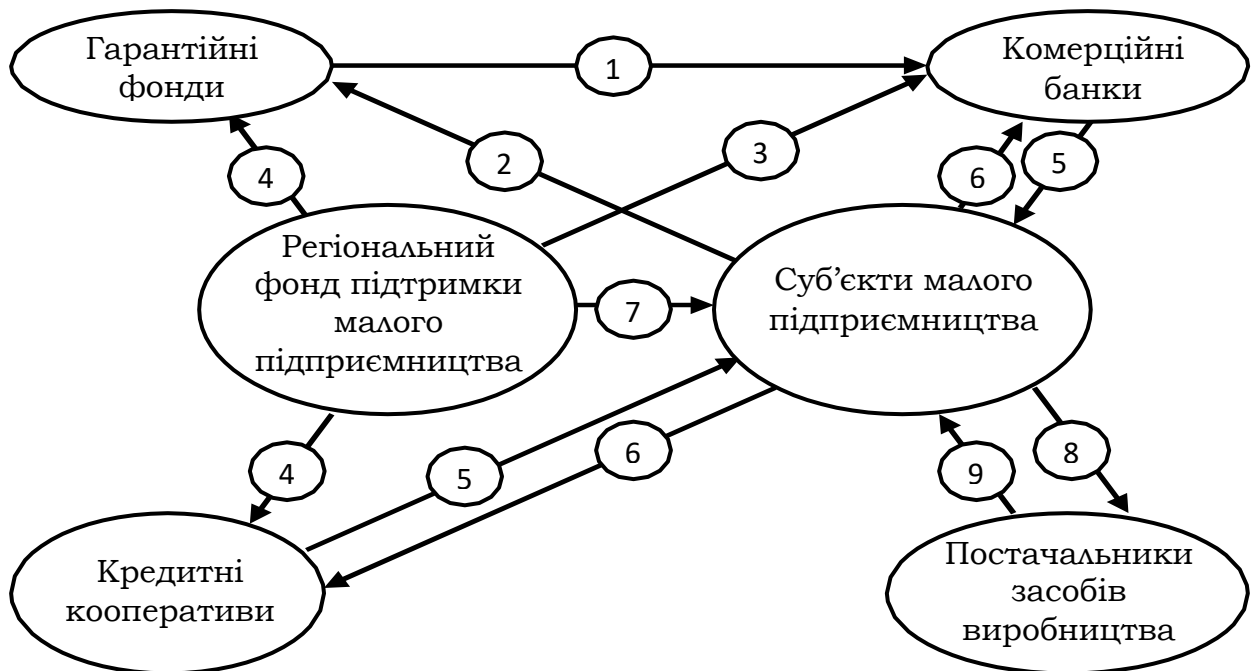

Рис. 3.5. Удосконалення схеми кредитування малих форм підприємницької діяльності

Джерело: сформовано з використанням [108, с. 140].

Примітки: 1 – гарантії за кредитом; 2 – плата за гарантію; 3 – субсидування процентної ставки; 4 – підтримка при створенні; 5 – пільгове кредитування; 6 – погашення кредиту; 7 – цільове бюджетне фінансування та субсидування; 8 – оплата засобів виробництва, аграрні розписки; 9 – лізинг, іпотечне кредитування.

Не можна залишити поза увагою такий принципово новий для вітчизняної системи фінансово-кредитних відносин інструмент як аграрні розписки, що відкриває для малих аграрних виробників нові джерела фінансування: постачальники матеріально-технічних ресурсів, трейдери, посередники тощо. Закон України «Про аграрні розписки» визначає так інструмент як «товаророзпорядчий документ, що фіксує безумовне зобов'язання боржника, яке забезпечується заставою, здійснити поста-

вку сільськогосподарської продукції або сплатити грошові кошти на визначених у ньому умовах» [114], тобто виробник може використати як гарантію заставу продукції майбутнього врожаю. Розглянутий механізм залучення додаткових фінансових ресурсів є особливо дієвий для малих підприємств через обмеженість їх доступу до банківських кредитів, але за наявності землі, як джерела майбутнього врожаю. Ще одним засобом додаткового залучення капіталу для малого аграрного підприємства пропонуємо іпотечне кредитування – вид правовідносин, регламентованих у в Законі України «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати» [128]. Переваги зазначеного варіанта на сьогодні досить вагомими, головними серед яких є: відсутність необхідності вилучення додаткових коштів з обороту підприємства та можливість отримання довгострокового кредиту на основні засоби під невисокі відсотки.

Одним з основоположних напрямів державної підтримки малого підприємництва в аграрному секторі має стати забезпечення державного замовлення на виробництво сільськогосподарської продукції за гарантованими встановленими цінами збуту. У програмах державного та регіонального рівня потрібно закріпити конкретні напрями, обсяги державної підтримки та строки їх виплат. З-поміж них окремої уваги заслуговує питання зберігання продукції рослинного походження. Як свідчить практика, більшість новостворених фермерських господарств розпочинають власну діяльність із виробництва зернових та технічних культур [29], а відсутність можливості зберігання продукції та її необхідної доробки ставлять власників у не вигідні умови реалізації продукції одразу ж після збирання врожаю, тобто у період, коли ціни на сільськогосподарську продукцію найнижчі. Тому цільове фінансування розбудови відповідних об'єктів інфраструктури для малого підприємництва на умовах кооперативного їх використання дозволить покращити цінові проблеми реалізації визначених суб'єктів.

Крім того, пропонуємо конкретні заходи з підвищення ефективності діяльності об'єктів інфраструктури:

- розробка методичних положень аналізу ефективності функціонування об'єктів інфраструктури підтримки малого аграрного підприємництва;

- цільове бюджетне фінансування створення заготівельних пунктів продукції сільського господарства;

- всебічне стимулювання розвитку кооперації на селі шляхом формування розширеної мережі доступу кооперативних утворень до фінансово-кредитних ресурсів [10, с. 142].

На нашу думку, найбільш пріоритетними напрямками підтримки розвитку малого аграрного підприємництва [156, 165] є: вдосконалення нормативно-правової бази та координаційної політики щодо розвитку малих агроформувань; фінансово-кредитна підтримка, зокрема розвиток мікрофінансування; підвищення ефективності та конкурентоспроможності визначених суб'єктів господарювання; розвиток об'єктів інфраструктури малого підприємництва в аграрному секторі; консультаційна та інформаційна підтримка; підвищення кадрового потенціалу малих підприємств за рахунок практичної реалізації навчальних і координаційних програм; узгодження концептуальних основ розвитку визначеного сектору економіки на державному, регіональному та місцевому рівнях; формування позитивного іміджу підприємця на селі. Визначені напрями підтримки проєктують ареал бажаних заходів щодо формування ефективного середовища розвитку малого підприємництва в сільському господарстві, а також основу розробленої нами схеми державної підтримки малого аграрного підприємництва (рис. 3.6).

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що для ефективної діяльності малих форм господарювання в аграрній сфері має бути впроваджено оновлений курс державної підтримки відповідних підприємницьких суб'єктів з метою формування дієвої системи умов та стимулів реалізації їх потенціалу. На нашу дум-

ку, напрямок такої підтримки не повинен бути суто економічного характеру, тобто нарощування обсягів виробництва, підвищення ефективності та конкурентоспроможності тощо, а й відображати соціально-психологічний та організаційний аспекти.

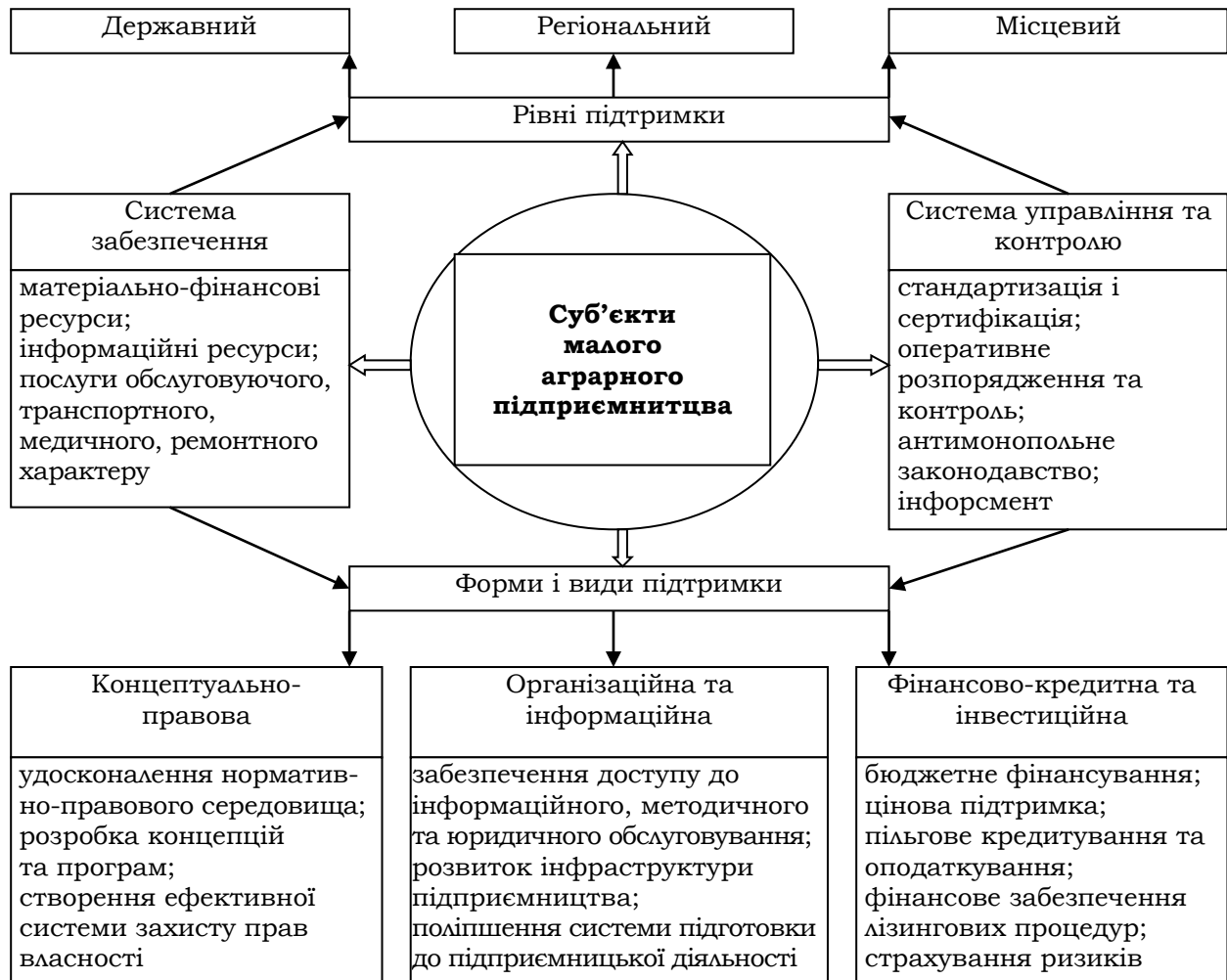

Рис. 3.6. Схема державної підтримки малого аграрного підприємництва

Джерело: сформовано з використанням [108, с. 143].

Йдеться про інституціональну складову стимульної політики підтримки [179], основними заходами якої мають бути: сприяння підвищенню рівня життя населення через мотивацію підприємницької ініціативи, збільшення чисельності зайнятих у даному секторі економіки, а також удосконалення механізмів сприяння і контролю за діяльністю малих підприємницьких суб'єктів та покращення інформаційно-аналітичного забезпечення їх розвитку.

РОЗДІЛ 4.

ВПЛИВ СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ І КОНЦЕНТРАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА НА ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ

4.1. Ринок як чинник розвитку спеціалізації підприємницької діяльності

Інституції ринку слід розглядати як систему взаємозалежних утворень, які формують інституціональну структуру впливів держави й ринку на поведінку економічних агентів, а значить і на формування підприємницької діяльності. Ця інституціональна структура органічно вбудована як система економічних відносин, ринкових взаємодій, регуляторів, інституцій та інститутів. Проте базисом організації ринкових процесів є інституціональний механізм, в основі якого еволюційність розвитку економічного буття, економічних інститутів ринку, які становлять базис мотивації поведінки ринкових агентів. В економіці взаємодіє широка гама інститутів, у нашому конкретному випадку слід виокремити такі інститути як праця, управління, підприємництво, власність, ринок, ціна, вартість [177, с. 85].

Праця є інститут, беззаперечно констатуючий в соціально-економічній методології ринкових взаємодій, як джерело добробуту та інструмент створення благ, що наявні в системі ринку, формуючи підвалини функціональності інших інститутів, таких як власність, влада, управління, конкуренція, підприємництво, ціноутворення, витрати тощо. Відомо, що праця – це творець життя і забезпечуючий фактор його існування, що підтримується ринком. Працю, як економічний інститут, слід вважати всеосяжним, присутнім в усіх можливих аспектах діяльності людини, оскільки вона є джерелом і засобом досягнення будь-яких цілей. Це постулат, який без сумніву потрібно вважати ключовим, адже праця створила людину і допомагає їй забезпечувати існування. Означений аспект опосередкований мотивацією, тобто внутрі-

шнім спонуканням до дій, необхідних для досягнення мети, задоволення різнобічних потреб людини.

Праця і управління, або менеджмент, є системоутворювальними інститутами ринку, які слугують поєднувальною ланкою між економічними агентами на мікро- та макрорівні господарських взаємодій. Такий висновок випливає з аксіоми про те, що праця – основа суспільного прогресу, а управління – базис узгодження функцій людини.

Інститут управління є невід'ємною складовою інституціональної системи ринку. Управління або менеджмент присутні на всіх рівнях діяльності людини, поширюючись і на неї. До того ж природа управлінської функції інституціональна, адже вона реалізується на ґрунті певних правил і спрямовується на створення умов розвитку відповідних систем задля досягнення мети, наприклад, забезпечення ефективності регуляторної політики щодо ринку. Інституціоналізація управління в суспільно-економічному просторі відбувається за рахунок формування інституціональних норм, визначених державною політикою і закріплених правовими інститутами, інтегрованих у систему міжагентських відносин. Інституціональні ознаки управління утверджуються через механізм системи державного управління ринком і виявляються в інституціях (правила, традиції, норми), інститутах і механізмах регулювання [177, с. 86].

Інституціональні основи функціонування ринку і забезпечення ефектів перспективного поступу людства в майбутнє забезпечують інститут власності та інститут підприємництва. Власність – інститут, сукупність організаційно оформлених правил (інституцій), прав щодо володіння, користування і розпорядження активами, благами в системі міжагентських ринкових відносин. Вона визначає умови й рівні соціально-економічного розвитку суспільства, тому і є базисним економічним інститутом. Потрібно констатувати взаємозв'язок власності та підприємництва, інститутів відповідно до базисного (власність) і похідного (підприємництво). Економічна

наука виокремлює інститут підприємництва як рушійну силу суспільного прогресу, інструментарій для задоволення потреб.

Інституційна природа функціонування власності та підприємництва в системі економіки через механізм інституціоналізації права власності – закріплення його у законодавчому порядку, а також у неформальних інститутах та інституціях. У розвитку підприємництва як механізму реалізації власності визначальну роль відіграють інституціональні умови, сформовані у процесі еволюції укладу життя і політики, яку проводить держава, тобто традиції, норми, правила, неформальні зв'язки.

Ринок як сукупність економічних суб'єктів вимагає від останніх неабияких здатностей конкурентності. Невід'ємним атрибутом ринку є конкуренція як інститут, який уособлює змагання виробників за споживачів, кращі ринки збуту, а споживачів – за товар (особливо в умовах дефіциту пропозиції). Конкуренція є стимулом виробляти якісний, потрібний ринку товар, саме в конкуренції формується справедлива ціна товару. В економічній теорії прийнято виділяти різні аспекти й моделі конкуренції, які є прийнятними і з погляду інституціональної економіки [177, с. 87].

Виробники і споживачі, зустрічаючись у ринковій структурі, ведуть боротьбу за кращі умови задоволення власних потреб, конкуруючи в межах необхідності реалізації власного вибору. Конкуренція є змаганням ринкових агентів (підприємств, підприємців, організацій, держав, власників капіталу і праці) за кращі умови продажу товару й отримання доходу. Конкуренція – це базовий закон, головна умова існування ринкової економіки, тому її слід відносити до базисних інститутів. Вважаємо, що інститут конкуренції можна визначити як сукупність інституцій (правила і норми), які опосередковують суперництво, боротьбу.

Параметри розвитку ринку формуються навколо конкурентоспроможності продукції. Конкурентоспроможність – це здатність економічної субстанції, незалежно

від призначення та ролі в ринковій економіці, задовольняти потреби споживача на певному рівні його очікувань. Наш висновок ґрунтується на тому, що головними учасниками ринку є виробник і споживач, а їхня діяльність опосередковується рухом товару, в ролі якого може виступати послуга, здійснена економічна операція, сам товар, для яких характерні відповідні властивості, ознаки, що мають споживчу вартість (ціну). Конкуренцеспроможність слід розглядати як комплексне поняття – функцію і процес, комплекс ознак економічної субстанції багатопланового змісту. Механізм ринку як інституціональна система власною природою обумовлює конкуренцію, яка в свою чергу спонукає економічних агентів працювати у напрямі власної й продукрованої конкурентоспроможності. Конкуренцеспроможність як інститут виконує роль виразника здатності фірми конкурувати, ефективно представляти товар на ринку, враховуючи потреби споживачів.

Ідентифікація інституцій за значимістю розкриває особливу природу їх функціонування в економіці, цей принцип обов'язково необхідно врахувати. Важливим економічним інститутом ринку, в тому числі аграрного, є ціна як інструмент перерозподілу вартостей. Ринок ще більше утвердив надважливість ціни, тому інституціональні зміни в ціноутворенні фундаментально впливають на розвиток економіки. У вітчизняній практиці економічних відносин найбільш інституціонально недосконалим є механізм ціноутворення аграрного ринку [177, с. 88-89].

Основою функціонування ціни є вартість. Вона має історичну природу, додамо – ще й інституціональну, адже формується як об'єктивна реальність під впливом еволюції економічних систем. У процесі ціноутворення бере участь об'єктивний закон вартості товару і закон попиту-пропозиції. Перший визначає вартісну базу ціни, а другий – реальну ціну на певний момент часу за визначених ринком та інституціональними факторами умов.

Вартість становить інституціональну основу ціноутворення і формування ціни, а ціну вважаємо модифікованою вартістю. Закон вартості об'єктивний за природою, але в науці сформувалися різні за змістом концепції розуміння вартості товару залежно від стадії її модифікації. Визначення вартості та ціни зумовлене їх співвідношенням у процесі функціонування суспільного виробництва, ринкового механізму. Вважаємо, що вартість і ціна, особливо в умовах ринкової економіки, є категоріями не тотожними, але протиставляти їх також не слід. Вартість формується затратами праці, необхідної для виробництва товару в суспільстві за відповідного рівня розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Ціна ж формується попитом і пропозицією. Тобто вартість за походженням є трудовою, а ціна – кон'юнктурною. Тому, знову ж таки, вартість не є ціною, а становить лише базу її формування. Збіг вартості та ціни можливий тільки за умови застосування в ціноутворенні трудової теорії вартості, що за ринкового механізму практично неможливо, адже вартість інколи може перевищувати ціну попиту. Така ситуація спостерігається, якщо виробництво продукту високозатратне, а рівень доходу споживача невисокий. Означений аспект ціноутворення також виявляється на монополізованих ринках, на яких виробники мають владу для встановлення і диктату цін. Ціна – це модифікована у процесі обміну вартість. Вартість становить інституціональну основу формування ціни. З цього приводу виділяють різні форми вартості товару: вартість виробництва; вартість відтворення; ринкова ціна; споживча вартість [177, с. 89-90].

Ціна, сплачена споживачем за придбаний товар, визначає рівень його добробуту на величину потреб, які таким чином задовольняються. Здатність платити відповідну ціну визначається мотивованою корисністю, а значить, забезпечує споживачеві добробут у заданому сегменті потреб. Ціна – це економічна категорія і інститут, який справляє визначальний вплив на економіку та

її ефективність, означаючи при цьому не лише індивідуальну одиницю, але й суспільну категорію регуляторно-контролюючого спрямування ринку. Ракурс дії ціни має необмежений характер, що втілюється в ціновому механізмі суспільства як сукупності видів цін і законів їх поведінки, а це у свою чергу відображається через функції ціни в економічній системі. Функціонально ціна впливає на всі без винятку життєві й економічні процеси, що проявляється в її функціях: вимірювання, обліку, регулювання, розподілу, соціальної, стимулювання. Інститут ціни за природою існування покликаний формувати мотиви і стимули для учасників ринкового процесу, вартісно опосередкувати мікро- та макровідносини у розвитку моделі економіки. Отже, формуючи вартість і ціну, ринок здійснює інституціональне регулювання, але у взаємозв'язку з іншими інституційними утвореннями забезпечує розвиток підприємницької діяльності.

Тривалий період соціально-економічних трансформацій вітчизняної господарської системи породив проблеми ефективності аграрного розвитку, переважна більшість яких мають інституціональну природу. Вважаємо, що аграрний ринок – це складна система відносин, спрямованих на забезпечення поєднання ресурсів аграрної сфери, праці, інфраструктури з метою функціонального забезпечення процесу виробництва – реалізації сільськогосподарської продукції і продовольства. Таке визначення допустимо застосовувати, виходячи із постулатів інституціональної теорії, а також зробивши наголос на тому, що аграрний ринок функціонує у певних умовах продукування благ. Проте недоцільно до аграрного ринку відносити ринки ресурсів і капіталу, використовуваних сільгосптоваровиробниками у процесі продукування благ, тому що ці ринки мають відмінні від аграрного (сільськогосподарського) ринку умови (правила) функціонування, а також інфраструктуру, систему інвестування – кредитування, зайнятості, регулювання.

Функціонування аграрного ринку, як складний динамічний процес, у національному масштабі все ще зали-

шається кризовим, особливо в умовах воєнних дій, незважаючи на начебто обнадійливі перспективи аграрного розвитку у післявоєнний період. Неадекватність спеціалізованого середовища замість матеріалізації вигід спричинили комплекс негативів (падіння цін на сільгосппродукцію-сировину, зниження попиту) [177, с. 91].

Причина такого стану криється у відсутності ефективної нормативно-правової бази, незавершеності реформи, модифікації старих інститутів і створення нових. У розвитку аграрного ринку присутні ризики, зумовлені подальшою трансформацією інституціонального середовища.

Методологія функціонування аграрного ринку особлива через специфіку, притаманну галузевим, тобто продуктовим ринкам. Національний ринковий менталітет в аграрній сфері сформувався таким чином, що ринок межує з антиринком. Наприклад, будь-яка діяльність має бути прибутковою, лише тоді господар вбачає в ній перспективу, а всі задіяні ресурси при цьому повинні капіталізуватися. Нині в Україні потрібно виділити групи продуктових ринків згідно з умовами формування попиту-пропозиції, регулювання, контролю з боку держави, мікроекономічними характеристиками (табл. 4.1).

Аграрні ринки все ще залишаються недостатньо регульованими, з відсутніми ефективними маркетинговими каналами збуту продукції, особливо для господарств населення, а ті, що існують, монополізовані посередниками.

Типологічні характеристики продуктових аграрних ринків в Україні пропонуємо визначати за методологією порівняльної оцінки їх функціонування та регулювання. В основу цієї методології необхідно покласти метод оцінки типу конкуренції, який називаємо конкурентністю, зокрема що стосується особливостей взаємодії економічних агентів у механізмі формування пропозиції-попиту та ціноутворення (табл. 4.2).

Сегментація аграрно-продовольчих ринків за умовами конкурентності

Групи продуктових ринків згідно з умовами формування попиту-пропозиції, регулювання та контролю з боку держави		
Перша група ринок зерна, ринок насіння соняшнику, ринок олії, ринок цукру, ринок молока	Друга група ринок картоплі	Третя група ринок м'яса, ринок молока
Ринки, в яких сукупна пропозиція перевищує сукупний попит, а держава через відсутність необхідної ресурсної бази неспроможна здійснювати своєчасне регулювання залучаючи механізм фінансових і товарних інтервенцій, зреалізовуваний Аграрним фондом	Ринки, сформовані на ринковій рівновазі, тип ринку, на якому торгівля товарами і послугами відбувається між багатьма незалежними товаровиробниками, жоден з яких не виробляє більшу частину продукції і неспроможний внаслідок цього впливати на рівень цін	Ринки, які характеризуються дефіцитом пропозиції – внутрішній попит не задовольняється виробництвом національних підприємств, а паралельно існують канали ввезення неякісної продукції з-за кордону
На таких ринках присутні прояви олігополії і навіть монополії стосовно каналів збуту продукції, що є національною особливістю, насамперед на ринку олії. У класичному розумінні даний тип ринку є регульованим передусім державою і наднаціональними органами за допомогою адміністративних, правових та економічних заходів	На цьому ринку простежується чіткий баланс попиту-пропозиції, тобто ціноутворення відбувається за ринковими законами, попит і пропозиція є еластичними. Держава як регулятор ринку не здійснює жодних впливів на ринок картоплі за відсутності такої необхідності	На даному ринку проявляються монополія, олігополія, а також елементи вільного і регульованого ринку. На цих ринках часті антиринкові ситуації, перш за все на етапі закупівлі продукції у безпосереднього виробника. Даний тип ринків є надто складним з позицій організації регулювання інтервенційними методами, тому тут держава повинна використовувати інструменти стимулювання власного виробництва і лібералізації імпорту визначеного обсягу якісної продукції

Джерело: сформовано з використанням [177, с. 92].

Вважаємо, що аграрний ринок і окремі продуктові ринки в його системі є висококонкурентними, адже кожний виробник продукує товар, схожий за властивостями, при цьому підприємці займають незначну частину ринку. Проте такі характеристики притаманні класичному, регульованому, структурованому, інформаційно-забезпеченому ринковому середовищу, яке сформовано

об'єктивними інституціями (правилами) і регулюється незаангажованими державними інститутами-організаціями.

Таблиця 4.2.

Типологічні характеристики аграрних ринків за основними сегментами

Типологічні характеристики	Проблеми	Напрями удосконалення відносин
Зерновий сегмент		
Висококонкурентний ринок з державним регулюванням і ситуативними проявами монополії та олігополії з боку зернотрейдерів при закупівлях урожаю	<ul style="list-style-type: none"> • товар (зерно), який продається, переважно низької якості; • невідрегульованість ціноутворення і балансів попиту-пропозиції внутрішнього ринку; • недосконала інтервенційна політика держави; • часте адміністрування і ручне управління з боку держави; • відсутність ефективного механізму захисту інтересів виробників зерна щодо перерозподілу вартості в маркетинговому ланцюжку 	<ul style="list-style-type: none"> • розширення географії експорту українського зерна; • мінімізація застосування методів ручного управління ринком; • обмеження адміністрування ринку виключно ситуаціями, що становлять загрозу продовольчій безпеці держави; • дотування виробництва високоякісного зерна за шкалою зростання з узгодженням обсягів; • удосконалення механізму регулювання ціноутворення на зерно; • підвищення ефективності інтервенційної політики держави; • формування кооперативних каналів збуту; • лобіювання інтересів аграріїв на зовнішніх ринках і перехід на виробництво високоякісного конкурентоспроможного продукту
Молочний сегмент		
Монопсонія	<ul style="list-style-type: none"> • значні сезонні коливання цін закупівлі продукції сировини; • антиконкурентні дії переробників; • низька якість сировини; • переважання дрібних господарств, звідси і стихійність наповнення ринку; • висока собівартість виробництва 	<ul style="list-style-type: none"> • розвиток кооперації і підтримка великотоварного виробництва; • розвиток племінної сировини; • формування належної матеріально-технічної бази; • стимулювання виробників якісного молока-сировини
Сегмент овочів і фруктів		
Висококонкурентний ринок	<ul style="list-style-type: none"> • стихійність, неорганізованість і практична відсутність регулювання з боку держави; • практична відсутність експорту і мінімальне задоволення внутрішнього споживання з боку вітчизняних господарств 	<ul style="list-style-type: none"> • підтримка вітчизняних виробників овочів і фруктів; • розбудова інфраструктури оптової торгівлі; • мінімізація «сірого» імпорту; • підвищення вимог до якості продукції

М'ясний сегмент		
Монопсонія	<ul style="list-style-type: none"> • висока залежність від імпорту (близько 500 тис. т щороку) і нестабільність внутрішнього виробництва; • яскраво виражена монопсонія, особливо на регіональному рівні; • «сприяння» імпорту низькоякісного м'яса; • непрогнозованість галузі і демотивація виробників з боку держави; • постійні стрибки цін і монополізація каналів збуту посередниками (перекупниками) 	<ul style="list-style-type: none"> • зниження собівартості виробництва м'яса; • стимулювання і підтримка проєктів з розвитку великотоварного виробництва; • мінімізація імпорту м'ясної сировини; • реалізація ефективної інтервенційної політики зі стабілізації цінової кон'юнктури; • сприяння формуванню конкурентного ринку і запобігання монопольним змовам торговців-посередників; • розвиток кооперативних структур; • розвиток сімейного фермерства

Джерело: сформовано з використанням [177, с. 93-94].

Щодо національного аграрного ринку України, то тут простежується вплив антиконкурентних умов, які з року в рік посилюються й унеможливають об'єктивне узгодження інтересів економічних агентів.

Інституціональне забезпечення функціонування ринку залежить від позиції держави та ідеології державного менеджменту, оскільки держава в особі створених нею інститутів є монополістом щодо інституту влади, а в окремих випадках – управління. Саме ці два базисних інститути становлять основу інституційного забезпечення аграрного ринку, але ці складові механізму державного примусу мають бути враховані в межах ринковоконкурентної ідеології.

Обґрунтування методологічних засад розвитку аграрного ринку, що є найбільш комплексною проблемою у подоланні кризових явищ в аграрній сфері, дає підстави для висновку, що вона виникла не тепер і супроводжує українську аграрну дійсність майже увесь період новітньої історії національної держави. Комплексність питання полягає у тому, що аграрний ринок наслідує переважну більшість питань, причин, які уособлюють кризу в аграрному секторі економіки України, зокрема: фінансові, державної підтримки, інноваційні, конкуренто-

спроможності, ціноутворення, господарського механізму на макро- і мікрорівні, інфраструктури. Проте головними науково-методологічними і практичними проблемами можна визначити ті, що належать до політики у сфері функціонування цінового механізму, конкурентоспроможності аграрних виробництв, забезпечення виконання ринком своїх функцій.

Аграрний ринок функціонуватиме ефективно лише за наявності оптимально достатньої бази інститутів та інституцій, до яких входить сегмент інфраструктури. Інститути інфраструктури – з'єднувальна ланка між виробником і споживачем, тому їх формування є запорукою ефективності ринкового механізму й керованості ринку.

4.2. Роль підприємництва у формуванні продовольчої безпеки

Продовольча безпека є першочерговою, життєво важливою та загальнопланетарною проблемою, до розв'язання якої долучаються дедалі більше країн світу. Основу продовольчої безпеки формують достатність продовольства і здатність людей фізично й економічно отримати його. Світова продовольча безпеки – це системне завдання, яке починається із глобального рівня і стосується кожної людини. Актуальність продовольчої проблеми у світі зумовлена постійним зростанням населення на планеті (на 77 млн щороку) та збільшенням чисельності людей, які голодують або харчуються досить бідно. Щоб забезпечити харчування 8 млрд осіб, які проживатимуть на нашій планеті у 2030 р., необхідно збільшити світове виробництво продовольства на 50%. Оскільки важливість продовольства з часом тільки зростає, питання продовольчої безпеки поступово переходить у політичну площину, а тому постає на порядку денному зустрічей на найвищому рівні (G-8, G-20, Конференцій ООН, ФАО). Світові продовольчі кризи, які періодично виникають, тільки підкреслюють важливість проблеми та її невирішеність в глобальному масштабі. Міжнародного забарвлення продовольчій проблемі надає

той факт, що її вирішення неможливо досягти ізольованими зусиллями окремих країн, від яких потрібне добре налагоджене співробітництво незалежно від їх суспільних та політичних систем [65, с. 211].

Безперечно, рівень продовольчої безпеки залежить від розвитку аграрного сектору, зокрема від природних умов, наявних матеріальних і трудових ресурсів, економічної стабільності агропромислового комплексу, можливості збільшення товарної маси продукції й інших факторів. Роль підприємницької діяльності при цьому постійно зростатиме, адже перед ним постає завдання ефективніше використовувати ресурсну базу. Конкурентним є і використання культур на виробництво біопалива. Так, частина земель, які раніше призначалися для виробництва продуктів харчування, використовуються для вирощування культур з подальшою переробкою їх на біопаливо. Збільшення використання продовольства на промислові цілі призводить до зміни структури ринку продуктів харчування. Світова організація ООН [159] прогнозує збільшення попиту на біопаливо найближчими роками на 170%, що може призвести до зростання цін на продовольство. Конкуренція за землю ускладнюється тим, що у світі практично не залишилося придатних для обробітки продуктивних земель. Спроби культивувати пасовища призведуть до водної та вітрової ерозії, засолення ґрунту тощо.

Під впливом глобалізаційних процесів поступово формується міжнародна спеціалізація, за якої виникають осередки виробництва певного виду продовольства. Це призводить до перегляду торговельної політики, в основі якої спрощення обміну сільськогосподарськими товарами. У зв'язку з цим постає потреба створення необхідних резервів для забезпечення від несподіваних спадів виробництва або різкого підвищення цін. FAO (Продовольча та сільськогосподарська організація ООН) [5] мінімальним рівнем забезпечення вважає світові запаси продовольства від минулого врожаю – 17% до світового споживання або достатні для задоволення потреб протягом двох місяців.

Ціни на продовольство протягом останніх 10 років у світі зростали, а за даними Організації економічного співробітництва й розвитку на наступну декаду передбачається їх зростання ще на 20-55%. Від цього найбільше потерпають країни, залежні від імпорту продовольства. Таке зростання пояснюється кількома причинами: збільшення чисельності населення на планеті та підвищення попиту на продукти харчування, зростання цін на енергоносії, використання сільськогосподарської продукції на виробництво біопалива, скорочення пропозиції аграрної сировини, пов'язане зі стихійними лихами, несприятливими погодними умовами, підвищенням споживання продуктів харчування у найнаселеніших країнах світу (Індія, Китай, Пакистан), політична нестабільність в окремих країнах, перепони, спричинені воєнними діями, блокування морських портів РФ для обмеження реалізації Україною продовольчих товарів. Зростання цін на продукти харчування посилює соціальні проблеми і призводить до дестабілізації факторів внутрішньої політики держави. Значний вплив на світову ціну мають ТНК, які контролюють певні ринки продовольчих товарів (таких продуктів, як банани, чай, тютюн, бавовна та ін.). До основних політичних заходів, які вживаються країнами внаслідок зростання цін на сільськогосподарську продукцію, можна віднести: адресну продовольчу допомогу, грошові трансферти, субсидії споживчих цін, контроль і стабілізацію споживчих цін, заборону експорту, зниження/скасування тарифів і квот на імпорт, зниження податків для виробників та ін. [65, с. 215].

Розглянувши їх, відмітимо, що Україна займатиме вагоме місце у світовій торгівлі зерном, олійними культурами та продуктами їх переробки. Україні необхідно зміцнити свої позиції у світі. Для цього слід чітко окреслити контури продовольчої політики держави, зокрема, визначити та законодавчо зафіксувати зовнішньоекономічні цілі, системно поєднавши елементи окресленого світового бачення місця України з національними пріоритетами розвитку виробництва аграрної продукції.

Формування продовольчої системи України є динамічною підсистемою, що реагує на зміни внутрішнього та зовнішнього продовольчого ринку і за допомогою економічних і політичних інструментів регулює потік продовольства всередині країни разом з експортно-імпортними потоками. При цьому внутрішній продовольчий ринок характеризується відносною визначеністю, зокрема щодо норм і нормативів, платоспроможності населення, посівних площ, поголів'я тварин, урожайності та продуктивності, національних традицій тощо. Водночас світовий продовольчий ринок характеризується невизначеністю та зовнішніми ризиками.

Загострення продовольчої проблеми в Україні спонукало до розгляду її на державному рівні. Так, у 2011 р. було прийнято Закон України «Про продовольчу безпеку України» [143], згідно з яким продовольча безпека - це соціально-економічне та екологічне становище, за якого всі соціальні й демографічні групи населення стабільно та гарантовано забезпечені безпечним і якісним продовольством у необхідній кількості й асортименті, необхідних і достатніх для фізичного та соціального розвитку особистості, забезпечення здоров'я населення України. Продовольча безпека гарантується при незалежності продовольчого ринку, економічній доступності, споживанням населенням достатньої кількості харчових продуктів. Отже, продовольча безпека держави визначається виробничо-продуктивною стійкістю АПК, його здатністю вчасно реагувати на кон'юнктуру агропродовольчого ринку, наявністю необхідних за обсягами перехідних запасів, рівнем платоспроможності населення, недопущення імпортової експансії продовольства, яке може бути вироблене в країні.

У Законі визначено індикатори продовольчої безпеки, зокрема рівень розвитку агропродовольчої сфери, природно-ресурсний потенціал та ефективність його використання, стійкість продовольчого ринку та ступінь його незалежності, якість і безпечність харчової продукції, рівень споживання населенням харчових продуктів, їх економічна та фізична доступність.

Створені в процесі реформування різноманітні за формами власності та господарським спрямуванням підприємницькі структури набули дуальності, за якої співіснує дві кардинально різні форми організації виробництва – великотоварні сільськогосподарські підприємства та приватні малі формування (особисті селянські господарства та фермерські господарства). При цьому чисельність зайнятих у приватному секторі втричі перевищує частку зайнятих у суспільному. Даний соціальний прошарок, який уже тривалий час забезпечує продовольчу безпеку України, виробляючи до 50% валової продукції сільського господарства, позбавлений доступу до сучасних технологій та кредитних ресурсів і практично не отримує державної підтримки.

Сучасні тенденції свідчать про поділ продовольчої спеціалізації серед різних категорій господарств. Так, виробництво експортоорієнтованої, високорентабельної, швидкоокупної продукції (м'яса птиці, яєць, зернових та зернобобових, олійних культур) сконцентровано у великотоварних сільськогосподарських підприємствах та їх об'єднаннях, які характеризуються динамічністю в нарощуванні обсягів конкурентоспроможної продукції. Малі підприємницькі структури утримують позиції щодо виробництва м'яса великої рогатої худоби, овець і кіз, конини, молока, вовни, меду, картоплі, овочів, баштанних, плодів і ягід.

Отже, сучасне продовольче забезпечення населення України визначається функціонуванням великої кількості дрібних господарств, які за певними видами продукції майже повністю формують товарну пропозицію на ринку сільськогосподарської продукції та продовольства. Відмітимо, що монопродуктова орієнтація сільськогосподарських підприємств на виробництво зернових та олійних культур не сприяє збалансованому постачанню на ринок продуктів харчування, що породжує періодично ажіотажний попит та стрімке здорожчання тих чи інших продуктів харчування.

Мале підприємництво як інституційний сектор економіки давно домінує за чисельністю та обсягами виро-

бництва продовольчої продукції у провідних країнах світу, сприяючи підвищенню рівня добробуту громадян, створенню нових робочих місць на сільських територіях, зниженню бідності на селі тощо, а при правильній організації виробництва може скласти конкуренцію великотоварним господарствам. Більшість малих підприємницьких структур в Україні залишаються поза межами організованого продовольчого ринку. Водночас про необхідність їх інституційно-правового забезпечення вказують затверджені або подані до розгляду останнім часом документи на державному рівні.

Проблемою залишається виокремлення серед великої кількості особистих селянських господарств тих, які мають підприємницький зміст, для спрямування на них дієвих механізмів регулювання. Критеріями віднесення до таких господарств можуть бути: переважна кількість виробленої сільськогосподарської продукції реалізується, а не використовується для власного споживання; господарство розвивається та нарощує виробництво; відбувається модернізація основних засобів; наявність постійних каналів збуту тощо.

Подальша адаптація сільського господарства України до європейських та світових умов з метою забезпечення населення продуктами харчування потребує стимулювання розвитку аграрного підприємництва, в тому числі малого.

Посилення конкурентної боротьби між господарськими формуваннями в аграрній сфері призводить до того, що для окремо взятого малого підприємства стає дедалі важче самостійно виробляти та реалізовувати сільськогосподарську продукцію, а конкурентні переваги досягаються шляхом їх агропромислової інтеграції. Це дозволяє підвищити ефективність як окремого підприємства, так і галузей економіки аграрної сфери та забезпечує безперервне виробництво продуктів харчування. Проте в процесі співпраці існує неузгодженість фінансових інтересів сільськогосподарських товаровиробників і переробних підприємств. Зокрема, негативними факторами виступають затримка розрахунків за реалізовану пере-

важно господарствами населення продукцію або товарами. У сукупності це вказує на нерегульованість і незбалансованість міжгалузевих зв'язків.

Одним із напрямів усунення посередників на шляху сільськогосподарської продукції від виробника до переробника, особливо щодо овочів, молока та м'яса, є створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, які є водночас його власники і клієнти, але при цьому залишаються самостійно господарюючим суб'єктами.

Розвитку аграрного підприємництва в контексті забезпечення продовольчої безпеки сприятиме формування продовольчих брендів, у тому числі на основі регіональних продуктів. Продовольчі бренди набули значного розвитку в світі, тому для певної частини споживачів популярність і репутація торгової марки стали основними критеріями при виборі продукту харчування.

Отже, сучасні тенденції розвитку аграрного виробництва з позицій його впливу на продовольчу безпеку країни свідчать про його недореформованість, а також відсутність виважених заходів державної продовольчої політики, спрямованих на забезпечення стабільного власного продовольчого ринку та використання потенційних вигід від виходу України на світові ринки продовольства.

Економічна та фізична доступність продовольства за останні півтора року значно зменшилася внаслідок інфляції та втрати територій, викликані воєнними діями РФ, що знецінило національну гривню. Ціни на продукти харчування зростали за відсутності росту реальних доходів населення. Найважливішим фактором, що прискорює боротьбу за зменшення рівня бідності та голоду, залишається економічне зростання, в першу чергу в сільському господарстві.

Забезпечення продовольчої безпеки потребує реалізації певних заходів: формування ефективної державної політики в аграрній сфері, створення економічних передумов, які забезпечать сталий розвиток суб'єктів підприємництва, формування умов для раціональної зайнятості населення та активізації соціальної політики, спрямова-

ної на зменшення бідності та нерівності в доступності до продовольства, впровадження комплексних стратегій розвитку галузей АПК з метою збільшення виробництва продовольства і підвищення його ефективності.

4.3. Підприємницька діяльність в умовах поглиблення спеціалізації

Ринкові перетворення спричинили зміни в розвитку спеціалізації виробництва у підприємницьких структурах, оскільки ринок передбачає підтримку попиту і пропозиції не взагалі, а конкретних видів продукції та послуг. Спеціалізація визначає структуру виробництва й реалізації продукції за окремими її видами. Прийнятними є основні важелі та методи регулювання як спеціалізації, так і ринкового середовища. Отже, ринкова економіка виступає одним із факторів поглиблення спеціалізації виробництва і водночас однією із форм організації виробництва, на якій ґрунтується суспільний поділ праці [89, с. 229].

Спеціалізація аграрного виробництва є тим катализатором, що забезпечує ефективніше використання ресурсів за незмінної площі сільгоспугідь та стає першоосновою збільшення обсягів виробництва продукції, підвищення якості, зростання продуктивності праці, конкурентоспроможності продукції, рентабельності, тобто ефективності підприємницької діяльності товаровиробників [63].

Ще донедавна проблемам спеціалізації сільськогосподарського виробництва надавалася значна увага, їх вважали акумулятивною складовою підприємницької діяльності. Ринкові відносини передбачають активізацію підприємницької діяльності, самостійності та ініціативності суб'єктів господарювання. У підприємницької діяльності не слід нехтувати спеціалізацією та раціоналізацією структури виробництва, розміщенням його відповідно до наявних природно-економічних умов [31].

Розглянемо питання виробництва сільськогосподарської продукції відносно природно-економічних зон (табл. 4.3).

У зоні Степу зосереджено 46% сільськогосподарських угідь. Тут виробляється 88 % продукції рослинництва і 12 % продукції тваринництва. В зоні Лісостепу відповідно 80 % і 20 %, а в зоні Полісся 75 % і 25 %. Ретроспективний аналіз свідчить, що перехід суб'єктів підприємництва з півдня на північ проявляється зниженням частки виробництва продукції рослинництва.

Таблиця 4.3.

Частка природно-економічних зон у виробництві сільськогосподарської продукції в усіх категоріях господарств, %

Продукція	Степ			Лісостеп			Полісся		
	2019	2020	2021	2019	2020	2021	2019	2020	2021
Господарства усіх категорій									
Рослинництво	85,81	83,53	87,93	78,40	75,72	80,14	72,04	72,38	75,21
Тваринництво	14,18	16,46	12,07	21,60	24,29	19,86	27,96	27,62	24,79
Підприємства									
Рослинництво	90,58	89,20	91,90	81,06	77,48	82,06	67,51	81,03	84,13
Тваринництво	09,41	10,80	08,10	18,94	22,52	17,94	32,49	18,97	15,87
Господарства населення									
Рослинництво	77,10	75,00	80,16	71,16	70,68	74,54	63,17	64,14	65,78
Тваринництво	22,90	25,00	19,84	28,84	29,32	25,46	36,83	35,86	34,22

Джерело: Сільське господарство 2020-2021 рр. Статистичний збірник. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Орієнтація виключно на кон'юнктуру ринку зумовила зменшення площі чистих і зайнятих парів, багаторічних трав та збільшення частки посівів соняшнику і зернових культур. Порушення системи сівозмін призводить до виснаження ґрунтів і зниження продуктивності гектара сівозмінної площі, що негативно позначилося на економічних показниках виробничої діяльності більшості підприємств.

Розвиток спеціалізації сільськогосподарських підприємств можна ґрунтовніше висвітлити за типами сільськогосподарських підприємств, які виробляють певну продукцію, за однакового поєднання головних і додаткових галузей, з однаковим рівнем інтенсивності, відповідною структурою засобів виробництва, технологією та методами організації праці.

Нині спеціалізацію та її вплив на виробництво можна простежити лише по сільськогосподарських підприємств-

вах, адже особисті селянські господарства, які виробляють більше половини продукції, не звітують щодо реалізації сільськогосподарської продукції, тому визначити в них частку окремих видів реалізованої продукції немає можливості [89, с. 233].

Найвищу частку реалізації продукції рослинництва та тваринництва займають сільськогосподарські підприємства зони Лісостепу. Ця зона є провідною у реалізації зерна, цукрових буряків, ріпаку, картоплі, молока, яловичини, свинини, м'яса птиці, яєць.

Рівень спеціалізації господарства прийнято визначати за показником структури товарної продукції, тобто часткою вартості товарної продукції головних (головної) галузей у загальній товарній масі. Вважають, що до вузькоспеціалізованих аграрних підприємств належать такі, в яких головна галузь, на якій вони спеціалізуються, займає в структурі товарної продукції 90% і більше. До цієї групи підприємств відносять птахофабрики, свинокомплекси тощо. До господарств, що спеціалізуються на виробництві продукції однієї галузі, слід відносити ті, у яких ця галузь дає понад 50% товарної продукції. Спеціалізованими на виробництві продукції двох галузей вважають підприємства, в яких ці галузі в сукупності у структурі товарної продукції перевищують 67%, у тому числі кожна з них не менше 25%. Спеціалізацію їх визначають за галуззю, продукція якої переважає (наприклад, соняшниково-зерновий, зерново-свинарний напрям господарства тощо). До тих, що спеціалізуються на трьох галузях, відносять господарства, які одержують від цих галузей 75% і більше товарної продукції, причому кожна із цих галузей повинна виробляти не менше 24% і не більше 33,3% товарної продукції. До багатогалузевих відносять підприємства, на які не поширюється жодний із зазначених критеріїв.

Розглядаючи структуру товарної продукції, можна констатувати значне перевищення частки рослинництва порівняно із тваринництвом. Господарства степової зони спеціалізуються в рослинництві на вирощуванні зер-

нових культур і соняшнику, у тваринництві – на виробництві свинини, а їхній традиційний напрям спеціалізації скотарсько-зерново-соняшниковий трансформувався в пореформений період у зерново-соняшnikово-яєчно-свинарський [94].

Традиційний напрям спеціалізації зони Лісостепу – скотарсько-буряківничо-зерновий трансформувався в теперішній час у зерново-соняшnikово-молочний, а також у цій зоні збільшилася частка яєць у структурі товарної продукції [98]. Загалом господарські суб'єкти лісостепової зони спеціалізуються в рослинництві на вирощуванні зернових культур, соняшнику і ріпаку, у тваринництві – на виробництві молока, свинини та яєць.

Зона Полісся: традиційний напрям спеціалізації – скотарсько-льонарсько-картоплярський трансформувався в пореформений період у зерново-ріпаково-молочний з розвиненим свинарством. Вагому частку в структурі товарної продукції віднедавна почав займати ріпак. Господарства Полісся всіх форм власності й господарювання спеціалізуються в рослинництві на вирощуванні зернових культур, соняшнику і ріпаку, у тваринництві – на виробництві молока та свинини.

За таких умов більше продукції скотарства має вироблятися на Поліссі, м'яса свиней і продукції птахівництва – в зоні Степу, де виробляється більше зерна, а в Лісостепу – продукції скотарства як зони інтенсивного рослинництва.

Підприємницька діяльність пов'язана з поділом праці, який здійснюється у формі спеціалізації підприємств на виробництві окремих видів продукції. З переходом до ринкових відносин, різних форм господарювання досягти оптимальної концентрації галузей і раціональної структури виробництва можна шляхом поглиблення його спеціалізації відповідно до наявних природно-економічних і біологічних ресурсів.

РОЗДІЛ 5.

РОЛЬ ПІДПРИЄМНИЦТВА У РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

5.1. Розвиток підприємництва як складової економічних трансформацій в аграрній сфері економіки

Розвиток підприємництва в аграрній сфері економіки України відбувався завдяки проведенню господарської реформи, яка все ще не завершена, але каркас ринкових механізмів розвитку і регулювання галузевих відносин практично сформовано. Завдяки відносно прийнятній інституційній динаміці аграрне підприємництво стало флагманом добробуту української нації.

Результатом становлення аграрного підприємництва є створення різнопланових за інституційно-правовими ознаками формувань. Наявні сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм є наслідком економічних трансформацій [178, с. 350].

Господарський механізм аграрної економіки ще динамічно змінюється, адже трансформації тривають, що передбачає подальшу структурування підприємницьких формувань за організаційно-правовими формами господарювання [178, с. 350]. Причини згаданої динаміки полягають у нестійкості загального законодавчо-нормативного поля, що можна бачити у прагненні звести всі господарські формування до єдиної – господарське товариство (проект Закону України від 09.09.2021 р. № 6013 “Проект Закону про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об’єднань у перехідний період”) [145], а також у суто економічних мотивах, пов’язаних із подальшим перерозподілом власності на землю і майно (табл. 5.1).

Створений та функціонуючий в регуляторному плані інституційний механізм як сукупність специфічних механізмів розвитку-регулювання аграрного підприємництва склався в результаті загальноекономічної трансфор-

мації господарського укладу. Цей процес розпочався ще на зорі 90-х рр. ХХ ст. з набуттям незалежності України, що було зумовлено необхідністю перетворення сільського господарства на високопродуктивну конкурентоспроможну галузь національної економіки.

Таблиця 5.1

Кількість суб'єктів підприємництва за формами господарювання та найманих працівників у сільському господарстві, 2016-2021 рр.

Суб'єкти господарювання	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2021 у % до 2016
Кількість підприємств, які здійснювали с/г діяльність, на 01.11 відповідного року, у т.ч.:	47697	45558	49208	48504	47523	45661	-4,27
Фермерських господарств, од.	33682	34137	33164	32452	31851	-	-5,44*
Сімейних фермерських господарств, од.	-	-	-	64	48	151	
Виробничих кооперативів, од.	998	997	996	1005	1009	1001	+0,30
Обслуговуючих кооперативів, од.	949	1017	1073	1207	1270	1274	+34,25
Особистих селянських господарств, тис. од.	4075,2	4031,7	3996,5	3975,1	3954,8	3921,5	-3,77
Кількість найманих працівників у суб'єктах господарювання, усього, тис. осіб	522,100	499,291	492,044	484,169	461,331	458,397	-12,2
з них у фізичних осіб-підприємців, тис. осіб	8,928	10,102	12,206	12,103	11,567	11,578	+29,68

Джерело: Кількість зареєстрованих юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Примітка. * – 2020 р. у % до 2016 р.

Змінилась інституційна структура виробників за рахунок різноманітності форм господарювання. Регуляторні дії держави щодо підприємництва набули ефективності, перш за все в аспекті переходу до ринкових відносин. Це – визначальна умова, яка сьогодні дає підстави говорити про загальну макроекономічну ефективність механізму господарювання, зокрема, по відношенню до аграрних підприємницьких структур, які забезпечують передові позиції сільськогосподарського розвитку України у світі.

Результатом створення та дії інституційного механізму у його підсистем (механізмів) є: радикальне перефо-

рматування інституційної системи розвитку-регулювання господарських відносин; закріплення нової системи виробничих відносин із визнанням рівноправності всіх форм власності та господарювання; активізація приватної ініціативи [178, с. 351-352].

Для забезпечення організаційного розвитку господарського інституційного механізму регулювання аграрного підприємництва було видано низку нормативно-правових актів, зокрема: постанову Верховної Ради України «Про земельну реформу» [127] (1990 р.); Закон України «Про селянське (фермерське) господарство» [136] (1991 р.); Закон України «Про форми власності на землю» [152] (1992 р.); Декрет Кабінету Міністрів України «Про приватизацію земельних ділянок» [144] (1992 р.); Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» [139] (1994 р.); Указ Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» [140] (1995 р.); Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» [140] (1999 р.); Земельний кодекс України [60] (2001 р.); Закон України «Про особисте селянське господарство» [133] (2003 р.); Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» [116] (2020 р.) та ін.

Своєю дією вони забезпечили роздержавлення земель через розпаювання, що створило передумови для формування різнотипних за організаційними формами господарських суб'єктів. Відомо, що у 1991 р. (до реформування) в Україні у сільському господарстві налічувалося 14 010 сільськогосподарських підприємств (колгоспи, міжгоспи, радгоспи), а у 2021 р. – 45,6 тис. (разом із фермерськими господарствами), сільськогосподарських підприємств (без фермерських) – 8,2 тис. од, фермерських господарств – 31,8 тис.; великих та середніх підприємств – 0,9 тис. од.; малих підприємств – 39,9 тис. од.

[64]. Значне місце займають господарства населення, адже вони стали основними постачальниками продовольчих продуктів у період кризи на внутрішні ринки й залишаються такими сьогодні.

Господарський механізм, сформований у процесі здійснення господарської реформи, формує засади ефективності й конкурентоспроможності.

Логіка дослідницького процесу в оцінці динаміки господарської реформи у контексті інституціоналізації аграрного підприємництва дає нам підстави говорити про: утвердження ринкових інституцій функціонування відносин власності; формування законодавчої бази становлення аграрного підприємництва; створення ринкової законодавчої бази з проблем оподаткування, кредитування, страхування, державної підтримки; розбудова інституцій експортно-імпортової політики формування умов для виходу агропромисловців на зовнішні ринки збуту продукції; ринок землі [178, с. 353].

Названі складові регуляторної політики щодо аграрної сфери у загальнопрактичному контексті сформували достатній рівень мотивацій, забезпечивши зростаючий рівень макроекономічної агрогосподарської ефективності. Результатом аграрної реформи в Україні, за оцінками науковців Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки», є: створення і практичне впровадження національної моделі реформування аграрного сектору в цілому й земельних відносин зокрема; забезпечення багатокладності виробництва на селі за рахунок розвитку підприємств різних форм господарювання; підвищення ефективності господарювання і закріплення України як конкурентоспроможного гравця на світовому ринку сільськогосподарської продукції та продовольства; введення в систему ринкових відносин і вартісних опосередкувань особистих селянських господарств, які вийшли за межі «самозабезпечувальної» моделі функціонування й т. ін. Перелічене є національно ідентичними особливостями регуляторної політики держави, які, реалізуючись на практиці, через створення

ринкових механізмів забезпечили перехід до ринкової системи, тобто підприємницької.

Досліджуючи аспекти інституціоналізації господарського механізму, слід наголосити на надзвичайно глибокому переформатуванні, яке зумовило фактичну появу сучасного українського підприємця. За змістовними характеристиками згадана трансформація відбувалася шляхом здійснення загальнодержавних заходів, передбачених конкретними завданнями земельної, господарської, інфраструктурної, податкової, соціальної реформ (табл. 5.2).

Формуючись у ринковому аспекті, господарський механізм зазнав системних змін, проте багато проблем поки що залишаються невирішеними. Зокрема, через недостатню активізацію інвестиційного процесу, викликаного воєнними діями РФ, не подолано головну інституційну проблему ефективного, соціально спрямованого розвитку аграрного бізнесу на селі.

Таблиця 5.2

Напрями й ознаки інституціоналізації господарського механізму (інституційних норм господарської реформи) в аграрній сфері України

Напрями	Характеристики та вплив на розвиток аграрного підприємництва
<i>Земельна реформа</i>	Завершена – земля стала товаром. Скасовано мораторій на ринок землі
<i>Господарська реформа</i>	Не завершена – існує вибірковий підхід до підтримки підприємств різних організаційно-правових форм господарювання
<i>Реформа інфраструктури</i>	Не завершена – системні труднощі із забезпеченням збуту сільськогосподарської продукції, особливо в малих і середніх виробників (монополізовані канали реалізації).
<i>Податкова реформа</i>	На етапі переформатування інституційної бази – часті зміни податкової політики
<i>Соціальна реформа</i>	Не завершена – село непривабливе для життя і праці, поглиблюються процеси депопуляції й деселянізації, безробіття

Джерело: сформовано з використанням [178, с. 354].

Достатньо вагомих підстав стверджувати, що реформаційні перетворення як системні підвалини інституціоналізації регулювання забезпечили зміну середовища господарювання і розбудову аграрного підприємницько-

го комплексу. Маємо на увазі розподіл ефектів, зокрема від підвищення продуктивності та ефективності в усіх можливих проявах, тобто між усіма членами соціуму, але на конкурентних засадах [178, с. 355]. Причина криється в тому, що в інституційному плані регулювання виявилось неефективним, нестабільним, інколи навіть деструктивним, тому що рівні ефективності аграрного бізнесу значно коливаються по роках (табл. 5.3).

Для одних підприємців аграрна діяльність – це високоприбутковий бізнес (великі й надвеликі підприємства, які мають змогу експортувати продукцію), а для інших – засіб для виживання на селі (переважна більшість дрібних і малих виробників). Саме тому ефективність господарського механізму сприймається економічними агентами – учасниками ринку по-різному й залежно від набутих ними вигід і понесених витрат, а також місця в системі конкурентного ринку й механізмі розподілу доходів.

Таблиця 5.3.

Ефективність діяльності суб'єктів підприємництва у сільському господарстві

Показники	2017	2018	2019	2020	2021	2021 у % до 2017
Виробництво продукції у постійних цінах 2016 р., млн грн	671294,0	680982,4	680982,4	612121,5	712566,3	+6,15
Фінансовий результат до оподаткування, млн грн	68606,5	70770,2	93553,6	81596,7	238430,8	+247,5
Рівень рентабельності всієї діяльності, %	16,5	14,2	16,6	13,9	к/с	-2,6*
Продуктивність праці: на 1 зайнятого у виробництві в постійних цінах 2016 р., тис. грн	755,4	867,7	928,6	857,2	к/с	+13,48*
У відсотках до попереднього року	98,7	114,9	107,0	92,3	к/с	-6,4*
Капітальні інвестиції, млн грн	63401	65059	58555	50189	48080	-3,18
Площа використовуваних угідь на 01.11 відповідного року, млн га	19,9602	20,0052	20,1136	20,2524	20,8228	+5,05

Джерело: Сільське господарство 2021 р. Розділ : Економічна статистика. Діяльність підприємств. Реалізація продукції сільського господарства підприємствами та господарствами населення. Вартість продукції сільського господарства, реалізованої підприємствами. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Примітка. * – 2020 р. у % до 2017 р.

Інституційні умови ринку, дія інституційного господарського механізму на рівні галузі й підприємств реа-

льно сприяли підвищенню продуктивності праці, адже валова продукція зберігає стійку тенденцію до зростання як у сільськогосподарських підприємствах, так і в господарствах населення при відносному зменшенні чисельності працюючих і зайнятих.

Досягнуто стану, за якого сільськогосподарські підприємства, стабільно переважають господарства населення в обсягах валової продукції за її вартістю – це позитивний момент, який засвідчує ефективність регуляторного впливу господарського механізму, перш за все в макроекономічному вимірі оцінок його дієвості.

Система агрогосподарювання функціонально забезпечує результат, мотивацію, тобто спостерігаємо стабільність тенденцій до підвищення продуктивності праці. При цьому зазначимо, що індекс цін реалізації продукції сільськогосподарства сільськогосподарських підприємств за останні роки має незначне зростання (рис. 5.1).

Наведені параметри ефективності підприємницької діяльності, а саме – продуктивності суб'єктів господарювання, дають підставу стверджувати, що в макроекономічному вимірі динаміка господарської реформи й регуляторна політика держави щодо підприємництва виявилися прийнятними – забезпечили позитивний баланс вигід і витрат (прибутковість).

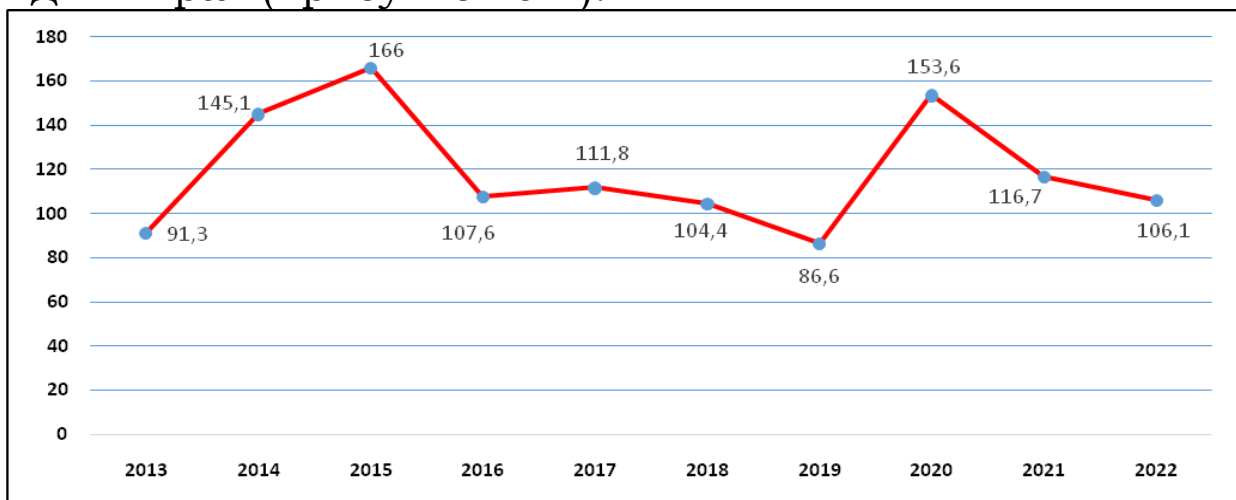

Рис. 5.1. Індекс цін реалізації продукції сільськогосподарства основних товаровиробників у 2013-2022 рр., %.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Дослідження, й зокрема емпіричні оцінки розмірів виробничих структур як у рослинництві, так і у тваринництві, засвідчують фундаментальні зміни ресурсної складової, а також ефектів у товарно-продуктовому вимірі.

Регулятивний сегмент розвитку ринку, система правил і норм, запропонованих державою, упорядкували ресурсні можливості сільськогосподарських підприємств у рослинництві.

Селяни, отримавши у власність земельну ділянку (пай), кардинально змінили свої пріоритети – почали вести одноосібне виробництво і створювати фермерські господарства. При цьому великі й надвеликі підприємницькі структури завдяки переливу капіталу з інших галузей забезпечили високий ефект фондо- й ресурсооснащеності, а також динамічне збільшення обсягів виробництва.

Сільськогосподарські підприємства стали на інтенсивний шлях розвитку, і ця тенденція зберігається, хоча природно-кліматичні умови вносять свої корективи в досягнення господарського результату. Також слід повернути увагу до парадоксу господарств населення, які, не маючи достатніх ресурсів і не використовуючи інноваційних технологій, залишаються значними постачальниками сільськогосподарських товарів на внутрішній ринок, перш за все тваринницької продукції.

У тваринництві дії суб'єктів ринку (сільгосп підприємства і господарства населення) зовсім інші, ніж у системі продукування продукції рослинництва. З огляду на відповідні умови функціонування ринку, можливості держави щодо підтримки, переважні обсяги продукції тваринництва (передусім молоко) надходять від господарств населення. Це власне український парадокс – господарства населення, на відміну від товарних сільгосп підприємств, виявилися більш інституційно й ресурсоспроможними виробляти продукцію тваринництва, забезпечуючи власні потреби й запити ринку.

Поки що така ситуація зберігається – господарства населення одержують у тваринництві значно вищий (соціальний, економічний) ефект, але через нестачу ресурсів, зокрема трудових і матеріальних, обсяги виробництва не зростають, що простежується по молоку.

Позитивний господарський поступ може бути знівельований часом, якщо не буде інституційно унормовано (через підтримку) ситуацію, за якої сімейні фермерські господарства стануть активними гравцями ринку продукції тваринництва.

Тут обґрунтованим буде висновок, що для сформованого нині механізму господарювання й регуляторної політики щодо аграрного підприємництва характерними є ознаки дисфункціональності.

Внаслідок ряду дисфункцій спозиціоновані різнорідні ефекти, які унормовують висновок про системну дефективність інституціоналізації, адже головним надбанням агропідприємницької системи виявилось просто нарощення експорту сільськогосподарської продукції й валового виробництва (рослинництва зокрема), а якісні параметри і стандарти життя на селі значно погіршилися (селяни не отримують зиску від високих урожаїв). Згідно з регулятивними перспективами загально-державно-політичного плану, що передбачені законодавством, задекларовані конкретні цілі держави, але, за нашими оцінками, досягнуті по-різному (табл. 5.4).

Село як середовище життя і господарювання деградує, зокрема в аспекті популяції населення, адже засобів для «продуктивного», високодохідного працевлаштування не вистачає, тому зайнятість знижується.

Уся додана вартість дістається посередникам і підприємствам переробних галузей, а безпосередній сільгоспвиробник не має достатніх засобів для відтворення.

Відомо, що демографічні показники розвитку нації залежать від економічного добробуту, який формується у підприємницькій системі під впливом господарського механізму регулювання. Тут усе пов'язано, бо селянин живе, працює й відтворюється на землі, яка є головним

джерелом матеріальних благ, засобом продовольчої безпеки. Стосовно аграрної сфери тривалий час діють стійкі демотиватори для життя і праці на селі, адже економіка такого життя дає можливість задовольнити мінімум потреб. Також знижується зайнятість, народжуваність [178, с. 365].

Таблиця 5.4.

Цілі державної регуляторної політики в ефектах інституціоналізації аграрного підприємництва

Мета	Ефект (сучасний стан)	Проблеми й причини недосягнення (основні, найбільш загальні)
Гарантування продовольчої безпеки країни	Досягнуто повною мірою	Існують окремі проблеми вартісного характеру ціноутворення, але продовольча безпека гарантована
Перетворення аграрного сектору на високоефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому і зовнішньому ринках сектор економіки держави	Досягнуто частково – ефект нестійкий та інфраструктурно не гарантований	Аграрний сектор конкурентоспроможний, але ситуація нестабільна, відсутня інфраструктура для гарантування утримання завойованих ринків збуту; до зовнішніх, високодохідних ринків збуту мають доступ лише великі агрокомпанії; проблемою є те, що конкурентоспроможність забезпечена переважно за рахунок обсягів і нижчої вартості, а не якості агротовару. Причини криються у недостатності досвіду позиціонування на зовнішньому ринку
Збереження селянства як носія української ідентичності, культури й духовності нації	Досягнуто частково – системний	Депопуляція, деселянізація, різка деінституціоналізація й розриви в доходах сільських і міських жителів, на користь міських жителів
Комплексний розвиток сільських територій і розв'язання соціальних проблем на селі	Не досягнуто – ситуація складна	Тривалий період позиціонування села як донора для економіки за усіма видами ресурсів і фінансування державою за залишковим принципом

Примітка. Сформовано з використанням [178, с. 363].

У результативному плані успішним у розвитку аграрного підприємництва виявився лише аспект забезпечення продовольчої безпеки. Частково, у загальноекономічному аспекті можна говорити про досягнення конкурентоспроможності вітчизняної сільськогосподарської продукції. Україна натеper серед визнаних лідерів на світовому ринку зернових, олійних, енергетичних культур.

Одним із визначальних кроків у згаданому контексті було забезпечення повернення у власність селян голов-

ного засобу виробництва – землі. Саме ринок земель сільськогосподарського призначення змінив ставлення селян до праці й оцінки її результативності. Дослідження свідчать, що переважну більшість земельних паїв було передано в оренду приватним підприємствам і фермерським господарствам; земля перейшла в користування великих і надвеликих структур – агрохолдингів. Також необхідно зазначити, що регулювання підприємницької діяльності відбувається у певних сформованих державою умовах. Проте визначальним аспектом конструювання системи підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки є інститути самоуправління, самовизначення, самовідтворення.

Ринкова трансформація аграрного укладу, наслідками якої забезпечено формування конкурентного середовища взаємодії агроекономічних агентів, загалом відповідає інтересам суспільства.

5.2. Соціальна відповідальність підприємницьких структур як чинник підвищення добробуту сільського населення

Економічною наукою доведено й підтверджено практикою, що для забезпечення сталого розвитку економіки соціальна відповідальність підприємницьких структур перед суспільством має не менше значення ніж у розвитку економіки. Перехід до суспільства сталого розвитку характеризується тим, що соціально-економічний прогрес виявляється не тільки в нарощуванні обсягів виробництва, матеріальних благ, а й у самопізнанні людини та розумінні нею свого місця в природі [90, с. 370].

Якщо суспільство функціонує незадовільно, то підприємництво не може бути успішним. Тому підприємства та підприємці здійснюють заходи, спрямовані на підтримання взаємозв'язку «підприємництво – сільські території». Такий зв'язок сприяє веденню підприємницької діяльності, підвищує економічний і соціальний добробут населення та забезпечує екологічну безпеку країни. Під-

приємництво є частиною взаємопов'язаної сукупності інститутів, які мають значний вплив на підприємницьку діяльність, виступаючи в ролі споживачів, постачальників, посередників, органів влади і владних структур тощо. У цих відносинах переплітаються економічні, соціальні, екологічні, політичні, релігійні, моральні інтереси, мотиви і прагнення.

Партнери очікують від підприємницької діяльності не лише економічних дій, а й участі в розв'язанні соціальних, екологічних, духовних та інших проблем, важливих для розвитку сільських територій і суспільства. Наука і практика підтверджують, що в такому напрямку можуть розвиватися підприємницькі структури, які здатні й готові виконувати свої моральні та економічні зобов'язання і правові норми в економічній, соціальній та інших сферах.

Така діяльність підпадає під категорію «соціальна відповідальність підприємницьких формувань (корпоративні юридичні і фізичні особи)». У найзагальнішому тлумаченні соціальна відповідальність підприємництва – це відгук організації на систему очікувань заінтересованих сторін (стейкхолдерів).

Соціальна відповідальність підприємницької діяльності (корпоративна соціальна відповідальність) – це добровільні дії з виконання своїх зобов'язань відповідно до специфіки і рівня розвитку організації (підприємницької структури) за участю заінтересованих сторін, що спрямовані на виконання певних внутрішніх і зовнішніх завдань, що сприяють розвитку організації та поліпшенню її іміджу, а також на розширення партнерських зв'язків із державою і місцевою громадськістю.

У розвитку сучасного суспільства (економіка, екологія, соціологія, право) набувають значення інструменти управління стабільним розвитком економіки. Як один з інструментів, який логічно було б назвати механізмом забезпечення стабільності розвитку підприємницьких структур (організації), виступає концепція соціальної відповідальності підприємництва [90, с. 371].

Розуміння провідними підприємцями, менеджерами своєї ролі та місця в розвитку економіки привело до виникнення поняття, яке стало складовою стабільності – «корпоративна соціальна відповідальність». За останні роки запропоновано й інші назви, які характеризують позаекономічні (позапідприємницькі) дії організацій: корпоративна відповідальність, облік корпоративної етики, корпоративна громадська позиція, управління стійким розвитком, відповідальність бізнесу та ін.

Зацікавлені сторони (стейкхолдери) сприймають оточуюче середовище через призму своїх інтересів, що цілком закономірно. Так, для найманих працівників підприємства соціальна відповідальність – це рівень оплати їх праці, гарантія зайнятості, а для жителів населеного пункту – це розвиток сільських територій, інвестиції в розвиток інфраструктури. З іншого боку, соціальна відповідальність розглядається як соціальний інститут розвитку громади.

На думку З. С. Варналія: «Соціальна відповідальність суб'єктів підприємницької діяльності – це об'єктивна закономірність соціалізації сучасної економіки, яка свідчить про постійне вдосконалення форм і методів підприємництва і намагання його (підприємця) пристосуватися до складних умов господарювання у сучасному конкурентному середовищі» [36].

Будь-яка підприємницька структура не може функціонувати як замкнута система, тому що така діяльність потребує контактів, врахування власних інтересів, також інших учасників суспільного буття.

Основою суспільної відповідальності підприємництва є довіра споживачів і партнерів. Ф. Фукуяма розглядає довіру як вирішальний чинник, що впливає на перспективи сталого розвитку.

Визначення соціальної відповідальності бізнесу наведено в Зеленій книзі Європейського Союзу (2001 р.): «За своєю суттю інтеграція соціальних та економічних аспектів у щоденну комерційну діяльність та їх взаємодію із зацікавленими сторонами на добровільній основі», або

«досягнення комерційного успіху засобами, які передбачають дотримання моральних цінностей та повагу до людей, спільнот і навколишнього середовища» [59].

Всесвітня ділова рада розглядає соціальну відповідальність підприємницької діяльності як «зобов'язання бізнесу сприяти усталеному економічному розвитку, працюючи з робітниками, з їхніми сім'ями, місцевою громадою та суспільством в цілому для поліпшення якості їхнього життя».

Наука і практика стосовно ризиків соціальної відповідальності суб'єктів підприємницької діяльності визначила підходи, серед яких:

- географічний – добровільні благодійні внески;
- глобалізаційний – великі корпорації підкреслюють свою етичну поведінку через кодекси поведінки, встановлюючи певні стандарти. Досягнуто одностайності думок стосовно складових кодексу поведінки;
- практика індивідуальних і корпоративних пожертвувань та спонсорських внесків (спорт, інваліди, діти) [90, с. 372].

Нині найбільш поширеною формою є доброчинність пожертвування на соціальні потреби, а також залучення бізнесу на робочих місцях (покупці та постачальники).

Слід виділити такий напрямок як підтримка хворих, дітей тощо. У практичній діяльності соціальна відповідальність визначається поведінкою менеджерів як соціальне зобов'язання або реакція на соціальні проблеми шляхом дотримання правових норм.

Повну відповідальність за виконання рішень несуть комерційні структури. До виконання функцій соціальної відповідальності належить система відносин між державою, підприємницькими структурами і населенням стосовно соціального захисту членів суспільства.

Інститутом соціальної відповідальності підприємницької діяльності в Україні виступає Центр «Розвиток корпоративної соціальної відповідальності» [171], створений у 2001 р. як провідна експертна організація, член Правління Глобального договору ООН (2010-2011 рр.),

національний партнер CSR Europe (Брюссель) і Всесвітньої бізнес-ради зі сталого розвитку (WBCSD, Женева).

Згаданий центр об'єднує 21 компанію України й надає консультації з питань розробки стратегії, програм і комунікацій з корпоративної соціальної відповідальності проведення моніторингу й оцінювання ефективності проектів, підготовки та правдивості соціальної звітності.

Протягом 2005-2013 рр. в Україні опублікували звіти соціального характеру різних видів 52 компанії, проте серед них не було сільськогосподарських підприємств. Наприклад, виробник «Оболонь» опублікував п'ятий звіт про сталий розвиток «На шляху до сталості за 2012-2013 рр.» [112].

Оцінювання заходів соціальної відповідальності здійснюється лише за ініціативою суб'єктів підприємництва, оскільки має необов'язковий характер. Критеріями оцінки є групи показників за напрямками соціальної, екологічної, економічної та суспільної відповідальності. Єдиної методики оцінювання не розроблено, тому постає завдання опрацювання загальної методики та галузевих методик, що враховуватимуть необхідність розвитку суспільних територій.

Інституційна підтримка соціальної відповідальності підприємницької діяльності проводиться на рівні громадськості:

- неприбуткові організації, асоціації, консультаційні та дослідницькі центри формують ідеологію – підтримку СВБ (соціальної відповідальності бізнесу) [163];
- випуск журналів державно-приватних структур, які розвивають кодекси поведінки: бізнес-підтримка;
- створення бази даних добрих справ – інформування суспільства;
- існують профспілкові комітети, які контролюють заходи СВБ чи приведення умов праці до стандартів МОП (Франція).

В Україні наявні нормативні документи, які орієнтують на прийняття відповідних рішень суб'єктами підприємницької діяльності щодо соціальної відповідальнос-

ті. Так, 1 січня 2015 року Законом України від 28 грудня 2014 р. № 71-VIII [117] внесено зміни до Податкового кодексу та скасовано пільгу для платників єдиного податку (ФСП) щодо відшкодування фактичних витрат на виплату й доставку пільгових пенсій, причому відшкодуванню підлягають не лише пенсії механізаторів і доярок, а й пенсії жінок, які працювали в сільськогосподарському виробництві, досягли 50-річного віку і виховали п'ятеро дітей і більше. Ці витрати віднесено до загальногосподарських, але відшкодувати їх доводиться в тому числі й за рахунок коштів, одержаних від підприємницької діяльності.

Порядок призначення таких пенсій затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 16 травня 1992 р. № 244 [142], де передбачено, що право на пенсію на вказаних умовах мають жінки, зайняті на постійній роботі в сільськогосподарському виробництві незалежно від форм власності та господарювання.

При цьому ні Законом № 1788 [141], ні Порядком № 244 [125] не передбачено пропорційного відшкодування Пенсійним фондом витрат на таку пенсію сільгоспідприємствам, де працювали жінки зазначеної категорії. Отже, сільгоспідприємство, з якого жінка, що виховала п'ятеро дітей і більше, пішла на пільгову пенсію, має відшкодувати витрати на виплату й доставку такої пенсії в розмірі 100%, хоча це безпосередній обов'язок держави. Але так роблять не всі підприємства. Разом із тим соціальна відповідальність не стала складовою стратегічного менеджменту більшості аграрних підприємств, особливо тих, які входять в агрохолдинги. Більше половини інформації цих підприємств розраховано лише для внутрішнього користування. За даними З.С. Варналія [36], тільки четверта частина підприємств мають затверджені кодекси поведінки (місію, звід етичних правил, проголошені цінності тощо). Частина підприємств, що розробили стратегію соціальної відповідальності, становить 29,6%, лише 17% мають спеціальний бю-

джет або статтю в бюджеті для реалізації програм (заходів) із соціальної відповідальності [36].

Важливість стимулювання підприємництва до здійснення пріоритетних інвестицій у людський капітал та соціальну інфраструктуру, запровадження корпоративної соціальної звітності розкрито у виданні «Новий курс: реформи в Україні 2010-2015 рр.» [99].

Розвиток соціальної відповідальності суб'єктів підприємницької діяльності в аграрній сфері економіки має специфічний характер, зумовлений природними, соціальними, мікро- та макроекономічними чинниками:

а) інституційні (державні, організаційні, культурні, інститути власності, громади та ін.);

б) ведення підприємницької діяльності (господарське законодавство, конкуренція, споживчий попит тощо);

в) система взаємовідносин (держава – підприємець – суспільство – громада);

г) специфіка споживчих благ (призначення, якість, доступність);

д) вимогливість суспільства до підприємницької діяльності (потреби та їх специфіка, ментальність населення, інтереси).

Існують і перешкоди у розвитку соціальної відповідальності. Головна причина – відсутність коштів у суб'єктів господарювання та недосконала нормативно-правова база. Цю тенденцію підтверджують результати дослідження: основною причиною, яка, за результатами опитування, стримує розвиток соціальної відповідальності малого і середнього бізнесу в Україні, є дефіцит коштів.

Головна перешкода у реалізації програм/заходів із соціальної відповідальності для 72% українських компаній – нестача коштів, для 33% підприємств – податковий тиск, для 31% – недосконалість нормативно-правової бази, яка б сприяла впровадженню програм/заходів із соціальної відповідальності. Для інших 28% вітчизняних підприємств головними перешкодами є нестача інформації (38,5%) і досвіду (28%) у процесі впровадження програм/заходів із соціальної відповіда-

льності, відсутність державних та недержавних організацій, які б могли допомогти в цьому (18%). Кожне десяте опитане підприємство (11%) ключовою перешкодою визначило відсутність або слабкість суспільного інтересу [111].

За результатами спеціальних досліджень найвагомішою причиною участі бізнес-структур у реалізації соціальних проєктів є прагнення «поліпшити умови життя людей в регіоні» (48%). На другому місці – «морально-релігійні погляди» (40%), на третьому – «обставини, пов'язані з особистим життям членів колективу» (35%). Кожна четверта компанія (25%) реалізує соціальні проєкти «для формування позитивного іміджу фірми» (табл. 5.5). Відповідно до табличних даних заходи примусового характеру не відіграють вирішальної ролі в запровадженні соціальних заходів. Найважливішими мотивами залишаються фактори внутрішнього спонукання.

З огляду на узагальнення концептуальних підходів до оцінки соціальної відповідальності підприємництва слід враховувати такі зобов'язання:

- економічні – прибуткова діяльність для задоволення споживачів, створення нових робочих місць, заохочення впровадження інновацій;
- правові – дотримання закону;
- етичні – бути моральною, справедливою особою, не завдавати шкоди і кривдити когось;
- філантропічні – корисна діяльність для суспільства.

У більшості літературних джерел використовують різні бази оцінок, зокрема, суми соціальних інвестицій, рівень результативних показників діяльності після реалізації заходів соціальних програм. Поза увагою залишається вплив на соціальну й екологічну сферу та необхідність соціальної звітності.

У більшості країн розроблено звіти щодо соціальної відповідальності. Найпоширенішими стандартами нефінансової звітності є ISO 14000, SA 8000, AA 1000 та ін. Стандарт ISO 14000 стосується питань управління якістю продукції та охорони довкілля. Стандарт AA 1000,

розроблений британським Інститутом соціальної та етичної звітності в 1999 р., встановлює принципи, яких компанія зобов'язується дотримувати, а стандарт SA 8000 – добровільний. Метою є забезпечення етичного походження товарів і послуг. Може застосовуватися будь-якою організацією незалежно від галузі, розмірів і обсягів виробництва [111].

Таблиця 5.5.

Мотиви участі підприємницьких структур у реалізації соціальних проєктів

Мотиви	Відсоток
<i>Філантропічні</i>	
Покращити умови життя людей в регіоні	48
Можливість зміцнити контакти з членами громади	1
<i>Морально-релігійні</i>	
З морально-релігійних поглядів	40
<i>Особисті</i>	
Через обставини, пов'язані з особистим життям членів колективу	35
<i>Мотиви, пов'язані з менеджментом фірми</i>	
Для формування позитивного іміджу фірми	27
Для підвищення морально-етичного рівня співробітників фірми	13
Відповідність місії організації	7
Додаткові рекламні можливості	8
Можливість зміцнити контакти з державними органами	9
Можливість зміцнити контакти з громадськими організаціями	6
Можливість зміцнити контакти з діловими партнерами	5
<i>Примусові</i>	
Зобов'язали	4

Джерело: складено за: Соціальна відповідальність українського бізнесу. Результати опитування. Київ : КІТ, 2005. 52 с. [163].

Одним із світових орієнтирів у розвитку питань корпоративної соціальної відповідальності стала Міжнародна ініціатива ООН – Глобальний договір ООН [42]. Принципи, закладені в цьому договорі, орієнтовані на сферу прав людини в бізнесі, стандартів праці, екологічної відповідальності.

В Україні з розвитком ринкових відносин, зростає і роль малого підприємництва. Основними чинниками, які дещо гальмують його розвиток, є: відсутність чітко сформульованої через систему правових актів держав-

ної політики у сфері підтримки; надмірна кількість адміністративних бар'єрів (реєстрація, ліцензування, сертифікація, контроль і дозвільна практика, орендні відносини та ін.); недоліки у фінансово-кредитній підтримці; часті зміни податкової політики та системи звітності; невпевненість підприємців у стабільності підприємницького середовища.

Слід зазначити, що оцінювання соціальної відповідальності в Україні здійснюється лише за ініціативою суб'єктів господарювання. Варто наголосити, що на практику розвитку соціальної відповідальності в Україні впливає ряд чинників, а саме:

1. Структура економіки. В аграрній сфері економіки значну частку займають агрохолдинги й особисті селянські господарства. Тому розвиток соціальної відповідальності залежить від політики, яку проводять агрохолдинги.

2. Неєфективна система соціального захисту. Багато підприємницьких структур успадкували розвинуту соціальну інфраструктуру (дитячі садки, будинки відпочинку, культури, школи, заклади охорони здоров'я, спортивні організації та ін.), яку вони продовжують утримувати, вважаючи це соціальною відповідальністю (СВК «Батьківщина» Котелевського району Полтавської області; сільськогосподарський кооператив «Урожай» Луцького району Волинської області).

3. Надмірний регуляторний вплив. Тіньова економіка, тіньова зайнятість з виплатою зарплати, що нижче прожиткового мінімуму.

4. Слабкі місцеві громади. Обмеження стимулів і можливостей органів місцевого самоврядування реалізувати соціальні програми.

5. Відсутність підтримки. В Україні відсутній реальний орган, який би міг запроваджувати інструменти, стандарти та методики реалізації політики корпоративної соціальної відповідальності.

Трудове законодавство. Незважаючи на добре розроблене трудове законодавство, часто порушуються його

чинні норми і вимоги, чим пояснюється високий рівень безробіття, незахищений ринок праці.

Для успішного розвитку соціальної відповідальності підприємницької діяльності в аграрній сфері необхідно реалізувати такі заходи: розбудова громадянського суспільства, зменшення бідності селян, поліпшення соціального захисту сільського населення й освіти, підтримка соціального середовища із залученням екологічних програм, що сприятиме розвитку підприємницького середовища в аграрній сфері економіки. Слід пам'ятати, що до соціальної відповідальності не належать благочинність, публік рилейшнз, політичні гасла і державні соціальні програми.

5.3. Туристична підприємницька діяльність в аграрній сфері

Основою вивчення соціально-психологічного портрета підприємця в сільській місцевості повинні стати мотиви й характер його поведінки, ціннісні установки, соціальні орієнтації та ін. Метою проведеного нами у 2014 р. соціологічного опитування власників і менеджерів ряду малих підприємств, що надають послуги сільського аграрного туризму в Західному регіоні (Івано-Франківська, Львівська, Закарпатська та Чернівецька області) було формування соціально-психологічного портрета представників малого підприємництва (на прикладі сільського аграрного туризму). Опитуванням були охоплені 200 респондентів: одноосібні власники, менеджери малого бізнесу, індивідуальні підприємці без оформлення юридичної особи. Для зручності позначимо дану категорію респондентів як «підприємці» [91, с. 389].

Вибірка була сформована випадковим чином, однак вона відображає загальну структуру малого підприємництва у сфері сільського аграрного туризму. При побудові вибірки залучали дані регіональної інформаційної бази про підприємства й організації вищезазначених облдержадміністрацій, рекламну інформацію, наведену в

каталогах, ресурсах Інтернет, дані Співки сприяння зеленого туризму в Україні, особисті контакти. Для визначення чисельності респондентів, яких слід опитати при дослідженні, необхідно знати кількість підприємств у регіоні, що надають послуги сільського аграрного туризму.

При розрахунках використано нижченаведену формулу [162]:

$$n = \frac{z^2 \times p \times q}{e^2},$$

де n – обсяг вибірки;

z^2 – нормоване відхилення (визначається залежно від довірчої ймовірності одержаного результату);

p – визначена варіація для вибірки (відмінність значень ознаки у різних одиниць даної сукупності);

$q = 100 - p$, де e – допустима похибка.

Якщо відомо, що 80% сукупності надають послуги сільського аграрного туризму $p = 90$, $q = 10$, а довірчий інтервал прийнято на рівні 95%, нормативне відхилення становитиме 1,96. Припустима похибка $\pm 4\%$. Тоді обсяг вибірки, розрахований за формулою, має дорівнювати:

$$n = \frac{1,96^2 \times 80 \times 10}{4^2} = 192 \text{ респондентів.}$$

Наголосимо, що репрезентативність одержаних під час дослідження даних залежить не від обсягу вибірки, а від обраного методу її формування. Практика маркетингових досліджень переконує, що деякі анкети не повертаються або вибраковуються у процесі попередньої обробки, тому розмір вибірки збільшили до 200 осіб.

Нами використано таку систему оцінки надійності результатів: підвищена надійність – припускається помилка вибірки до 3 %, звичайна – 3-10, наближена – 10-20, орієнтовна – 20-40, приблизна – понад 40 %. Наше дослідження приблизно характеризується надійністю 12 %, що допустимо для пробних досліджень, мета яких – перевірка конкретних методів і процедур. При складанні анкети винятково важливим було використання інтервальних і порядкових шкал, оскільки мали можливість

порівняти відповіді різних груп покупців послуг (одна з основних вимог кластерного аналізу). Розмір вибірки повною мірою забезпечує адекватність і точність одержаної інформації [91, с. 390].

Крім того, були проведені телефонні переговори й особисті зустрічі з власниками та менеджерами малого туристичного бізнесу в аграрній сфері, відповідно до даних, наведених у вищезазначених джерелах інформації. Тим, хто погодився взяти участь в опитуванні, особисто чи шляхом факсимільного зв'язку та електронної пошти було запропоновано анкети. Слід зазначити, що більшість підприємців поєднують туристичну підприємницьку діяльність в аграрній сфері з іншими видами підприємництва, а саме: торгівлею, наданням певних послуг, транспортом, аграрним виробництвом й іншими галузями [91, с. 391].

Розглянуті підприємства за формальними критеріями віднесено до розряду малих, які функціонують на ринку від 1 до 8 років. Усі підприємства мали намір продовжувати свою діяльність у наступному році. Репрезентативність вибірки підтверджується тим, що охоплення перелічених вікових категорій підприємців дає можливість якнайповніше визначити соціально-психологічний портрет особи, що займається малим бізнесом, з огляду на розбіжність у поглядах представників різних поколінь [91, с. 391].

Цільовою настановою при проведенні анкетування була перевірка кількох гіпотез про:

- існування особливого набору характеристик, власних бізнесменам у сфері сільського аграрного туризму;
- достатність прийнятих органами влади заходів щодо підтримки підприємництва у сфері сільського аграрного туризму, досконалості інфраструктури ринкового й соціального середовища;
- наявність у підприємців сфери сільського аграрного туризму певного набору специфічних рис характеру.

Сукупність результатів анкетування сформувала базу для визначення соціально-психологічного портрета під-

приємця. Аналізу портретних характеристик передував детальний розгляд складу опитаних. Зокрема, статевовікову структуру респондентів представлено в табл. 5.6. Як видно з даних, серед опитаних переважають чоловіки – 66,5 %, що свідчить на користь більшої схильності цієї статі до майнових ризиків. Найменша частка жінок серед опитаних припадає на категорію старше 50 років – 19,4 % (7 із 36 осіб).

Це вичерпною мірою пояснює сформований розподіл і подальшу динаміку відповідей респондентів. Слід зазначити, що 35,5 % опитаних – це найбільша група у віці 25-35 років і характеризуються, з одного боку, наявністю певного досвіду роботи в сучасних умовах, а з іншого – найменшим опором змінам, здатністю навчатися й навчати інших, гнучко пристосовуватися до змін зовнішнього середовища. Мінімальною є категорія підприємців віком понад 50 років – 18 % (36 осіб). Віковий розподіл деякою мірою корелює з динамікою на ринку праці наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. – через масові скорочення сформувався широкий прошарок безробітних, особливо у досліджуваному регіоні. Варто також розглянути мотивацію до підприємництва серед респондентів. Так, для більшості опитаних – 92,5 % (185 осіб) – підприємницька діяльність є передусім джерело доходу. На другому місці більшість (84,5 %) позиціонує підприємство (здійснюваний вид підприємницької діяльності) як спосіб самореалізації.

Таблиця 5.6.

Зведені дані про опитаних підприємців у сфері сільського аграрного туризму

Показники	Всього		У тому числі			
			чоловіків		жінок	
	Кількість, осіб	%	Кількість, осіб	%	Кількість, осіб	%
Опитано всього	200	100	133	66,5	67	33,
у т.ч. за віком, років						
18-24	41	20,5	28	68,3	13	31,7
25-35	71	35,5	45	63,4	26	36,6
36-49	52	26	31	59,6	21	40,4
50 і більше	36	18	29	80,6	7	19,4

Джерело: розраховано за даними власних досліджень.

Рейтинг мотивів до здійснення підприємницької діяльності за результатами проведеного опитування наведено в табл. 5.7. Привертає увагу той факт, що домінуючі мотиви підприємницької діяльності зумовлені прагненням задовольнити потреби вищого рівня, якщо описувати їх у термінах «піраміди» потреб А. Маслоу.

Таблиця 5.7.

Рейтинг мотивів до здійснення туристичної підприємницької діяльності в аграрній сфері

Рейтинг	Мотив	% відповідей
1	Забезпечення достатнього й стабільного доходу	92,5
2	Спосіб самореалізації	84,5
3	Самоствердження та почуття свободи і незалежності	66,0
4	Спосіб досягнення цілей вищого рівня	43,5
5	Забезпечення дозвілля (підприємництво як хобі, захоплення)	31,0
6	Спосіб спілкування	19,5
7	Інше	1

Джерело: розраховано за даними власних досліджень.

Серед цих мотивів перше місце посідає матеріальна винагорода, адже задоволення споживчих потреб працівників малих підприємств ґрунтується на цінностях високого заробітку. Стимулівний рівень заробітної плати власників і менеджерів підприємств сфери сільського аграрного туризму має бути вищим, ніж в основних галузях, тим більше у допоміжних працівників.

На другому місці серед мотивів можна виділити самореалізацію, тобто реалізацію творчих інтересів. Підприємець працює, бо він не вміє жити інакше, тільки в праці одержує задоволення. Цей процес не є випадковим, адже значна частина працівників АПК України із різних причин не завжди мають можливість влаштуватися на таку роботу, де б вони могли повною мірою реалізувати свій творчий потенціал. Тому створення малих підприємств у різних сферах АПК (у т.ч. в туристичній) допомагає цій частині працівників його реалізувати. Це – один із визначальних мотивів підприємницької діяльності.

Наступним серед мотивів підприємницької діяльності виділяємо самоствердження та почуття свободи й незалежності особистості. Вони належать до сфери соціально-психологічних мотивів і пояснюються поняттям соці-

ального статусу. Соціальний статус може проявлятися в додаткових правах, обов'язках, привілеях і свободах, зонах впливу. Власники й управлінці підприємств малого бізнесу не задовольняються тільки власними думками про себе. Поведінка таких керівників спрямована не тільки на збереження свого соціального статусу, але і його піднесення [91, с. 393].

Українські селяни живуть компактними поселеннями, тому для сільських підприємців, керівників малих підприємств село є не тільки місцем ведення бізнесу, роботи, але й місцем проживання. Думка про них серед односельців відіграє чи не найважливішу роль у кар'єрі.

Не менш важливою для визначення соціально-психологічного портрета підприємця у сфері сільського аграрного туризму є оцінка його рівня освіти. Дані за рівнем освіти респондентів наведено в табл. 5.8. Можна переконалися в тому, що більшість опитаних підприємців має вищу юридичну освіту (38,5 %). Дотепер є істотним контингент підприємців, що не мають вищої освіти, частка яких у загальній кількості опитаних становить 25 %. Надзвичайно мала частка бізнесменів зі спеціалізованою вищою освітою (6 %), що серед опитаних не знайшла застосування у професійній діяльності.

Таблиця 5.8.

Розподіл представників малого підприємництва у сфері сільського аграрного туризму за рівнем освіти

Освіта	Всього		Чоловіки			Жінки		
	осіб	%	осіб	%	% до підсумку	осіб	%	% до підсумку
Всього	200	100	133	100	66,5	67	100	33,5
Вища юридична	77	38,5	52	39,1	26	25	37,3	12,5
Вища економічна	61	30,5	37	27,8	18,5	24	35,8	12,0
Інша вища	12	6,0	8	6,0	4	4	6,0	2,0
Середня спеціальна	50	25,0	36	27,1	18	14	20,9	7,0

Джерело: розраховано за даними власних досліджень.

Характерно, що відсоток осіб, які мають вищу освіту, серед підприємців у сфері сільського аграрного туризму вищий у жінок (вища освіта у 53-х із 67 опитаних, тобто

79,1%). Серед підприємців-чоловіків вищу освіту мають 97 із 133 опитаних, тобто 72,9%.

Опис соціально-психологічного портрета представників малого підприємництва у сфері сільського аграрного туризму можливий також через суб'єктивну оцінку своїх знань із виділенням певних пробілів, які не дозволяють їм повною мірою реалізувати потенціал. Зважаючи на це, важливо виявити достатність наявних у підприємців знань і навичок у сфері сільського аграрного туризму, необхідних для ведення цього виду бізнесу. Так, у представників підприємців, що поєднують діяльність у сфері сільського аграрного туризму з іншою підприємницькою діяльністю переважає думка про те, що їхні знання й навички достатні для здійснення підприємницької діяльності у цій сфері. Даний факт багато в чому зумовлений наявністю у респондентів великого досвіду роботи в інших сферах [91, с. 394].

Дещо інша ситуація з відповіддю на запитання «Чи вважаєте Ви свої знання й професійну підготовку достатніми для того, щоб диверсифікувати діяльність Вашого підприємства?». Так, лише 54,5% опитаних підприємців (109 осіб) вважають себе готовими до того, щоб розширити профіль діяльності без спеціальної підготовки й перепідготовки.

Отже, доходимо висновку, що усвідомлення підприємцями недостатності знань і навичок підкреслює їх прагнення до самовдосконалення, у тому числі за допомогою освіти.

Слід зазначити той факт, що найбільш підготовленими до диверсифікації діяльності за рахунок введення додаткових напрямів розвитку сільського аграрного туризму вважають себе представники молодшої (61,8% – 21 особа) і старшої (70% – 14 осіб) вікових груп респондентів. Ці співвідношення свідчать про те, що особи більш молодого віку мають сучасну освіту, виявляють гнучкість і здатність перебудовуватися відповідно до нових умов і вимог, а також прагнуть до кар'єрного росту, що є істотним мотивом до самоосвіти. Старша вікова

група має достатній досвід і зв'язки, що дозволяють легко освоювати у додаткові та нові ніші.

Не менш важливою у формуванні соціально-психологічного портрета представників малого підприємництва у сфері сільського аграрного туризму є оцінка ставлення підприємців до законів і правил ділових стосунків. Так, результати опитування показали, що 57,8% респондентів вважають за необхідне суворо дотримувати законодавства і правил – діяти у межах, дозволених законом, і усталеного порядку; 23,1% опитаних зазначають, що «дух і букву закону треба дотримувати» – діяти в межах незабороненого законом із дотриманням усталеного порядку, а для 16,1% головним є слідування духу закону – діяльність у межах дозволеного законом із відхиленнями від усталеного порядку. Таким чином, характерною рисою підприємців є повага до закону та його виконання.

Таким чином, гіпотеза про існування особливих рис (характеристик), властивих підприємцям, знайшла своє підтвердження. На нашу думку, підприємці у сфері сільського аграрного туризму – це особи, що поважають закон, прагнуть до задоволення потреб вищого рівня й до самовдосконалення за допомогою освіти.

При оцінюванні факторів, що стримують розвиток підприємництва в аграрній сфері, опитані вказали високий податковий тягар, низьку доступність кредитів та інших форм зовнішнього фінансування, недостатню розвиненість інформаційних каналів і зв'язків, високу конкуренцію на внутрішньому й зовнішньому ринках і ряд інших (табл. 5.9).

Вважаємо, що названі фактори непереборні в коротко- і середньостроковому періоді, що робить їх істотними й обов'язковими при опрацюванні програм розвитку та підтримки підприємництва у сфері сільського аграрного туризму. Більшість підприємців (79% опитаних) оцінюють умови для розвитку підприємництва як несприятливі й негативні.

Таблиця 5.9.

**Рейтинг факторів, що обмежують розвиток
малого підприємництва в сільському аграрному
туризмі**

Рейтинг	Фактор	% відповідей
1	Високий податковий тягар	74
2	Низька доступність кредитів та інших форм зовнішнього фінансування	49
3	Низька можливість представлення інформації про діяльність широкому колу споживачів	35
4	Низький попит на внутрішньому ринку	34
5	Висока конкуренція	29
6	Низька платоспроможність споживачів	16
7	Інші	15

Джерело: розраховано за даними власних досліджень.

Опосередкованим свідченням незадовільності умов для розвитку підприємництва у сфері сільського аграрного туризму є стабільне скорочення темпів приросту обсягів інвестицій у малий бізнес, виявлене в процесі економіко-статистичного аналізу. Однак дещо суперечливо сприймаються ці результати при зіставленні їх із динамікою прибутку малого бізнесу, що стабільно зростає. Проте вважаємо, що обсяги прибутку багато в чому не залежать від умов, у яких діють підприємства.

Опитування також засвідчило, що тезу про прискорення темпів економічного росту в країні, яке безпосередньо залежить від розвитку підприємництва, поділяє більшість.

Вочевидь висока самооцінка підприємцями ролі й внеску малого бізнесу в процес соціально-економічного поступу свідчить про об'єктивність їхніх суджень з приводу розвитку розглянутого об'єкта.

Аналіз показав, що респонденти не вважають, що інституціональна підтримка малого підприємництва погіршилась. Проте, з огляду на кількість респондентів, які завагалися з відповіддю, можна констатувати з найбільшою ймовірністю відсутність якихось змін (табл. 5.10).

**Розподіл відповідей на запитання
«Як Ви оцінюєте зміни в інституціональній
підтримці підприємництва»**

Варіант відповіді	Частка тих, що дали відповідь %
Покращилися	27
Залишилися незмінними	30
Погіршилися	2
Складно відповісти	41

Джерело: розраховано за даними власних досліджень.

Це пояснюється наступним: раніше було встановлено, що обсяги туристичної діяльності в аграрній сфері збільшувалися несуттєво у відносному вимірникові, тобто вони були забезпечені інерційним приростом кількості малих підприємств. З огляду на той факт, що державна підтримка впливає на розвиток малого бізнесу, можна дійти висновку, що рівень підтримки не змінився, тому що динаміка не прискорилася.

Таким чином, результати економіко-статистичного й соціологічного аналізу підтверджуються, що свідчить про високу їх вірогідність. На цьому тлі цілком логічним є висновок більшості опитаних підприємців про те, що заходи додаткової державної підтримки необхідні й виправдані в сучасних умовах.

Відповідаючи на запитання про першочерговість заходів для стимулювання розвитку підприємництва у сфері сільського аграрного туризму, більшість опитаних відзначили покращення податкового клімату для малого бізнесу й зміцнення законодавчої бази в даній сфері (табл. 5.11).

Можна констатувати, що відсутність адекватної та своєчасної інформації у 24 % випадків утримує підприємців від виробничої взаємодії з органами влади. Наявність проблем в інформаційній складовій підтверджується свідченнями респондентів про те, що корисність інформаційних джерел, покликаних надати підтримку малому бізнесу в сфері сільського аграрного туризму, є низькою. Зокрема, 58% опитаних не використовують такі джерела, тоді як лише 16% відзначають реальну їх корисність.

Таблиця 5.11.

**Розподіл відповідей підприємців на запитання
про першочергові заходи щодо стимулювання
розвитку малого підприємництва у сфері сільського
аграрного туризму**

Варіант відповіді	Відсоток тих, що дали відповіді, %
Покращення податкового клімату для малих підприємств	60
Розвиток механізмів фінансової підтримки	57
Спрощення процедури реєстрації	56
Інформаційна підтримка (у т.ч. представлення інформації для споживачів, відкриття консультаційних центрів і т. ін.)	42
Розвиток інфраструктури регіону	36
Спрощення оформлення для МБ прав власності й орендних відносин	35
Сприяння поліпшенню матеріально-технічної бази малого підприємництва у сфері сільського аграрного туризму	30
Стимулювання участі МБ в інноваційній сфері	28
Активізація процесів реформування підприємств	24
Створення спеціальних економічних зон	22
Стимулювання програм підготовки фахівців	20
Створення системи страхування маркетингових ризиків	19
Створення механізмів взаємного кредитування	16
Інші заходи	9

Джерело: розраховано за даними власних досліджень.

Подібна ситуація свідчить про необхідність перегляду інформаційної політики органів влади в налагодженні ефективніших і доступніших каналів поширення інформації.

При цьому не можна заперечувати наявність потреби в актуальній і достовірній інформації, що стосується діяльності малих підприємств у сфері сільського аграрного туризму.

Як показало дослідження, найбільший інтерес становить інформація про потенційних споживачів, корпоративних замовників, конкурси, ярмарки, що підтверджується відповідями респондентів (табл. 5.12).

Гіпотеза про достатність прийнятих органами влади заходів щодо підтримки підприємництва у сфері сільського аграрного туризму не знаходить свого підтвердження.

Таблиця 5.12.

Найбільш потрібна інформація для підприємців у сфері сільського аграрного туризму

Варіанти відповідей	Відсоток відповідей, %
Інформація про потенційних споживачів	53
Відомості про корпоративних замовників	47
Інформація про конкурси, ярмарки та інші заходи	39
Аналітична інформація з питань розвитку сільського аграрного туризму	25
Офіційні документи з питань регулювання сільського аграрного туризму	24
Про досвід розвитку сільського аграрного туризму	22
Довідкова інформація зі стандартів і управління якістю	21
Інша	1

Джерело: розраховано за даними власних досліджень.

Така позиція обґрунтовується незадовільною оцінкою респондентами умов для ведення підприємницької діяльності у цій сфері, природою факторів, що стримують розвиток підприємництва, відсутністю динаміки в діяльності держави з підтримки підприємств, закритістю інформації та дією інших чинників.

5.4. Підприємництво як інструмент трансформацій у розвитку сільських територій

Розвиток підприємництва є важливим аспектом відродження сільських територій в Україні. Водночас воно виступає важливим сектором економіки, виконує особливу роль у створенні конкурентоспроможної продукції, оскільки є основою для подальшого розширення виробництва і покращення добробуту сільського населення. Як складова частина багатокладної економіки підприємництво забезпечує не тільки вторинну, але й основну зайнятість сільського населення, яка тісно пов'язана із становленням соціально-економічного ринкового господарства. Розвиваючи господарську ініціативу сільського населення, підвищуючи його зайнятість з темпами її зростання, аграрне підприємництво формує клас підприємців, що пом'якшує соціальну напругу в суспільстві [91, с. 381].

Водночас створення й ефективне функціонування суб'єктів підприємництва в сільській місцевості забезпечується передусім певними умовами його діяльності. Крім того, практичне функціонування суб'єктів підприємництва на ефективному рівні можливе лише за наявності певної ситуації – відповідного підприємницького середовища. Аналіз поглядів учених-економістів (табл. 5.13) доводить, що майже всі науковці роблять одностайний висновок, що підприємницьке середовище – це певні умови, які створюються в суспільстві і впливають на розвиток і функціонування малого бізнесу.

Таблиця 5.13.

Визначення підприємницького середовища

Вчені	Сутність підприємницького середовища (ПС)
Бутенко А. І., Кучеренко В. Р.	Комплекс умов і чинників зовнішнього порядку, які впливають на можливості й кінцеві результати діяльності суб'єктів ринкових відносин, а також дозволяють підприємцеві реалізувати свої цілі та функції [111, с. 46].
Войнаренко М. П.	Суспільно-економічна ситуація, яка містить в собі ступінь економічної свободи, наявність підприємницького корпусу, домінування ринкового типу економічних зв'язків, можливість формування підприємницького капіталу та використання необхідних ресурсів [41, с. 24-25].
Говорушко Т. А.	Комплекс умов, що впливають на можливості формування і реалізації підприємницької діяльності. Ключовими елементами ПС вона визначає економічну свободу, особистий інтерес, ринковий простір, умови постачання ресурсів, енергії, кадрів, споживачів, науково-технічний розвиток, політичне і правове середовище, демографічну ситуацію, роль держави [43, с. 46].
Гудзь Ю. Ф.	Сукупність різноманітних факторів прямої й опосередкованої дії, що оточують всі суб'єкти підприємницької діяльності або знаходяться всередині цих суб'єктів, діючи на них [45, с. 16].
Кредісов В. А.	Соціально-економічні умови і чинники навколишнього середовища, які впливають на функціонування підприємства і вимагають реагування на нього [71, с. 19].
Ткаченко Т. П.	Певна система, що включає в себе суб'єктів підприємницької діяльності, нормативно-правову базу, політичну ситуацію, соціальні настрої в суспільстві, як впливають на функціонування підприємства і вимагають відповідного реагування на них [169, с. 128].

Джерело: сформовано на основі літературних джерел [41, 43, 45, 71, 111, 169].

На нашу думку, всі наведені визначення певною мірою розкривають суть підприємницького середовища. Проте з метою більш комплексного його розуміння, визначення засад його впливу на малий бізнес доцільно виділити умови підприємницького середовища, які за

ступенем впливу можна розділити на макрорівень і мікрорівень.

Розглянемо вплив окремих умов підприємницького середовища на функціонування малого бізнесу в сільській місцевості України:

- нормативно-правова база (макрорівень): визначає і встановлює "правила гри" для функціонування бізнесу взагалі. Ця база включає в себе закони та підзаконні акти, що регулюють підприємницьку діяльність в сільській місцевості України. Основними з них є Господарський [44], Податковий [110] та Цивільний [173] кодекси України, Закони України «Про зовнішньоекономічну діяльність» [126], «Про державну реєстрацію юридичних та фізичних осіб-підприємців» [121], «Про ліцензування деяких видів господарської діяльності» [131], «Про патентування окремих видів підприємницької діяльності» [134] та ін. Але основна проблема криється не у відсутності нормативно-правової бази, а в її недосконалої і суперечливості норм, узгодження яких триває від початку незалежності й до сьогодні. До того ж в умовах неврегульованої нормативно-правової бази невизначені допустимі строки процедури закриття малого бізнесу, зокрема такої організаційно-правової форми як фізична особа-підприємець, часта зміна положень підзаконних актів на рівні перевіряючих структур (наприклад, зміна вимог до оформлення ярликів і цінників на товар (держспоживстандарт); можливість проведення перевірок без попереджень, а раніше лише за умови письмового повідомлення не менше ніж за 10 днів, а потім знову без попередження і т. д.). Це вимагає постійного відслідковування цих змін і коригування діяльності, що зазвичай є неможливим для малого бізнесу, оскільки там застосовується принцип поєднання професій або навіть виконання функцій працівника, бухгалтера й управлінця однією особою;

- політична ситуація (макрорівень): в умовах постійної політичної конкуренції підприємницьке середовище в сільській місцевості України характеризується нестій-

кістю (постійні зміни правової бази, корупція в контролюючих і перевіряючих органах влади, відсутність особистої відповідальності чиновників установ, що так чи інакше регулюють діяльність бізнесових структур), що викликає нестабільність малого бізнесу. Окремі підприємці однак є в тому, що краще згорнути свій бізнес, аніж продовжувати діяльність;

- соціальні настрої в суспільстві (макрорівень): бідність українського суспільства породжує соціальну напругу, що посилюється невиконаними обіцянками політичних лідерів, проведення реформ (адже будь-які зміни викликають супротив) викликають у суспільства негативні настрої, що спричинять агресивну поведінку, відсутність соціальної відповідальності не лише бізнесу, а й окремого індивіда, зростання рівня злочинності та ін.;

- науково-технічний рівень (макрорівень): попри всім відому функцію малого бізнесу (мобільність та здатність до впровадження новітніх досягнень науки і техніки) український малий бізнес у сільській місцевості України здебільшого характеризується зношеністю основних фондів, застарілими методами управління підприємствами та відсутністю професійного менеджменту. Це пояснюється здебільшого недостатньою кількістю коштів, відсутністю інвестицій, несприятливими умовами кредитування малого бізнесу;

- стан розвитку ринкової інфраструктури: виступає своєрідним індикатором стану малого бізнесу в сільській місцевості України [62], завдяки якій бізнес-середовище і сам бізнес може повноцінно діяти в ринкових умовах. За логікою розвинених країн інфраструктура має сприяти створенню та функціонуванню підприємницького середовища і малого бізнесу в умовах трансформаційної економіки, формувати організаційно-економічне середовище для стимулювання підприємницької діяльності та швидкої адаптації суб'єктів малого бізнесу до ринкових умов. Водночас у сільській місцевості України вона розвинена досить слабо, її суб'єкти не виступають носі-

ями реальної ринкової влади, не виконують покладені на них функції;

- власне суб'єкти підприємницької діяльності (мікро-рівень): визначають і створюють умови функціонування всередині підприємства, визначають стратегію його розвитку, кадрову і фінансову політику [91, с. 383].

З-поміж охарактеризованих умов, що формують підприємницьке середовище в сільській місцевості України, можна виділити ще одну особливість сьогодення – рейдерські захоплення підприємств і взяття під контроль найбільш вигідних (прибуткових) видів аграрного бізнесу, витіснення великими підприємствами малих бізнесових структур. Вплив підприємницького середовища на розвиток малого бізнесу в сільській місцевості України можна простежити виконавши ряд статистичних досліджень.

Площа сільськогосподарських угідь, які використовувались у виробництві сільськогосподарськими підприємствами та громадянами, на 1 січня 2022 р. становила 36,5 млн га (61 % території України), з яких 30,9 млн га – площа ріллі. У 2022 р. на території країни виробництвом сільськогосподарської продукції займалося 45 тис. аграрних підприємств різних організаційно-правових форм господарювання (включаючи фермерські господарства), які використовували 21,6 млн га сільськогосподарських угідь.

У господарських товариствах зосереджено 49,1% цих угідь; у фермерських господарствах – 20,0; у приватних підприємствах – 16,0; у виробничих кооперативах – 4,6; у державних підприємствах – 2,6; у підприємствах інших форм господарювання – 7,7 %. Із загальної кількості підприємств близько 15 тис. становлять господарські товариства, приватні, державні та інші підприємства і кооперативи (крім фермерських господарств), з яких 15,8% підприємств мають площу до 100 га; 17,3% – від 100 до 500 га; 11,2% – від 500 до 1000 га; 14,1% – від 1000 до 2000 га; 18,8% – понад 2000 га. Середній розмір

господарства становить 1169 га сільськогосподарських угідь.

На 1 січня 2022 р. налічувалося 31,8 тис. фермерських господарств, у власності та користуванні яких було 4,3 млн га сільськогосподарських угідь, з них 4,2 млн га ріллі. Середній розмір фермерських наділів у 2022 р. становив 133,3 га. Площі земель фермерів збільшуються як шляхом укрупнення господарств, так і оренди земельних часток. Орендовані землі фермерських господарств станом на 1 січня 2022 р. становили 79,9% загальної площі землі, яка є в їхньому користуванні.

Індустріальний підхід до сільського господарства широко підтримується урядом нашої країни й обґрунтовується потребами виробляти більше продукції та сировини з меншою кількістю виробників і найменшими витратами. Прогнозується зникнення дрібнотоварного сільського господарства, що у світі розвивається на основі невеликих селянських сімейних ферм. Такі господарства вважаються неефективними, з характеристиками, які мають бути подолані в процесі економічного розвитку. У багатьох розвинених країнах стверджується визнання того, що дрібні ферми не лише є ефективними виробниками сільськогосподарської продукції, а й виконують низку інших важливих функцій – сприяють життєвості сільських громад, місцевої економіки, істотно впливають на раціональне використання земельних ресурсів, відіграють ключову роль у забезпеченні продовольчої безпеки, що контрастує із ситуацією в Україні [91, с. 386].

Загалом на невеликих селянських фермах проживає не менше четвертої частини населення світу. Більшість із них знаходяться в країнах, що розвиваються, де вони можуть охоплювати до 70% місцевого населення, забезпечуючи найбільше джерело зайнятості та прибутків у сільській місцевості.

Підвищення ефективності взаємодії влади та підприємництва – одна з умов забезпечення дієвої регіональної соціально-економічної політики. Потрібні зустрічні зу-

силля як з боку органів державної влади (зокрема, створення умов для добросовісної конкуренції, подолання адміністративних бар'єрів, захисту прав і майна підприємців), так і самого бізнесу, організованість, розвиненість й ініціатива громадських структур якого поки що недостатньо високі.

Напрями створення умов, сприятливих для розвитку підприємницького середовища в розвитку сільських територій включають відповідні заходи організаційно-правового змісту [91, с. 406-407]:

а) Деретуляція підприємницької діяльності у галузі:

- формування інституцій та інфраструктури розвитку підприємництва, інституційне забезпечення свободи і заздалегідь визначених критеріїв відповідальності підприємницької діяльності, прав щодо її здійснення;

- обмеження трансакційних витрат як фактору стримування розвитку малого підприємництва, модернізація системи "публічних послуг";

- створення інституційних передумов оптимізації структури власності аграрних підприємств, забезпечення економічної свободи/ відповідальності їхніх співвласників, її спрямованості на капіталізацію та впровадження інновацій;

- спрощення процедури злиття/поділу підприємств. Визначення їх як правочинів, що легитимізують трансформацію існуючих СПД, а не ліквідацію-створення;

- формування ринку корпоративних прав в аграрному секторі, забезпечення транспарентності правочинів щодо підприємств (їхніх часток) як об'єктів власності через формування і підтримку відкритих реєстрів, системи їх адекватної ринкової оцінки й оподаткування відповідних трансакцій;

б) Підтримка ринкової активності сільськогосподарських підприємств:

- створення умов для підвищення конкуренції сільськогосподарських товаровиробників на господарсько-

му, регіональному та міжнародному рівнях, подолання обмежень руху товарної продукції;

- визначення малих товаровиробників виключними об'єктами державної підтримки суб'єктів підприємництва на селі;

- створення інституційних передумов диверсифікації підприємницької діяльності на селі в частині стимулювання розвитку виробництва подібної (супутньої) продукції;

- підтримка несільськогосподарської підприємницької діяльності на селі – сфери послуг, народних промислів і ремесел, малих заготівельних, переробних та харчових підприємств, сільського і зеленого туризму через розвиток ринкової інфраструктури, наукову та інформаційно-консультаційну підтримку;

- створення на базі дорадчої служби постійно діючої системи моніторингу соціально-економічних та інституційних факторів підприємницького середовища;

в) Розвиток конкурентної політики:

- законодавче визначення аграрних товарних ринків, динамічних критеріїв конкурентного їх стану, удосконалення законодавчих засад концентрації виробництва і виробничих ресурсів в аграрному секторі;

- визначення платниками фіксованого податку виключно суб'єктів малого сільськогосподарського підприємництва: фермерських господарств і сімейних ферм, що здійснюють виробництво як СПД-фізичні особи;

- заходи щодо розвитку внутрішнього ринку, конкурентоздатності продукції малих форм господарювання;

- розробку та впровадження місцевих програм розвитку малого аграрного підприємництва; підтримку розвитку несільськогосподарського підприємництва в сільській місцевості.

г) Комплекс заходів з удосконалення механізму та стимулювання розвитку малого аграрного підприємництва передбачає:

- здешевлення процедур реєстрації та ліцензування;
- раціоналізацію системи податкових пільг;

- удосконалення системи спрощеного оподаткування з метою її спрямованості на малий та середній бізнес, зменшення податко-вого порогу для фізичних осіб;
- забезпечення прогнозованості та стабільності податкової системи для інвесторів;
- оптимізацію системи перевірок, зокрема шляхом створення надійної бази контролю та моніторингу ризиків;
- законодавче забезпечення стимулювання інвестиційно-інноваційної активності;
- удосконалення механізмів залучення сільськогосподарських підприємств до соціального розвитку сільських територій;
- створення сприятливих умов для започаткування бізнесу через заходи оптимізації дозвільної системи [91, с. 405].

Основними індикаторами розвитку підприємницької діяльності на сільських територіях мають стати:

- збільшення до 2030 р. на 30 % малих та середніх підприємств із розрахунку на 10 тис. сільського населення;
- збільшення кількості зайнятих у підприємницьких структурах різних галузей, що функціонують на селі, до 2030 року – у 1,5 раза;
- наявність підприємницьких структур у кожному сільському населеному пункті з чисельністю населення понад 50 осіб.

5.5. Підприємництво і розвиток державно-приватного партнерства

Зважаючи на необхідність досягнення загальних економічних цілей і вирішення актуальних соціально-економічних завдань, важливо створити умови для налагодження ефективної взаємодії на ринку між органами державної влади і підприємницьким сектором у сільській місцевості, тобто формування державно-приватного партнерства. Цей тип партнерських відносин є сукупністю організаційно-правових і фінансово-

економічних відносин і дій держави та приватного бізнесу, спрямованих на досягнення загальних цілей реалізації економічної політики держави. Можливість здійснення даного типу взаємодії в сучасних ринкових умовах підлягає сумніву, оскільки вважається, що неможливо поєднати інтереси держави та підприємницького сектору. Основні економічні інтереси держави мають витратний характер і полягають у здійсненні капіталовкладень з метою забезпечення територіальної цілісності, суверенітету країни, безпеки, стабільності її розвитку. Відповідно основною метою приватного сектору економіки є максимізація прибутку як у довгостроковій, так і в короткостроковій перспективі, тобто їх цілі мають «дохідний» характер [91, с. 387].

Поєднуючи інтереси цих двох учасників ринку, стає зрозумілим, що партнерство між ними можливе за умов розуміння, що основним джерелом поповнення та формування доходів держави є податкові платежі з доходів громадян і прибутків підприємницького сектору в сільській місцевості. Саме за рахунок цих коштів здійснюється реалізація інтересів держави. Відповідно виконання державою головних завдань зумовлює розвиток і поліпшення ситуації на ринку (підвищення рівня життя, купівельної спроможності населення, створення сприятливого інвестиційного клімату тощо), що неодмінно призводить до підвищення ефективності діяльності приватного сектору, збільшення обсягів його доходів і прибутків. Тобто між учасниками партнерства формується циклічний зв'язок, що є передумовою налагодження тісних і взаємовигідних відносин. Особливої актуальності набуває партнерство в умовах обмеженості матеріальних ресурсів, фінансової кризи, коли держава самотійно неспроможна вирішувати всі проблеми соціального й економічного характеру.

Основною причиною, що вимагає активізації державно-приватного партнерства у сфері підприємництва на сільських територіях, є спільність цілей учасників, а саме: створення конкурентоспроможної на ринку сільськогоспо-

дарської продукції, здатної максимально задовольнити потреби споживачів, забезпечити комплексний розвиток сільських територій за умови збереження екологічної рівноваги, здійснення розбудови і відновлення соціальної інфраструктури у сільських населених пунктах [91, с. 388].

Реалізація державно-приватного партнерства у сфері підприємництва на сільських територіях можлива шляхом створення відповідних умов, а саме:

- розробки і прийняття дієвих і прозорих законодавчих актів, що забезпечать нормальні умови функціонування суб'єктів підприємництва в сільській місцевості;
- законодавчого встановлення механізмів і процедур прийняття рішень щодо розвитку сфери підприємництва на сільських територіях;
- забезпечення рівності перед законом усіх суб'єктів економічної діяльності, а також державних організацій, керівників незалежно від їхніх посад;
- відкритості соціально-економічної політики держави;
- здійснення контролю за діями влади, їх систематичного звітування про виконання своїх зобов'язань;
- відкритості державних органів влади та готовності до прийняття ініціатив і пропозицій від підприємницького сектору;
- збалансування державного і приватного капіталів;
- врахування контролюючої ролі суспільства, що має право ініціювати і здійснювати правотворчі та програмні науково-експертні розробки, сприяти розвитку сфери підприємництва на сільських територіях [91, с. 388].

Значним стримувальним фактором здійснення державно-приватного партнерства є неготовність ринку та його основних учасників. Ефективність ведення підприємницької діяльності детермінується переліком факторів, з яких людський є одним із найбільш значущих. Зважаючи на особливості цього фактору, прогнози подальшого розвитку підприємницького середовища в Україні будуть достовірнішими, як і доцільність певних форм підтримки, прийнятних для вітчизняних представників даного виду діяльності.

У процесі дослідження здійснено аналіз та узагальнено теоретичні та методологічні засади підприємницької діяльності в аграрній сфері економіки.

1. Вітчизняний аграрний сектор є системоутворюючим в економіці, формує продовольчу, економічну, екологічну та енергетичну безпеку, забезпечує зв'язки між технологічно пов'язаними галузями національної економіки, соціально-економічні основи розвитку сільських територій. Подальша інтеграція у світовий економічний простір, посилення процесів глобалізації та лібералізації торгівлі потребують адаптації до постійно змінюваних умов зовнішнього середовища, удосконалення стратегії аграрної політики, визначення основних довгострокових цілей і завдань, ресурсів їх досягнення.

2. Дослідження інституціональних основ підприємницької діяльності передбачає міждисциплінарний синтез, консолідацію методів і прийомів різних напрямів наукового пошуку з метою вивчення природи підприємницької діяльності. Дослідження підприємництва за допомогою методологічних прийомів інституціональної теорії дає змогу зрозуміти й науково обґрунтувати засади розвитку підприємницької діяльності як складного багатоаспектного процесу.

3. Аналіз розвитку аграрного підприємництва України в умовах трансформацій свідчить про суперечливість бази підприємницької діяльності, що призводить до зменшення кількості підприємств – суб'єктів господарювання, концентрації земельних ресурсів на основі довгострокової оренди, відтворення аграрного бізнесу від соціального розвитку сільських територій, непрозорої діяльності підприємницьких структур, відсторонення орендодавців від участі в діяльності підприємств.

4. Підвищення ефективності інституційних механізмів регулювання аграрного підприємництва має передбачати формування конкурентного середовища підприємницької діяльності в галузі за рахунок розвитку ринкової інфраструктури, ринкового механізму ціноутворення на сільськогосподарську продукцію на основі прозорих каналів реалізації продукції.

5. Вагома роль аграрного підприємництва у забезпеченні конкурентоспроможності національної економіки, зайнятості та доходів населення вимагає реалізації заходів державної політики щодо підтримки розвитку аграрного підприємництва.

6. Інституційний механізм регулювання підприємництва включає в себе систему базових і похідних інституцій, правил, традицій, організацій та установ, завдання яких полягає у визначенні норм поведінки суб'єктів економіки задля задоволення індивідуальних і суспільних цілей у системі виробництва та обліку товарів і послуг.

7. Мале підприємництво на селі як один із пріоритетних секторів ринкової економіки здійснюється на основі дрібнотоварного виробництва; є чинником формування темпів економічного розвитку, структури та якісних характеристик внутрішнього валового продукту; сприяє швидкій окупності витрат, свободі ринкового вибору; насичує ринок споживчими товарами та послугами повсякденного попиту, створює додаткові робочі місця; має високу мобільність, низьковитратні форми управління.

Загальні плани розвитку сільських територій, як і плани розвитку окремих місцевих громад, мають включати програми стимулювання *всіх видів сільського підприємництва*. Їхніми складовими мають бути такі заходи:

1. Конкретизація програм місцевого розвитку в частині узгодженості позицій підприємців (їхніх громадських організацій) щодо механізмів і порядку наповнення місцевих бюджетів, їх виконання, розробки і реалізації місцевих програм забезпечення зайнятості, підтримки інфраструктурного розвитку трудовою, технічною та гуманітарною участю.

2. Місцеві гарантії недоторканості власності, стабільності місцевих правил і рішень у частині сприятливого режиму її ефективного використання, оподаткування, ліквідності. Плани розвитку територій мають розроблятися й затверджуватися з огляду на перспективи розширення видів господарської діяльності, максимально гарантуючи сприяння діючим СПД. Визначені ними соціальні зобов'язання підприємств *усіх галузей* мають бу-

ти гнучким по відношенню до фінансового стану, включати зустрічні зобов'язання місцевих громад щодо сприяння їх модернізації тощо.

3. Диференціація зобов'язань великих і малих підприємств у частині участі в сільському розвитку і вигоди від її активізації через досягнення домовленостей стосовно перерозподілу соціальних зобов'язань між підприємцями. Зокрема, великі підприємства можуть бути більше зацікавлені у фінансовому забезпеченні розвитку інфраструктури, тоді як малі – брати посильну участь в облаштуванні території через виконання частини робіт трудовими зусиллями та технічними засобами тощо.

4. Диференціація форм участі місцевих і немісцевих підприємств у сільському розвитку. Місцеві підприємці повинні безпосередньо впливати на зміст сільського розвитку. Натомість немісцеві СПД, наповнюючи місцеві бюджети визначеною на конкурентних засадах платою за виробничі ресурси комунальної власності (насамперед, природні) та сплатою податків і зборів (на нерухомість, екологічного тощо), не повинні брати участі у виробленні й реалізації програм розвитку громад з огляду на вищий потенціал "тимчасовості" їх діяльності на відповідних територіях.

5. Програми розвитку місцевих громад мають ґрунтуватися на заздалегідь визначених критеріях їх формування і коригування. Участь підприємців в обговоренні та затвердженні генеральних планів, планів розвитку територій забезпечуватиме їх реалістичність з огляду на ендогенні, доступні громаді ресурсні джерела реалізації. Суттєвою вимогою є зобов'язання місцевих громад утримуватися від протекціонізму на користь окремих СПД у процесі їх економічної конкуренції.

6. Підтримка місцевими громадами нових СПД. Насамперед це стосується усунення місцевих адміністративних, податкових і процедурних перешкод щодо диверсифікації підприємницької діяльності, включаючи виробництво та брендинг регіональних продуктів, розвиток сільського і зеленого туризму, створення сучасних інноваційних сімейних ферм тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Croatian Bureau of Statistics: Official Website. URL : <http://www.dzs.hr>.
2. Demsetz, Harold. (1983). The Structure of Ownership and the Theory of the Firm. *Journal of Law and Economics*, Vol. 26, № 2, Corporations and Private Property: A Conference Sponsored by the Hoover Institution. (Jun., 1983), pp. 375-390.
3. Entrepreneurial Framework Conditions. URL : <https://www.gemconsortium.org/data/key-nes>.
4. Erasmus University в Роттердамі. URL : <https://globalstudy.com.ua/uk/education/netherlands/universities/erasmus-university-rotterdam/>.
5. FAO (Продовольча та сільськогосподарська організація ООН). URL : <https://latifundist.com/kompanii/1044-the-food-and-agriculture-organization>.
6. Global Entrepreneurship Monitor. URL : <https://www.gemconsortium.org/>.
7. Gry Agnete Alsos, S. Carter, E. Ljunggren. (2011). The Handbook of Research on Entrepreneurship in Agriculture and Rural Development. Edward Elgar Publishing, 336 p.
8. Henri L. F. de Groot, Peter Nijkamp, Roger Stough. (2004). Entrepreneurship and Regional Economic Development: A Spatial Perspective. Edward Elgar Publishing, 352 p.
9. Kravchenko S., Malik L., Bezhenar I. (2022). Forecasting in the analysis of stimulation of investment, credit and innovative attractiveness of agricultural business entities. *Theoretical Foundations in Economics and Management* : collective monograph / Kovalenko V., Lyuty I., Zatonatska T., etc. International Science Group. USA, Boston : Primedia eLaunch, p. 202-210. URL : <http://www.isg-konf.com/theoretical-foundations-in-economics-and-management/>.
10. Kravchenko S., Bezhenar I. (2022). Functional dependence of relations between agricultural business entities and banks. *Theoretical Foundations in Economics and Management* : collective monograph / Kovalenko V., Lyuty

I., Zatonatska T., etc. International Science Group. USA, Boston : Primedia eLaunch, p. 175-183. URL : <http://www.isg-konf.com/theoretical-foundations-in-economics-and-management/>.

11. Kravchenko S. A., Malik L. M. (2022). Financial and credit support for the functioning of agricultural business. *Improvement of the financial and credit mechanism for ensuring innovative development of the agricultural sector of economy, rural territories of Ukraine and countries V-4* : збірник праць. Львів: ЛНУП, Ч. 2. С. 18-21. URL : <http://www.lnau.edu.ua/lnau/index.php/uk/f-s/ekon/fik/news.html>.

12. Kravchenko S., Malik M., Shpykuliak O. (2023). Ensuring sustainable development of rural households in wartime conditions. *Basics of learning the latest theories and methods* : collection of works. Boston : USA, p. 76-78. URL : https://www.isg-konf.com/uk/basics-of-learning-the-latest-theories-and-methods/?utm_source=eSputnik-promo&utm_medium=email&utm_campaign=UA-Sbornik_materialov_konferencii_dostupen&utm_content=1487908645 (*Забезпечення стійкого розвитку сільських домогосподарств в умовах воєнного часу*).

13. Kravchenko S., Malik M., Shpykuliak O., Malik L. (2023). Supporting the development of family farming in wartime conditions. *Scientific directions of research in educational activity*: collection of works. Osaka : Japan, p. 54-56. URL : <https://www.isg-konf.com/uk/scientific-directions-of-research-in-educational-activity/> (*Підтримка розвитку сімейних фермерських господарств в умовах воєнного часу*).

14. Kravchenko S. (2023). Development of business structures in agriculture in wartime conditions. *Організаційно-економічні та соціальні складові розвитку підприємництва* : збірник праць. Львів: ЛНУП, 2023. С. 136-139. URL : <http://www.new.lnau.edu.ua/> (*Розвиток підприємницьких структур у сільському господарстві в умовах воєнного часу*).

15. LandLord. URL : <https://landlord.ua/news/nazvano-desiatku-naiprybutkovishykh-ahrarykh-kompanii-ukrainy-2022-roku/>.

16. Malcolm Moseley. (2003). Rural Development : Principles and Practice. SAGE, 240 p.

17. Malik M., Kravchenko S., Shpykuliak O., Malik L., Yuzhykova V. (2022). Adaptation of business entities in the agrarian sector of the economy to activities in wartime conditions. *Ekonomika APK*. Vol. 29, №. 6. p. 28-40. URL : https://eaprk.com.ua/web/uploads/pdf/Ekonomika%20APK_2022_Vol.%2029,%20No.%206_28-40.pdf.

(Адаптація суб'єктів підприємництва аграрного сектору економіки до діяльності в умовах воєнного часу).

18. Malik M., Shpykuliak O., Kravchenko S., Malik L., Yuzhykova V. (2023). Farm activities in wartime conditions. *Ekonomika APK*. Vol. 30, № 1. pp. 40-50. URL : [https://eaprk.com.ua/web/uploads/pdf/Ekonomika%20APK_2023_\(Rozvitok_fermerських_gospodarств_v_umovakh_voєnnogo_chasu\)](https://eaprk.com.ua/web/uploads/pdf/Ekonomika%20APK_2023_(Rozvitok_fermerських_gospodarств_v_umovakh_voєnnogo_chasu)).

19. Malik M., Kravchenko S., Shpykuliak O., Malik L., Yuzhykova V. (2023). Adaptation of business entities in the agrarian sector of the economy to activities in wartime conditions. *Ekonomika APK*. 2022. Vol. 29, № 6. pp. 28-40. URL : https://eaprk.com.ua/web/uploads/pdf/Ekonomika%20APK_2022_Vol.%2029,%20No.%206_28-40.pdf. *(Адаптація суб'єктів підприємництва аграрного сектору економіки до діяльності в умовах воєнного часу).*

20. Malik M., Kravchenko S., Diuk A ., Malik L., Nechyporenko M. (2023). Development of micro-entrepreneurs subjects in agriculture in wartime conditions. *Ekonomika APK*. 2023. Vol. 31, № 2. pp. 10-23. URL : <https://eaprk.com.ua/uk/journals/tom-30-2-2023/rozvitok-sub-yektiv-mikropidpriyemnitstva-u-sil'skomu-gospodarstvi-v-umovakh-voєnnogo-chasu>. *(Розвиток суб'єктів мікропідприємництва у сільському господарстві в умовах воєнного часу).*

21. Panel Study of Entrepreneurial Dynamics. URL : <https://www.psed.isr.umich.edu/>.
22. Stockholm School of Economics. URL : https://www.unipage.net/en/545/stockholm_school_of_economics.
23. The Supreme Council of Ukraine. URL : <https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text/>.
24. Total Early-Stage Entrepreneurial Activity. URL : <https://www.gemconsortium.org/news/Spotlighting%20Trends%20in%20Early-Stage%20Entrepreneurial%20Activity>.
25. U.S. Small Business Administration: Official Website. URL : <http://www.sba.gov>.
26. Welter F. (2011). Institutional Perspectives on Entrepreneurial Behavior in Challenging Environment. *Journal of Small Menegment*. № 49 (1). p. 107-125. URL : <http://onlinelibrary.wiley.com>.
27. Zoltan J. Acs, Roger R. Stough. (2008). Public Policy in an Entrepreneurial Economy: Creating the Conditions for Business Growth. Springer Science & Business Media, 300 p.
28. Алексеева О., Шпикуляк О., Мазур К., Ксенофонтова К., Суховій А. (2022). Формування механізму зайнятості населення у розвитку аграрного підприємництва в сучасних умовах: теоретико-методичний аспект. *Moderní aspekty vědy: XXV. Díl mezinárodní kolektivní monografie : collective monograph / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., str. 553. S. 63-78*. URL: <http://perspectives.pp.ua/public/site/mono/mono-25.pdf>.
29. Бахчиванжи Л. А. (2009). Механізм державної підтримки малих підприємств у трансформаційних умовах розвитку аграрного сектору. *Аграрний вісник Причорномор'я. Економічні науки*. № 49. URL : <http://www.nbuv.gov.ua>.
30. Беженар І.М., Скиба Г.І., Кравченко С.А. (2022). Аналітична оцінка розвитку сільських територій. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Економічні науки*. Вип. 2 (65). С. 66-78. URL : <http://www.journals.maup.com.ua/index.php/economics>.

31. Березівський П. С. (2002). Організація виробництва в сільськогосподарських підприємствах / П. С. Березівський. Львів : Українські технології. 448 с.
32. Бернар І. Коллі Ж.-К. Оцінка фінансового потенціалу регіону. URL : <http://www.rusnauka.com>.
33. Боронос В. Г. (2011). Методологічні засади управління фінансовим потенціалом території : монографія. Суми : Сумський державний університет, 310 с.
34. Варналій З. С. (2001). Мале підприємництво: основи теорії і практики. Київ: Знання; КОО, 277 с.
35. Варналій З. С. (2002). Основи підприємництва : навч. посіб. Київ : Вид-во Знання-Прес, 239 с.
36. Варналій З. С. (2015). Конкуренція і підприємництво: монографія. Київ : Знання України. 463 с.
37. Васільєва Л. М. (2010). Поняття і сутність підприємництва. Вісник Дніпропетровського державного аграрного університету. № 1. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/chem_biol/vddau/2010_1/pdf/38.pdf.
38. Величко О. В. (2011). Перспективи зайнятості населення сільських територій. URL : <http://www.nbuv.gov.ua>.
39. Верховна Рада України. Офіційний сайт. URL : <http://rada.gov.ua/>.
40. Вільямсон, Олівер Е. (2001). Економічні інституції капіталізму: Фірми, маркетинг, укладання контрактів. Київ : Вид-во «АртЕк», 472 с.
41. Войнаренко М.П. (2013). Сутність та принципи бізнес-адміністрування на підприємствах за умов мінливого конкурентного середовища. *Економіка : реалії часу. Науковий журнал*. № 4 (9). С. 49-51. URL : <http://www.economics.opu.ua/2013/n4.html>.
42. Глобальний договір ООН в Україні. URL : <https://globalcompact.org.ua/gd-oon-v-ukraini/>.
43. Говорушко Т. А. (2007). Мале підприємництво у Харчовій промисловості України: монографія. Київ : НУХТ, 391 с.
44. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003.

№ 18, № 19-20, № 21-22, ст. 144. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.

45. Гудзь Ю. Ф. (2011). Підприємницьке середовище та його вплив на ефективність господарської діяльності малих підприємств (на прикладі харчової промисловості Волинської області) : дис. канд. екон. наук: 08.00.04. Київ, 266 с.

46. Демографічна та соціальна статистика. Зайнятість та безробіття. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.; <https://www.bank.gov.ua/ua/statistic/macro-indicators/>.

47. Державний комітет України з питань розвитку підприємництва. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/737/97#Text>.

48. Державний комітет України зі сприяння малим підприємствам і підприємству. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/358-92-%D0%BF#Text>.

49. Дрига С. Г. (2010). Програмно-цільовий підхід та інституційний стан державної політики підтримки малого підприємництва. *Економіка та держава*. № 2. С. 11-15.

50. Дубініна М. В. (2010). Інституціональна складова аграрного підприємництва. URL : <http://www.nbuv.gov.ua>.

51. Економічна енциклопедія : у 3-х томах / редкол. : М. В. Мочерний та ін. Київ: Академія, 2001. Т. 2. 848 с.

52. Європейський Союз : навч. посіб. / [А. О. Бояр (кер. авт. кол.), Н. П. Карпчук, Н. І. Романюк та ін.] ; за ред. А. О. Бояра, С. В. Федонюка. Київ : ФОРМ Маслаков, 2020. 600 с. URL : https://lib.lntu.edu.ua/sites/default/files/2021-01/European_Union_textbook_0.pdf.

53. Жукова Г. А. (2013). Результативність діяльності підприємств: науково-методичні аспекти і її визначення. *Ефективна економіка*. 11. URL : <http://www.economy.nauka.com.ua>.

54. Заяць В. М. (2011). Розвиток ринку сільськогосподарських земель : монографія / Заяць В. М. Київ: ННЦ «ІАЕ», С. 181-210.

55. Заяць В. М. (2014). Відносини власності у розвитку сільськогосподарського підприємництва. *Економіка АПК*. № 7. С. 100-108.

56. Заяць В. М. (2016). Підприємництво як фактор сталого розвитку сільських територій. *Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект* : монографія / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Заяць В. М., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ: ННЦ «ІАЕ». С. 20-28. URL : <http://www.socrates.vsau.edu.ua/repository/getfile.php/25872.pdf>.

57. Заяць В. М. (2016). Актуальні проблеми формування підприємницького середовища. *Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект* : монографія / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Заяць В. М., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ: ННЦ «ІАЕ». С. 28-38. URL : <http://www.socrates.vsau.edu.ua/repository/getfile.php/25872.pdf>.

58. Заяць В. М., Вітвіцький В. В., Заяць Р. В., Авраменко Ю. О. (2016). Методичні підходи до оцінки рівня розвитку підприємництва. *Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект*: монографія / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Заяць В. М., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ: ННЦ «ІАЕ». С. 38-57. URL : <http://www.socrates.vsau.edu.ua/repository/getfile.php/25872.pdf>.

59. Зелена книга. Соціальне підприємництво в Україні. URL : https://drive.google.com/file/d/1yfrAPFZ2fB66i7hAgEkn_WVK3jAaDTd4/view.

60. Земельний кодекс України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>.

61. Іванченко В. О., Шпикуляк О. Г. (2021). Стратегія та перспективи формування сталого розвитку підприємництва в сільському господарстві України. *Colloquium-journal. Warszawa, Polska*. № 11(98), Część 1. С. 22-27. URL : <http://www.colloquium-journal.org/wp-content/uploads/2022/05/Colloquium-journal-2021-98-1.pdf>.

62. Інфраструктура підтримки підприємництва. Аналітичний Центр Академія, 2011. URL : <http://www.academia.org.ua/?p=27>.

63. Канінський П. К. (2005). Спеціалізація сільськогосподарських підприємства : монографія. Київ : ННЦ «ІАЕ», 348 с.

64. Кількість зареєстрованих юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

65. Козак О. А. (2016). Політико-економічні важелі формування продовольчої безпеки. *Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект* : монографія / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Заяць В. М., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ: ННЦ «ІАЕ». С. 211-229. URL : <http://www.socrates.vsau.edu.ua/repository/getfile.php/25872.pdf>.

66. Колісник Г. М. (2004). Соціально-економічна ефективність підтримки малого підприємництва в Україні та світі. *Науковий вісник*. Вип. 14.4. URL : <http://www.nbuiv.gov.ua>.

67. Концепція державної політики розвитку малого підприємництва. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/404-96-%D0%BF#Text>.

68. Корнецький А. О. (2011). Особливості малого підприємництва в Україні. *Економіка та держава*. № 5. С. 83-85.

69. Коробка С. В. (2008). Обґрунтування кількості та напрямів створення малих підприємств у сільському господарстві. *Економічний простір*. № 20/2. С. 247-255.

70. Костриця М. М. (2011). Розвиток підприємництва як інституційний чинник підвищення національної конкурентоспроможності. *Вісник ЖДТУ*. № 2 (56). С. 48-51. URL: <http://www.nbuiv.gov.ua>.

71. Кредісов В. А. (2003). Підприємництво в Україні: суть, типи та умови формування. Київ : Знання України, С. 19.

72. Купчак Б. Ф. (2011). Підприємництво : суть та умови здійснення. *Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України* : зб. наук.-техн. пр. Вип. 21.2. С. 243-249.

73. Лазур П. Ю. (2012). Банківський кредит як чинник розвитку підприємництва в Україні. *Науковий вісник НЛТУ України*. Вип. 22.5. С. 246-250.

74. Літвінов О. В. (2005). Досвід упровадження «регуляторної гільйотини» в Україні. URL : <http://www.nbuv.gov.ua>.

75. Лопатинський Ю., Шпикуляк О., Шеленко Д., Кифяк В., Дюк А. (2022). Організаційно-інституційні практики посилення ролі селянських господарств у продовольчому забезпеченні населення в сучасних умовах. *Аграрна економіка*, Т. 15. № 3-4. С. 3-13. URL : <https://agrarianeconomy.lnup.edu.ua/index.php/en/archive/60-arkhiv-nomeriv/2022-t-15-3-4/460-1>.

76. Лупенко Ю. О. (2014). Інноваційне забезпечення розвитку сільського господарства України: проблеми та перспективи / Ю. О. Лупенко, М. Й. Малік, О. Г. Шпикуляк та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 516 с.

77. Лупенко Ю. О., Малік М. Й. (2016). Становлення й розвиток господарських формувань. *Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект* : монографія [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Заяць В. М., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ: ННЦ «ІАЕ». С. 201-211. URL : <http://www.socrates.vsau.edu.ua/repository/getfile.php/25872.pdf>.

78. Лупенко Ю. О., Шпикуляк О. Г. (2022). Концептуальна оцінка потенціалу інтегрованих підприємницьких формувань у забезпеченні сталого розвитку сільських територій. *Організаційно-економічні та соціальні складові розвитку підприємництва* : збірник праць. Львів: ЛНУП, С. 234-237. URL: <http://www.lnau.edu.ua/lnau/index.php/uk/nd/noz.html>.

79. Макаренко А. П. (2009). Теорія і практика державного регулювання в аграрній сфері: монографія. Київ : ННЦ «Інститут аграрної економіки». 636 с.

80. Малишко В. (2009). Аналіз, проблеми та перспективи розвитку підприємництва в Україні. URL : <http://www.nbuv.gov.ua>.

81. Малік М. Й. (2007). Підприємництво у розвитку аграрного ринку. *Економіка АПК*. № 11. С. 138-149.
82. Малік М. Й. (2011). Інститути та інституції у розвитку аграрної сфери економіки. *Економіка АПК*. № 7. С. 169-176.
83. Малік М. Й. (2013). Теоретичні засади та напрями трансформації особистих селянських господарств. *Економіка АПК*. № 5. С. 87-95.
84. Малік М. Й. (2015). Перспективи розвитку підприємницької діяльності на сільських територіях України. *Економіка АПК*. № 8. С. 5-14.
85. Малік М. Й., Півторак В. С. (2016). Оцінка соціально-економічного розвитку малого аграрного підприємництва. *Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект* : монографія / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Заяць В. М., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ: ННЦ «ІАЕ». С. 117-130. URL: <http://www.socrates.vsau.edu.ua/repository/getfile.php/25872.pdf>.
86. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г., Пехов В. А. (2016). Методологічні засади сутності підприємницької діяльності. *Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект* : монографія [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Заяць В. М., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ». С. 57-65. URL : <http://www.socrates.vsau.edu.ua/repository/getfile.php/25872.pdf>.
87. Малік М. Й., Заяць В. М., Заяць Р. В. (2016). Організаційно-правові та економічні засади розвитку підприємницьких структур. *Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект* : монографія [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Заяць В. М., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ: ННЦ «ІАЕ». С. 6-20. URL : <http://www.socrates.vsau.edu.ua/repository/getfile.php/25872.pdf>.
88. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г., Мамчур В. А., Пехов В. А. (2016). Соціальний капітал в інституційному розвитку підприємництва. *Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект* : монографія / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Заяць В. М., Шпикуляк О. Г. та

ін.]. Київ: ННЦ «ІАЕ». С. 78-85. URL : <http://www.socrates.vsau.edu.ua/repository/getfile.php/25872.pdf>.

89. Малік М. Й., Федун І. А., Горошко Г. М., Мамчур Л. В. (2016). Тенденції зміни спеціалізації в підприємницьких структурах. *Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект* : монографія / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Заяць В. М., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ: ННЦ «ІАЕ». С. 229-251. URL: <http://www.socrates.vsau.edu.ua/repository/getfile.php/25872.pdf>.

90. Малік М. Й., Малік Л. М., Мамчур В. А. (2016). Соціальна відповідальність підприємницьких структур як чинник розвитку сільських територій. *Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект* : монографія / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Заяць В. М., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ: ННЦ «ІАЕ». 2016. С. 370-379. URL : <http://www.socrates.vsau.edu.ua/repository/getfile.php/25872.pdf>.

91. Малік М. Й., Забуранна Л. В. (2016). Державно-приватне партнерство як інструмент трансформацій у розвитку сільських територій. *Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект* : монографія / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Заяць В. М., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ: ННЦ «ІАЕ». С. 379-402. URL : <http://www.socrates.vsau.edu.ua/repository/getfile.php/25872.pdf>.

92. Малік М. Й., Спаський Г. В. (2018). Розвиток підприємництва та кооперації аграрного сектору Закарпаття в умовах євроінтеграції : монографія. Київ : Аграрна наука, 284 с.

93. Малік М. Й., Швець А. А. (2021). Роль підприємництва, кооперації та агропромислової інтеграції у розвитку сільських територій. *Економіка АПК*. № 7. С. 50-62. URL : http://www.eaprk.org.ua/sites/default/files/eaprk/2021/07/ekonomikaaprk_2021_07_p_50_62.pdf.

94. Мельник Л. Ю. (2002). Концентрація виробництва в сільському господарстві: тенденції і перспективи. *Економіка АПК*. № 2. С. 11-16.

95. Міжнародна організація праця. URL : <https://dsp.gov.ua/mizhnarodna-orhanizatsiia-pratsi-mop/>.

96. Міністерство аграрної політики та продовольства України. URL: <https://minagro.gov.ua/ua/napryamki/fermerstvo-i-kooperaciya/kooperaciya>.

97. Міщенко Д. А. (2012). Пріоритетні напрями розвитку інституційного забезпечення аграрного сектору економіки. URL: <http://www.nbuv.gov.ua>.

98. Наукові основи агропромислового виробництва в зоні Лісостепу України. Київ : Аграрна наука, 2010. 977 с.

99. Новий курс: реформи в Україні 2010-2015 рр.; за заг. ред. В. М. Гейця та ін. Київ : НВЦ НБУВ, 2010. 232 с.

100. Норт Даглас. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Даглас Норт. Київ : Основи, 2000. 198 с.

101. Основи аграрного підприємництва: наукове видання / П. Т. Саблук, М. Й. Малік, В. В. Зіновчук та ін. ; за ред. М. Й. Маліка. Київ : ННЦ ІАЕ, 2000. 582 с.

102. Перспективні форми організації господарської діяльності на селі: наук. доп. / Лупенко Ю. О., Шпикуляк О. Г., Месель-Веселяк В. Я. та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 114 с. URL : <http://www.repository.vsau.org/getfile.php/20719.pdf>.

103. Півторак В. С. (2012). Особливості формування нормативно-правового середовища розвитку малого підприємництва в Україні. *Збірник наукових праць ВНАУ. Серія Економічні науки*. Вип. 1 (56). Т. 4. С. 149-156.

104. Півторак В. С. (2012). Державна підтримка малого підприємництва в аграрній сфері економіки: регіональний аспект. *Збірник наукових праць ВНАУ. Серія Економічні науки*. Вінниця : ВНАУ, Вип. 4 (70). Т. 1. С. 69-75.

105. Півторак В. С. (2013). Особливості функціонування інституту праці в малому підприємстві аграрного сектору. *Економіка АПК*. № 3. С. 120-124.

106. Півторак В. С. (2013). Удосконалення державної підтримки малого сільськогосподарського підприємництва. *Збірник наукових праць ВНАУ. Серія: Економічні науки*. Вінниця : ВНАУ. Вип. 3 (80). С. 208-216.

107. Півторак В. С. (2016). Інституціональні передумови розвитку малого аграрного підприємництва. *Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект* : монографія / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Заяць В. М., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ: ННЦ «ІАЕ». С. 106-117. URL : <http://www.socrates.vsau.edu.ua/repository/getfile.php/25872.pdf>.

108. Півторак В. С., Івченко В. Є. (2016). Формування механізмів підтримки та стимулювання розвитку малого аграрного підприємництва. *Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект* : монографія / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Заяць В. М., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ: ННЦ «ІАЕ». 2016. С. 130-145. URL : <http://www.socrates.vsau.edu.ua/repository/getfile.php/25872.pdf>.

109. Підприємництво в аграрній сфері економіки; за ред. П. Т. Саблука, М. Й. Маліка. Київ : УААН, Інститут аграрної економіки, 1997. 420 с.

110. Податковий Кодекс України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.

111. Посібник із КСВ. Базова інформація з корпоративної соціальної відповідальності / О. Лазаренко, Р. Колишко та ін. Київ : Енергія, 2008. 96 с.

112. Практики КСВ в Україні 2013; під. ред. М. А. Саприкіна, О. І. Янковської / Центр «Розвиток КСВ». Київ, 2014. 113 с.

113. Програма розвитку особистих селянських господарств в Україні на період до 2020 року (проект) ; за ред. Ю. О. Лупенка, М. Й. Маліка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2013. 28 с.

114. Про Аграрні розписки: Закон України від 6.11.2012 р. № 5479-VI. URL : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

115. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/191-19#Text>.

116. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-IX#Text>.

117. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/71-19#Text>.

118. Про внесення змін до статті 69 Податкового кодексу України щодо спрощення умов ведення бізнесу. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344-19#Text>.

119. Про Державний комітет України з питань розвитку підприємництва : Указ Президента України від 29.07.1997 р. № 737/97. URL : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

120. Про Державну підтримку малого підприємництва : Закон України від 19.10.2000 р. № 2063-III. URL : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

121. Про Державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців : Закон України від 15.05.2003 р. за № 755-IV. URL : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

122. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.07.2006 р. № 1001. URL : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

123. Про затвердження Положення про Координаційну раду з питань розвитку малого та середнього підприємництва та її складу. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1210-2010-%D0%BF#Text>.

124. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів з виконання Національної програми сприяння розвитку малого підприємництва в Україні : Постанова

КМУ від 27.07.2011 р. за № 795 URL : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

125. Про затвердження Порядку розміщення тимчасових споруд для провадження підприємницької діяльності : Наказ України від 21.10.2011 р. № 244. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1330-11#Text>.

126. Про зовнішньоекономічну діяльність. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12#Text>.

127. Про земельну реформу. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/563-12#Text>.

128. Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати: Закон України від 19.06.2003 р. № 979-IV. URL : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

129. Про кредитні спілки : Закон України від 20.12.2001 № 2908-III. URL : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

130. Про лібералізацію підприємницької діяльності та державну підтримку підприємництва : Указ Президента України від 12.05.2005 р. № 779/2005. URL : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

131. Про ліцензування деяких видів господарської діяльності. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19#Text>.

132. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2982-15#Text>.

133. Про особисте селянське господарство. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-15#Text>.

134. Про патентування окремих видів підприємницької діяльності. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/98/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

135. Про підприємництво : Закон України від 7.02.1991 р. № 698-XII. URL : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

136. Про селянське (фермерське) господарство. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2009-12#Text>.

137. Про Концепцію державної політики розвитку малого підприємництва : Постанова Кабінету Міністрів України від 3.04.1996 р. № 404. URL : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

138. Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні : Закон України від 21.12.2000 р. № 2157-III. URL : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

139. Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/666/94#Text>.

140. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v2731219-00#Text>.

141. Про пенсійне забезпечення : Закон України № 1788. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1788-12#TextURL>.

142. Про порядок призначення пенсій на пільгових умовах жінкам, які працюють в сільськогосподарському виробництві та виховали п'ятеро і більше дітей : Постанова Кабінету Міністрів України від 16 травня 1992 р. № 244. URL : https://zakononline.com.ua/documents/show/152684_152684.

143. Про продовольчу безпеку України. URL : <https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/54016.html>.

144. Про приватизацію земельних ділянок. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/15-92#Text>.

145. Про прийняття за основу проекту Закону України про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2870-20#Text>.

146. Про Програму державної підтримки підприємництва в Україні: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.03.1993 р. № 201. URL : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

147. Про Програму розвитку малого підприємництва в Україні на 1997-1998 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 29.01.1997 р. № 86. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

148. Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні : Закон України від 22.03.2012 р. № 4618-VI. URL : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

149. Про стан та перспективи розвитку підприємництва в Україні. Національна доповідь. Київ : ННЦ ІАЕ, 2010. URL : <http://federation.org.ua/oficiyno/pro-stan-ta-perspektivi-rozvitku-pidpriemnitstva-v-ukraini-natsionalna-dopovid-2010-rik.h-0>.

150. Про Стратегію економічного та соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції» на 2004-2015 роки : Указ Президента України від 28.04.2004 р. № 493/2004. URL : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

151. Про утворення місцевих та регіональних галузевих рад підприємців : Постанова КМУ від 21.05.2009 р. № 518. URL : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

152. Про форми власності на землю. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-12#Text>.

153. Ремісничий регламент Людовіка IX 1229 р. у Франції. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Людовик_IX_Святий.

154. Розвиток аграрних холдингових формувань та заходи з посилення соціальної спрямованості їхньої діяльності / [Лупенко Ю. О., Кропивко М. Ф., Малік М. Й. та ін.] ; за ред. М. Ф. Кропивка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2013. 50 с.

155. Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект : монографія / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Заяць В. М., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ: ННЦ «ІАЕ». 2016. 430 с. URL: <http://www.socrates.vsau.edu.ua/repository/getfile.php/25872.pdf>.

156. Розвиток форм господарювання в сільському господарстві: проблеми і рішення : наукова доповідь /

[Ю. О. Лупенко, В. Я. Месель-Веселяк, О. Г. Шпикуляк та ін.] ; за ред. Ю. О. Лупенка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2018. 54 с.

157. Розділ : Економічна статистика. Діяльність підприємств. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

158. Саблук Р. П. (2011). Фінансові проблеми розвитку малих агроформувань. *Економіка АПК*. № 2. С. 45-50.

159. Світова організація ООН. URL : <https://mfa.gov.ua/mizhnarodni-vidnosini/organizaciya-obyednanih-nacij>.

160. Сільське господарство України 2020-2021. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

161. Сільське господарство 2021 р. Розділ : Економічна статистика. Діяльність підприємств. Реалізація продукції сільського господарства підприємствами та господарствами населення. Вартість продукції сільського господарства, реалізованої підприємствами. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

162. Сорока К. О. (2007). Місце та роль маркетингових досліджень на підприємствах малого бізнесу. *Економіка. Фінанси. Право : Інформаційно-аналітичний журнал*. № 6. С. 7-11.

163. Соціальна відповідальність бізнесу. URL : <https://mainbusinesspartner.ua/sotsialna-vidpovidalnist-bisnesu>.

164. Соціально-економічні засади розвитку сільських територій (економіка, підприємництво і менеджмент) : монографія / [Малік М. Й., Кропивко М. Ф., Булавка О. Г. та ін.] ; за ред. М. Й. Маліка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2012. 642 с.

165. Спільна діяльність малих та середніх виробників сільськогосподарської продукції як проста форма кооперації (у формі договору простого товариства): методичні рекомендації / Ю. О. Лупенко, М. Й. Малік, О. Г. Шпикуляк та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2022. 60 с. URL : <https://drive.google.com/file/d/1SY3q3X6N8GBGBrXSRUuizpbmn98Dtg27/view>.

166. Стратегія економічного та соціального розвитку України (2004-2015 роки) «Шляхом Європейської інтег-

рації» / Авт. кол.: А. С. Гальчинський, В. М. Геєць та ін.; Нац. ін-т стратег. дослідж., М-во економіки та з питань європ. інтегр. України. Київ : ІВЦ Держкомстату України, 2004. 416 с.

167. Стратегія розвитку підприємництва, кооперації та агропромислової інтеграції в умовах воєнного часу та повоєнного відновлення аграрної економіки України / [Ю. О. Лупенко, М. Й. Малік, О. Г. Шпикуляк, С. А. Кравченко та ін.]. Київ: ННЦ „ІАЕ”, 2022. 32 с. URL : <https://drive.google.com/file/d/11dX076sNO8-KRo-7jquiuqxFCX1QrN33f/view>.

168. Теоретичні та методичні засади управління продуктивністю : монографія / [Лупенко Ю.О., О.В. Скидан, В.В. Вітвіцький, М.Й. Малік та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2020. 108 с.

169. Ткаченко Т. П. (2005). Особливості формування підприємницького середовища в Україні у пострадянський період. *Актуальні проблеми економіки*. № 9 (63). С.128-135.

170. Україна в рейтингах : як змінювалися позиції країни у 2014-2019 рр. URL : <https://www.slovoidilo.ua/2019/11/01/infografika/ekonomika/ukrayina-rejtynhax-yak-zminyuvalysya-rozycziyi-krayiny-2014-2019-rokax>.

171. Центр «Розвиток корпоративної соціальної відповідальності». URL : <https://csr-ukraine.org/>.

172. Цибок В. О. (2009). Організаційно-економічний механізм державного регулювання АПК за умов фінансової кризи. *Економіка АПК*. № 10. С. 22-25.

173. Цивільний кодекс України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

174. Шпикуляк О. Г. (2008). Інституціональні особливості розвитку підприємництва та соціального капіталу в аграрній сфері. *Агросвіт*. № 11. С. 4-10.

175. Шпикуляк О. Г. (2010). Інституціональне забезпечення розвитку та регулювання аграрного ринку : аналітична оцінка. *Економіка АПК*. № 4. С. 150-157.

176. Шпикуляк О. Г., Лузан О. Ю. (2016). Інституціональний підхід до регулювання розвитку аграрного підприє-

мництва. *Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект* : монографія [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Заяць В. М., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ: ННЦ «ІАЕ». С. 65-78. URL : <http://www.socrates.vsau.edu.ua/repository/getfile.php/25872.pdf>.

177. Шпикуляк О. Г., Мамчур В. А. (2016). Функціональні взаємодії інститутів і інституцій в підприємницькій діяльності. *Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект* : монографія / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Заяць В. М., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ: ННЦ «ІАЕ». С. 85-97. URL : <http://www.socrates.vsau.edu.ua/repository/getfile.php/25872.pdf>.

178. Шпикуляк О. Г., Забуранна Л. В., Лузан О. Ю. (2016). Розвиток підприємництва як складова економічних трансформацій в аграрній сфері економіки. *Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект* : монографія / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Заяць В. М., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ: ННЦ «ІАЕ». С. 350-370. URL : <http://www.socrates.vsau.edu.ua/repository/getfile.php/25872.pdf>.

179. Шпикуляк О. Г., Малік М. Й. (2019). Інституціональний аналіз розвитку підприємництва в аграрному секторі економіки: методичний аспект. *Економіка АПК*. № 6. С. 73-82. DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201906073>. URL : http://www.eapk.org.ua/sites/default/files/eapk/2019/06/eapk_2019_6_p_73_82.pdf.

180. Шпикуляк О. Г., Шеленко Д. І., Алексєєва О. В., Ксенофонтова К. Ю., Суховій А. І. (2022). Роль ринку і підприємництва у забезпеченні сталого розвитку сільських територій. *Агросвіт*. № 20. С. 3-12. DOI : <https://doi.org/10.32702/2306-6792.2022.20.3> URL : <https://www.nauka.com.ua/index.php/agrosvit/article/view/617/624>.

181. Шпикуляк О., Алексєєва О., Мазур К., Ксенофонтова К., Суховій А. (2022). Концептуалізація інституційної ролі підприємництва у формуванні механізму зайнятості населення для сталого розвитку сільських територій. *Аграрна економіка*. Т. 15. № 3-4. С. 75-84.

URL : <https://agrarianeconomy.lnup.edu.ua/index.php/en/archive/60-arkhiv-nomeriv/2022-t-15-3-4/468-9>.

182. Шпикуляк О. Г. (2022). Сучасний стан та перспективи розвитку підприємницької діяльності на селі. *Стратегічні перспективи туристичної та готельно-ресторанної індустрії в Україні: теорія, практика та інновації розвитку* : зб. матеріалів. Умань: ВПЦ «Візаві», 2022. С. 70-72. URL : http://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/ggf/naukova_diyalnist/Nauk_Konf_Studentov_aspirantov/Vseukr_konf_Stratehichni_perspektyvy_turystychnoi_industrii_2020.pdf.

183. Шпикуляк О. Г., Саковська О. М. (2022). Організаційно-економічні аспекти оцінки сучасних змін у аграрному секторі підприємницької діяльності на селі. *Механізми забезпечення розвитку економіки в умовах глобальних змін: міжнародний досвід* : зб. матеріалів. Рига. С. 32-35. URL : <http://perspectives.pp.ua/public/site/conferency/conf-25.pdf>.

184. Шпикуляк О. Г., Саковська О. М. (2022). Кооперація і соціальний капітал як інституційна основа розвитку несільськогосподарського бізнесу. *Особливості та тенденції соціально-економічного розвитку у глобальному та локальному вимірах* : зб. матеріалів. Лейпциг. С. 70-73. URL : <http://iei.od.ua/preview/133-conf-germany-9>.

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА.....3

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В АГРАРНІЙ СФЕРІ ЕКОНОМІКИ5

1.1. Поняття сутності підприємницької діяльності5

1.2. Організаційно-правові форми підприємництва..... 11

1.3. Підприємництво як фактор сталого розвитку сільських територій35

1.4. Проблеми у формуванні підприємницького середовища.....43

РОЗДІЛ 2.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРАРНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА50

2.1. Методологічні засади розвитку підприємницьких структур50

2.2. Соціально-економічні процеси у забезпеченні сталого розвитку сільських територій.....55

2.3. Оцінка розвитку підприємницької діяльності....64

2.4. Продуктивність і результативність підприємницької діяльності.....73

РОЗДІЛ 3.

ІНСТИТУТ МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В АГРАРНІЙ СФЕРІ ЕКОНОМІКИ80

3.1. Становлення малого підприємництва80

3.2. Стан розвитку малого аграрного підприємництва92

3.3. Організаційно-економічний механізм підтримки розвитку малого аграрного підприємництва 104

РОЗДІЛ 4.

ВПЛИВ СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ І КОНЦЕНТРАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА НА ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ

118

- 4.1. Ринок як чинник розвитку спеціалізації підприємницької діяльності..... 118
- 4.2. Роль підприємництва у формуванні продовольчої безпеки..... 128
- 4.3. Підприємницька діяльність в умовах поглиблення спеціалізації 135

РОЗДІЛ 5.

РОЛЬ ПІДПРИЄМНИЦТВА У РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

139

- 5.1. Розвиток підприємництва як складової економічних трансформацій в аграрній сфері економіки 139
- 5.2. Соціальна відповідальність підприємницьких структур як чинник підвищення добробуту сільського населення..... 149
- 5.3. Туристична підприємницька діяльність в аграрній сфері 159
- 5.4. Підприємництво як інструмент трансформацій у розвитку сільських територій 170
- 5.5. Підприємництво і розвиток державно-приватного партнерства..... 178

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 184

Наукове видання

**Лупенко Юрій Олексійович
Малік Микола Йосипович
Шпикуляк Олександр Григорович та ін.**

**ПІДПРИЄМНИЦЬКА
ДІЯЛЬНІСТЬ В АГРАРНІЙ СФЕРІ
ЕКОНОМІКИ
МОНОГРАФІЯ**

Редактор *Л.Л. Ткач*
Технічний редактор *А.М. Артеменко*
Комп'ютерна верстка *Д.С. Сушко*

Підписано до друку 11.07.2023. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 13,0. Обл.-вид. арк. 9,1. Тираж 300 пр. Зам. № 28.

Видання та друк – Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»
03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи Сер. ДК № 2065 від 18.01.2005 р.

